

Ára: 950,- Ft

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten
a Magyar Lapterjesztő Zrt.
RELAY és INMEDIO üzleteiben,
valamint a következő budapesti árusítóhelyeken kapható:
Írók Könyvesboltja – VI. Andrásy út 45.
ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum krt. 6–8.
Gondolkodó Antikvárium – I. Logodi u. 51.

*

A folyóirat összes archív száma elérhető a www.eszmelet.hu „Korábbi számok” menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periodika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linken rendelhetők meg: goo.gl/b6ZmWm.

Az Eszmélet rendezvényeit a honlap „Események” menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

*

Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelentkezék az eszmelet2017@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés” menüpont alatt. Elektronikusan előfizethet, illetve támogathatja a folyóiratot Patreon-oldalunkon: <https://www.patreon.com/eszmelet>.

*

Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az Eszmélet folyóirat továbbra is fennmaradjon –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830
32319448 00000000

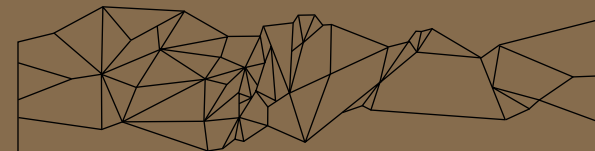
Az 1%-os SZJA-felajánlásokhoz az Eszmélet Alapítvány adószáma:
18067068-2-41

ESZMÉLET/137

ESZMÉLET

137

- In memoriam TGM
- 100 éves a *Történelem és osztálytudat*
- Hobsbawm, Hanák és a régióvita
- Az antik tulajdonforma
- Munkás-önigazgatás és privatizáció

E számunk két nagyobb témakört foglal magában. Kiadásának 100. évében világszerte megemlékeznek a *Történelem és osztálytudat* című híres Lukács-műről, amelyről mi is közlünk egy kiváló tanulmányt Rüdiger Dannemann tollából. A szerző felhívja a figyelmünket arra, hogy miképpen lehet e lukácsi művet is „félreolvasni”, ahelyett, hogy a szocializmus mint elmélet és praxis szolgálatába állítanák. Lassan évszázadosnak nevezhető az a polémia is, amely Közép-Európa fogalma körül folyik, és amely a rendszerváltás után éleződött ki különös módon és okokból. A liberális és marxista nézőpontok itt világosan megütköznek. Az előbbi a polgári rendszer fenntartásának és apologetikájának logikáját követi, az utóbbi a rendszer kritikáját. Dokumentum rovatunkban Mocsáry József és Szabó András György küzdelmét idézzük fel a privatizáció ellen – a munkásönigazgatásért.

„És hinni kell – és ez az igazi credo quia absurdum est –, hogy az elnyomatásból nem ismét az elnyomottak küzdelme az uralomért (egy új elnyomatás lehetőségéért) fog következni – és így további céltalan és értelmetlen örök küzdelmek végtelen sora –, hanem az elnyomatásnak önmagát megsemmisítése.”

„Feltéve, de meg nem engedve ugyanis, hogy újabb kutatások kétséget kizáróan bizonyították volna Marx minden kijelentésének tárgyi helytelenségét, minden komolyan »ortodox« marxista feltétel nélkül elismerhetné ezeket az új eredményeket, elvethetné Marx minden egyes téziséét, anélkül hogy akár csak egy pillanatra is fel kellene adnia marxista ortodoxiáját.”

„Az ortodox marxizmus tehát nem Marx kutatási eredményeinek kritikátlan elismerését, nem meghatározott tézisekbe vetett »hittet«, nem egy »szent« könyv értelmezését jelenti. A marxizmust illető ortodoxia szinte kizárólagosan a módszerre vonatkozik. Az ortodoxia az a tudományos meggyőződés, hogy a dialektikus marxizmusban rátalálunk a helyes kutatási módszerre, hogy e módszer csak megalapítóinak intenciói szerint építhető ki, fejleszthető tovább és mélyíthető el. Minden olyan kísérlet viszont, amely meg akarja haladni, »ki akarja javítani« ezt a módszert, szükségképpen csak leegyszerűsítésre, trivialitásra, eklekticizmusra vezetett és vezethetett.”

Lukács György, *Történelem és osztálytudat*

In memoriam

Szigeti Péter: **Antitézis – szintézis nélkül.** Tamás Gáspár Miklós emlékére 5

Szocializmus

Mesterházi Miklós: **Előszó Rüdiger Dannemann tanulmányához** 9

Rüdiger Dannemann: **Lukács György eldologiasodás-elmélete és a szocializmus eszméje**

A posztkommunista korszak némi késlekedéssel újra fölfedezte magának Lukács eldologiasodás-elméletét. Amikor Habermas a 80-as évek elején emlékeztetett ennek a paradigmának a jelentőségére, új módszertani alapokon való átfogalmazását is elkerülhetetlennek nyilvánította. Idővel kitűnt, az átfogalmazási kísérletek új és súlyos problémákat vetnek föl maguk is, mindenekelőtt a kritikai/radikális praxisfilozófia egyfajta morálfilozófiává való átalakításának a problémáját..... 11

Szigeti Péter: **100 éves a Történelem és osztálytudat.** Kommentár Rüdiger Dannemann cikkéhez 38

Krausz Tamás: **A Történelem és osztálytudat szovjet fogadtatása – mai szemmel.** Egy megjegyzés Dannemann tanulmánya kapcsán 46

Történelem

Gerőcs Tamás: **Magyarország helye a kialakuló világgazdaságban.** Az árutermelő társadalmi formák elterjedése Kelet-Európában a „hosszú 16. században”

A tőkés fejlődés regionális változatairól szóló viták nem új keletűek a magyar történetírásban, ezek középpontjában a magyarországi kapitalizmus kialakulásának kérdése állt. Nevezetesen, hogy a magyarországi tőkés fejlődés önálló nemzeti keretbe ágyazott (autochton) módon magyarázható, vagy pedig a világgazdaság egyenlőtlen függő kapcsolatrendszerébe ágyazódik, ezért az elmaradottság /alulfejlettség kérdését is ebben az összefüggésben kell vizsgálni. Az alábbi cikk a politikai gazdaságtani megközelítést használja a magyar agrárkapitalista fejlődés történelmi háttérének feltárására..... 48

György László: **Közép-Európa átváltozásai.** *Eric Hobsbawm és Hanák Péter vitája a rendszerváltás hajnalán*

A magyarországi régióvita történetének egyik kevésbé ismert fejezete, hogy a rendszerváltás körüli években, 1991–1992-ben, Eric Hobsbawm is hozzászólt a Közép-Európa-fogalomról szóló diskurzushoz a *Magyar Lettre Internationale* című lapban. Felvetéseire Hanák Péter reagált, aki sokkal inkább ideológusként, nem elfogulatlan történészként nyilvánult meg. Az írás a két neves történész által képviselt álláspontok kritikai rekonstrukciójára vállalkozik..... 63

Slávka Otčenášová: **Kelet-európai képzetek a vasfüggöny túlsó oldaláról – akkor és most.** *Egy kelet-szlovákiai oral history projekt első eredményei*

A vasfüggöny negyven éven át Európa megosztottságát jelképezte a szovjet és a nyugati érdekszféra, befolyás között. Mindegyik hatalom nagy energiákat fektetett abba, hogy ideológiák által vezérelt képzeteket alakítson ki az orientalizált másíkról a vasfüggöny túlsó oldalán. A tanulmány azt vizsgálja, hogyan emlékeznek vissza az idősebb generációhoz tartozó, Kelet-Szlovákiában élő emberek a nyugati világról az 1989-es fordulat előtt kialakított képzetekre, percepciókra, illetve hogyan látják a mai nyugati életformát, az e tekintetben legmeghatározóbb emlékükre, az emigrációra fókuszálva..... 93

Tulajdon

Wiener György: **Az antik tulajdonforma és történelmi utóélete**

Az újabb történettudományi kutatások eredményeit felhasználva, a római földtulajdonviszonyok változásain keresztül elemzi szerzőnk a kettős antik forma marxizmus elméletét. Bemutatja a közföld fokozatos magánelsajátításának folyamatát, illetve az antik közösség bázisán az állami földtulajdon császári-hivatali formában történő újjászerveződését. Az antik forma egyes elemeinek továbbélése pedig azt jelzi, hogy ezek miatt sem válhattak a dél-európai országok a tőkés centrum részévé. 111

Tényről tényre

Élizabeth Martens: **Kína, Bolívia, ökológia**

Kína Egy Övezet Egy Út Kezdeményezése, valamint az Átfogó regionális gazdasági partnerség magában foglalja a világ országainak kétharmadát. Többségük az alacsony jövedelmű országok közül kerül ki, vagyis amelyeket korábban „harmadik világnak” vagy „fejldő országoknak” neveztek. Számos jel arra mutat, hogy számukra vonzó az a gazdasági modell, amit Kína – Teng Hsziao-ping reformjai óta – fejlesztett ki saját területén..... 125

Dokumentum

Szabó András György: **A munkásonigazgatás magyar hagyománya: az 1956-os munkástanácsok**..... 136

Mocsáry József: **„Indulatos röpirat” a privatizációról**..... 140

Mocsáry József: **A falu és mezőgazdaság sorskérdése 2001-ben, és akik mellébeszélnek** 162

Olvasójel

Mezei Bálint: **Egy kettős katasztrófa mozaikdarabjai.** Aron Shneyer: *Pariahs among Pariahs: Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945*..... 170

Pankovits József: **Szubjektív jegyzetek egy új Gramsci-kiadványról**..... 193

Buczó József: **Egy felülírt forradalom.** *Gondolatok a The Forgotten Revolution – The 1919 Hungarian Republic of Councils tanulmánykötet megjelenésének margójára*..... 205

Borítókép: Lutz R. Ketscher: Schichtbus. (Műszakváltó busz.) 1983.
Fotó: Andreas Kämper

Következő számunk tartalmából

- Gramsci aktualitása
- Marx és az anarchizmus
- Öngazgató szocializmus Algériában
- Háború és a baloldal

Az *Eszmélet* szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Antitézis – szintézis nélkül

Tamás Gáspár Miklós emlékére

A Partizán ez év januárjában, TGM halálának másnapján, egy beszélgetésre hívott meg a filozófus marxista korszakáról, amelyre szívesen mentem el, mert nemcsak érdekes és értékes emberként és intellektüelként, hanem marxista gondolkodóként is figyelemre méltónak tartom a hagyatékát. Ezzel az Eszmélet szerkesztőségében természetesen nem vagyok egyedül – persze a kritika jogának fenntartása mellett. Az alábbiakban az általam elmondottakat teszem közzé, szerkesztett formában ugyan, de követve a műsorvezető felvetéseit.

*

Magam a „Búcsú a jobboldaltól” utáni TGM-mel, tehát az újra baloldalivá vált emberrel kerültem személyes kapcsolatba, jóval 1989 után, a kilencvenes évek második felében. Egyszer a Pilvaxban beszélgettünk, amikor egy kitüntetést kapott, aztán a közgazdasági egyetem egy konferenciáján, majd később több alkalommal a Gólya Presszó különböző rendezvényein cseréltünk eszméket, barátságos, kellemes hangnemben sörözgetve. Ezek a személyes élményeim, melyeket pontosabban nem tudnám elrendezni az időben. Ami egészen bizonyos, hogy éppen akkor, 2001-ben lettem az *Eszmélet* szerkesztője, amikor a jubileumi 50. számban közöltük TGM egyik nagy tanulmányát, az új kelet-európai baloldalról.

Az kétségtelenül nagyon fontos jellemzés, hogy TGM egy *jelenség* volt, és eredendően konzervatív gondolkodóként jelent meg nálunk, idehaza, ahogy ezt Schiffer András említette, bár a nyolcvanas évek végén egyszer egy leninista cikkét is olvastam. Volt neki egy korai – marxista, kommunista családból származó emberként –, egy első baloldali korszaka, amelyet nem ismerek. Magyarországon, konzervatív gondolkodóként úgy lépett a színre 1989-ben, mintha Max Weber elevenedett volna fel, a *Gazdaság és társadalom* című kötetben

közölt fotóra emlékeztetve, pedáns eleganciával öltözve, mellényben, sétapálcával.

Itthon, éretten tehát valóban konzervatív gondolkodó volt, és ezt a korszakot követte, mondjuk egy tíz éves, liberális periódus, majd jött az a baloldali fordulat, amely során TGM egy valóban kommunista gondolkodóvá formálódott, és pedig leginkább tanácskommunistává. Az én szememben a dolognak az a lényege, hogy egy annyira művelt és felkészült gondolkodó volt – olvasottsága, nyelvismerete közismert –, hogy figyeltem akkor is, amikor még személyes nexusba nem kerültünk baloldali emberekként. Azt mondanám, és magamban ezt meg is merem már fogalmazni, hogy tulajdonképpen egy olyan okos fickóval van itt dolgunk, aki a három nagy világnézettípus felől egyaránt megpróbálta átélni és átgondolni a valóságot, persze teoretikusan. Hiszen mind a három nagy világnézetnek, a konzervatívnek, a liberálisnak, a szocialistának is megvan a maga funkciója, motivációja a társadalmi létezésben. Ezek nem véletlen szellemi szülemények, mert van racionális magvuk, hosszú, átfogó emberi tapasztalatokat rögzítenek, de nézőpontjaik és axiómaik nem azonosak.

TGM-et olyan entellektüelek – mert órá aztán igazán illik ez a megnevezés – sorában említhetjük, mint például Jean-Paul Sartre vagy, hogy egy iskolatársát is említsük, a konzervatív szociológus Raymond Aron, akik túlláttak a részleges, szakmai problémákon, ahogy a szociológia mondja, akik szövegek, különböző szakszerűségek közötti transzkontextuális tudást hordoznak, reflektálva az egészre, az összfolyamatokra. Ebben a frankfurtiak totalitással szembe is szerephez jut, de azért a TGM-nek itt egészen különleges pozíciója van, amelyet persze a radikális baloldalon többen is osztanak (én például ezt éppen nem). Max Horkheimernél ez úgy vetődött fel, hogy a részterületeket és struktúráikat a hagyományos elméletek vizsgálják, a kritikai elmélet ellenben összeköti ezeket a totalitásslélelettel és követelmény jegyében, de úgy, hogy gondolatilag próbálja artikulálni, lehetőleg nem szembekerülve a szaktudományos eredményekkel, de rekonstruálva a konkrét, tagolt egészet. A holisztikus szemlélet kell, de nem elég, tudásanyag nélkül. De TGM nem ezt a módszert választja, hanem ezzel szemben nem az úgynevezett exoterikus, hagyományos, hanem az ezoterikus marxizmus útját járja, és ezzel kapcsolódik az úgynevezett nyugati marxistákhoz. Éppen az egész gondolati birtokba vétele érdekében impresszionisztikusnak kell lenni, azaz a tudomány és a művészet, a filozófia és az irodalom között kell oszcillálni. Szakadatlan kísérletezés közepette, egy esszéisztikus, impresszionisztikus

módon – az intuíciónak is nagy teret engedve – lehet felfogni, hogy milyen a világunk. És ez egy nagyon sajátos pozíció, mert ő nem volt a tudományosság híve, abban az értelemben, hogy nem sokat adott a diszciplináris, módszerbeli fegyelmezettségre. Az én szememben ez nem előny, de nála határozott, tudatos ez a szellemi magatartás. Eredeti dolog, álláspont, melyet tökéletesen megírt az *Antitézis*ben, meg korábbi munkáiban is, hogy ennek a radikális baloldalnak ez a különmemősége. Sokféle marxista van, 176 éves történet a marxizmusé, ha a *Német ideológiától* nézzük, tehát nem véletlen, hogy van exoterikus és ezoterikus marxizmus. Ő kapcsolódott utóbbihoz, az értékkritikai („Wertkritik”) felfogáshoz, amelynek igazolására, vagyis annak eljövételére, hogy érvényét veszítse az emberi tevékenységekben a csereérték, még várunk kell. Arra, hogy szőröstül-bőröstül kibújjunk, nembelileg, az értékproblémából. Amíg ez nem áll elő, marad a kapitalizmus tagadásaként a kommunizmus, de nem állhat elő a tagadás-tagadása, egy, a tőkés termelési módot meghaladó szintézis.

A kritikai szellem TGM örökségéből biztosan maradandó, amivel az elnyomottakat, a kizsákmányoltakat és a világrendszer periferiáján élő áldozatokat védte, sőt, kiállt értük. Hangot adni a szenvedésnek, ez minden igazság feltétele – osztotta Adorno tételét. Ennek erkölcsi értéke van, és ez alkalmas nézőpont ahhoz is, hogy megtalálja az új jobboldal, a posztfasiszta szélsőjobb kritikájához vezető gondolati utakat, mind a világban, mind Magyarországon. Ez a neokon, etnicista, keresztény-nemzeti-konzervatív és oligarchikus szisztéma. Az etnicizmus olyan szimbolikus stratégia – szó sincs az etnoszociológikumáról ebben –, amely xenofób, rasszista, és a biopolitikai kirekesztés érveit használja, a szegénységet pedig kriminalizálja. Ma, ez egyfajta reakcióként a világhelyzetre/transznacionális globalizációra, sajnálatos módon újratermelődik – remélve, hogy nem bővített módon. Ennek értő felismerésében, leleplezésében mindenképpen nagyon komoly érdemei vannak Tamás Gáspár Miklósnak. Könyvet keveset írt, ellenben rengeteg színvonalas esszéjével, publicisztikájával véleményformálóként hatott a hazai közvéleményre. (Egyszer említette azt is, hogy nem könnyű anyagi helyzetében némiképp létkényszer is az utóbbi, a megfizetett műfajokban való teljesítés. Balzac nyomdokaira kényszerült lépni ...). Továbbá, teoretikus impresszionizmusa mellett is nagy érdeme, hogy írásaiban – legalábbis eszményként – fenntartja egy közösségi társadalom lehetőségét. Látja, hogy ezt maga a kapitalizmus termeli ki. Igaz, az ehhez vezető konkrét utakat, a politikai-stratégiai cselekvés lehetőségeit nem találta

vagy elvetette. Mert minden ilyen antikapitalista mozgalmi törekvést, ha tetszik, még ezeket is, az olimposzi istenek szellemi magaslatáról közelített meg. Ez a pozíció, in praxi, mintegy fordított mikszáthi mame-lukként jellemezhető: „Nincs az a kormány, nincs az a párt, nincs az a mozgalom, amelyiket én támogatnék!” Mindenek fölébe helyezte ezzel magát, éspedig az eszmények magaslatáról. No, nem a többnyire fiatalok hazai (Attac, Szikra, feminista, öko- stb.) mozgalmaira gondolva mondtam a fentieket. Ezeknek a mozgalmi rendezvényeire rendszeresen eljárt, és ott okos dolgokat mondott. Hanem azokra a világtörténelmi kísérletekre (államszocializmus, Kuba, Venezuela stb.), amelyeket az általa is favorizált radikális baloldaliak – holland, német tanácskommunista, anarcho-szindikalista, szituacionista baloldal – okkal vagy ok nélkül, de nem igazán szerettek. Ehhez képest az egyetlen kivételt 1968 jelentette a nyugati baloldalon, amelyet igazán elismernek, de a radikális baloldaliak a hatalmat ott sem ragadták meg. Ilyen értelemben erőfeszítéseik csak előkészületek maradtak, kísérletről sem lehetett szó. Nem lett próbára téve az az eszmei tudás, ami itt, Gázsival együtt, az eszmei mértéket képviseli. Antitézis igen, de csak a negatív dialektika, a fennálló elutasítása. Egy szintézisre törekvés csalódásaitól így megvédhetjük magunkat, de ettől még nem ment és nem fog elébb menni a világ...

Előszó

Rüdiger Dannemann tanulmányához

Úgy képelem, illendő volna bemutatnom a szerzőt: becslésem szerint a neve errefelé többé-kevésbé ismeretlen (nem ez az egyetlen, ami Lukács tárgyában errefelé ismeretlen, egyre ismeretlenebb) – holott ha, kicsit talán túl fennköltlen fogalmazva, *Lukács ügyéről* van szó, Rüdiger Dannemann (74) megkerülhetetlen. Tulajdonképpen mindjárt pályája elején belebonyolódott Lukácsba: bochumi és frankfurti tanulmányok után a Bochumi Dialektika-munkaközösségben dolgozik ösztöndíjasként, Korschról és Lukácsról ír a Heinz Kimmerle szerkesztette *Modelle der Materialistischen Dialektik*-ben (Beiträge der Bochumer Dialektik-Arbeitsgemeinschaft), és Lukácsról írja a doktoriját Rotterdamban: *Das Prinzip Verdinglichung. Studie zur Philosophie Georg Lukács'* (Sandler, Frankfurt a. M., 1987). Egyik megalapítója és 1997-től elnökhelyettese az egy évvel korábban megalakult Internationale Georg-Lukács-Gesellschaftnak. A Társaság elnöke 2006-ig az a (nem olyan régen, 2021-ben elhunyt) Frank Benseler volt, aki az 1960-as évek elején rávette az addig jogi anyagok unalmas kiadójaként ismert Luchterhandot, hogy vegye fel a kelet-berlini Aufbau által 1956-ban elejtett fonalat, és legyen Lukács (a böhmönagy kötetekben megjelenő Georg Lukács Werke) kiadója (egyik szerkesztője volt egyébként a kiadó másik profilidegen sorozatának, a remek *Soziologische Texténe*k is); és aki addig tervezgette a kiadásról és a kiadás körüli dolgokról Lukácssal folytatott levelezésének megjelentetését, míg – mesélik – egy, a háza padlásán kiütött tűz végleg keresztül nem húzta az elképzelést. A Társaság munkájának középpontjában a Lukács-évkönyvek álltak, 2006-ig annak a filozófus, irodalomtörténész Werner Jungnak a szerkesztésében, aki ma a hosszabb szünet után a Luchterhand helyébe lépő Aisthesis számára a Werke folytatását szerkeszti. (A fiatal Lukács – a Werke Bd. I – két félkötete és bennük, hála a fordító Antonia Opitznak, Lukács két, addig csak magyarul olvasható esszékötetete 2017-ben,

illetve 2018-ban jelent meg, a Band III. első félkötete 2021-ben, a második félkötet még készülõben.) Pár év szünet, afféle belsõ válság után, a Jahrbuch 2012-ben, már Dannemann – ekkor már a Társaság elnöke – szerkesztésében indult újra, azóta két különszámot is megjelentetett, 2009-ben a *Lukács und 1968*-at, 2018-ban a *Hundert Jahre „transzendente Obdachlosigkeit“*-et. De túl a Jahrbuchon, Dannemann számos Lukács- vagy Lukácsnak szentelt könyv szerkesztõje is volt, legutóbb 2021-ben Axel Honneth közremûködésével egy afféle „Best of Lukács”-kötetét (Georg Lukács: *Ästhetik, Marxismus, Ontologie. Ausgewählte Texte*, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 2021), és persze számos könyv, tanulmány szerzõje, konferenciák résztvevõje.

Amikor Rüdiger Dannemannt elkezdte érdekelni Lukács, érdeklõdésének tárgya nem igazán volt divatban, a Nemzetközi Lukács György Társaság megalakulásakor pedig talán még kevésbé; hogy most, amikor úgy tûnik – mint az új *Jahrbuch* beköszöntõje fogalmaz –, mintha valamiféle Lukács-reneszánsz köszöntött volna ránk, nem állunk itt teljesen tétován, az nem csekély mértékben köszönhetõ épp neki.

Lukács György eldologiasodás-elmélete és a szocializmus eszméje*

A „szocializmus eszméjének” megújítását célzó projekt

Ha a lukácsi indíttatás aktualitását szeretnénk demonstrálni, érdemes egy pillantást vetnünk a rendszert transzcendáló próbálkozások újra-élesztésének egy, a napjainkban megejtett kísérletére. Axel Honneth¹ figyelmeztetett rá, hogy a szocializmus egy egész évszázadot ígézetében tartó eszméjéről képtelenség egyszerűen lemondani. Több okot is fölhoz a véleménye mellett. Először is leszögezi: „a második világháború vége óta valószínűleg még sohasem háborítottak föl ennyi embert egyidejűleg a kapitalizmus globálisan elszabadult piacgazdaságával járó társadalmi és politikai következmények”.² Teljes joggal írja továbbá a szocializmus mindennemű eszméjének eliminálásáról, hogy annak következményeképp „a társadalmi viszonyok egy olyan fetiszizáló fölfogása jutna uralomra, amely akár felelőssé is volna tehető azért, hogy a gazdaság és hatalom botrányos elosztása okozta fölháborodásból mára kiveszett mindennemű érzék az elérhetőnek tűnő célok iránt”.³ És mert így áll a dolog, meg kívánja vizsgálni a kérdést, „mi az oka, hogy ma mintha minden klasszikus, valaha befolyásos eszmény elvesztette volna *döntő, az eldologiasodást leromboló hatását*”.⁴

Ahogy más kontextusokban is, a kritikai elmélet legjelentősebb mai képviselőjének teoretikus intervenciója ez esetben is érdemes, és semmiképp sem válhat együgyű bírálatok céltáblájává. Teljességgel elhibáztak azok a reakciók, amelyek nem veszik észre, hogy nem

* Az írás egy korábbi, angol nyelvű változatát a *Contours Journal* publikálta (2017. tavasz, 8. sz., Andreas Kahre fordításában – [http://www.sfu.ca/humanities-institute\(contours/issue8/theory/3.html\)](http://www.sfu.ca/humanities-institute(contours/issue8/theory/3.html))). Ötleteikért, útmutatásaiért és bírálataikért köszönettel tartozom Michael J. Thompsonnak, Hans Ernst Schillernek, Konstantinos Kavoulakosnak, Andreas Kahrénak, Johan Hartlénak, Samir Gandeshának, Frank Engsternek és Dirk Braunsteinnek.

egy rég holt kísértet feltámasztásáról van szó. Az efféle kritikák szem elől tévesztik, milyen mély és elterjedt ma az ellenszenv a globális kapitalista gazdasági szisztéma és a nyomában járó *posztdemokratikus állapotok* iránt. Napjainkban valóban megkerülhetetlen lett védelmére kelnünk a szocialista (és hozzáteszem, a „kommunista”)⁵ eszmének, és továbbfejlesztenünk azt, hogy alternatívákat fogalmazzunk meg az uralkodó és nem csak a baloldali szubkultúrák szemében ellenszenves politikai gazdaságtani állapotokkal szemben.

Honneth rekonstrukciós kísérletének csapásirányát illetően persze megfogalmazható némely ellenvetés. Honneth úgy tartja, a szocializmus eszméje nem nyerheti vissza attraktivitását a Marxtól és a marxi filozófiai örökségtől való elfordulás nélkül. Három döntő érvet hoz fel, amelyek ezt az elfordulást elkerülhetetlenné teszik. (1) Bírálандónak tartja a politikai gazdaságtan marxi kritikájában rejlő haladásmodellt, annak szerinte elfogadhatatlan történelemfilozófiai determinizmusa miatt.⁶ (2) Ha néha elismeri is, hogy mára már nehéz akár egyetlen modern intézményről, egyetlen társadalmi alrendszerrel is azt állítani, érintetlenül maradt volna az értékesítési folyamat logikájától, ragaszkodik ahhoz az elképzeléshez, hogy léteznek másfajta, differenciáltan szemlélendő társadalmi alrendszerek, amelyek a saját logikájukat követik.⁷ Ez szerinte kivált a politika, a jog és a család világra igaz.⁸ Aki változatlanul ragaszkodik ahhoz, hogy végső soron a társadalom nem gazdasági területei fölött is a gazdasági szféra dominál, olyasvalakinek mutatkozik, aki modern világunkat összekeveri Marx korának állapotaival. (3) Végül pedig az, ahogy Marx a proletariátusra összpontosított, nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy foglya volt az ipari társadalom korában uralkodó társadalmi állapotoknak, azaz a 19. század avult állapotainak. Honneth tehát a marxi tradícióval való szakítást ajánlja – a „vontaképpeni szocialista eszme” újjáélesztésének előfeltételeként, amely eszme tudniillik átvette a francia forradalom visszavonhatatlan örökségét, amennyiben komolyan vette annak eszményeit. Ennek az értelmezésének a magva a szabadság komponensére eső hangsúly, a szerző szavaival: „az összes társadalmi szabadság kényszertől mentes összjátéka mindenkori funkcióik különbségeinek tiszteletben tartásával”.⁹ Szociálisnak ennek folytán egy társadalom akkor nevezhető, „ha a társadalom minden tagja a maga mindenki mással közös igényét a testi és érzelmi intimitás, gazdasági függetlenség és politikai önrendelkezés iránt úgy elégítheti ki, hogy ebben számíthat interakciós partnerei részvételére és segítségére”.¹⁰ Az ehhez a célhoz vezető út

nem a hagyományos osztályharcokon keresztül vezet, ez az út csak a különböző társadalmi részrendszerekben vívott kommunikációs harcok, a legkülönbözőbb színezetű kísérletező kezdeményezések formájában járható.¹¹

Lukács György, az a gondolkodó, akit Honneth nagyon is sokra tart,¹² és akit 2005-ben – igaz, nagyon öntörvényű, tudniillik elismeréseméleti formában – megpróbált aktualizálni is, a megélt gondolkodás egy egész más útját járta. A következőkben megpróbálom ezt az alternatív utat fölvezetni, és írásom végén megfontolásra bocsájtani, vajon a marxi indíttatásnak való hátat fordítás honnethi ösvénye vagy a marxizmus elkerülhetetlen reneszánszának lukácsi hangsúlyozása tarthat-e inkább igényt a plauzibilitásra egy olyan projekt szemszögéből, amely aktualizálni szeretné a „szocializmus eszméjét”.

Nem veszem tekintetbe itt Lukács művének minden elméleti etapját, csupán az eldologiasodás elméletének megfogalmazásáig terjedő fejlődésre szorítkozom, noha a késői művek is ebbe a kontextusba tartoznak.¹³

Lukács eldologiasodás-elmélete mint a Marx-reneszánsz egy projektje

Önéletrajzi vázlataiban a magyar filozófus újra és újra „Utam Marxhoz”-ként értelmezte önnön elméleti fejlődését, útként, amely 1918-cal kezdődött, és csak 1971-es halálával ért véget. Hogy az elsajátítás folyamata ilyen sokáig tartott, és voltaképp soha nem is zárult le (hacsak a halál biológiai tényével nem), magyarázatra szorul. Hogyan lehetséges – kérdezi a mai tudós, aki megszokta a váltást paradigmáról paradigmára, hogy elkerülje a megrögzöttség, stagnálás és elavultság bélyegét, és jelen maradjon az egyetemi nyilvánosság piacán –, hogy egy gondolkodó ennyire egy pontra koncentrált maradjon?

Négy ok talán magyarázatul szolgálhat:

1. Lukács szellemi életrajza bonyolult, Marx elsajátítása nem volt előfeltevés-mentes, a premarxista Lukács elméleti premisszái határozták meg azt.

2. Hogy mi a marxizmus, illetve miben is áll a marxi elmélet, vita tárgya. Már 1918 táján is (Lukács 1918 végén lép be a Kommunisták Magyarországi Pártjába) különböző interpretációk léteznek, ott van például Karl Kautsky ortodoxiája, Bernstein revizionizmusa (amelyre Honneth egyébként egyetértően hivatkozik¹⁴), az ausztromarxisták,

a szindikalisták Marx-értelmezése és – egyre növekvő jelentőséggel – ott vannak a leninisták. Tisztázást igényelt és igényel a kérdés, miben is áll Marx „voltaképpen” tanítása.

3. Még fontosabb egy másik pont: Lukács szemében a marxizmus praxisfilozófia, vagyis mindenekelőtt olyan elmélet, amely más próbálkozásoknál inkább képes megmagyarázni a valóságot, és amelynek óvnia kell a valóságos társadalmi-politikai mozgalmakhoz fűződő kapcsolatát. Vagyis Lukács, miközben Marxszal bajlódik, mindvégig az előtt a feladat előtt áll, hogy meg kell ragadnia a – változó – társadalmi világot, és ebből a szempontból bizonyítania kell a gondolkodás marxi tradíciójának adekvát voltát is egyben. Marx-elemzése ilyenformán elválaszthatatlanul összekapcsolódik a jelenről adott diagnózissal, annak az állításnak a kézenfekvővé tételével, hogy Marxból kiindulva föltárhatók a modern társadalom nyavalyái.

Marx intencióinak adekvát rekonstrukciója fölötte bonyolult. Még olyan közeli harcos- és szerzőtársa, mint Friedrich Engels, sem volt képes minden leegyszerűsítés nélkül érzékelni Marx elméleti forradalmát. A *Történelem és osztálytudat* központi fejezetében, „Az eldologiasodás és a proletariátus tudatá”-ban Lukács maga mutat rá, hogy Engels hajlamos volt összemosni a természet- és társadalomtörténetet, a természettörvényeket és az emberi történelmet.¹⁵

Néhány megjegyzés az előzményekről, valamint a recepció és a megközelítés problémáiról

Amiről gyakran meglepedeznek: Lukács 1923-ban nem Marx-filológus volt, nem is pályakezdő; filozófus volt, akinek művére sajátos tapasztalatok, ráérzések, tematikus vonzalmak nyomták rá a maguk bélyegét. 1967-ben Lukács érdemesnek tartotta megemlíteni, hogy ő maga soha nem esett abba a hibába, „amelyet sok munkásnál, kispolgári értelmiséginél gyakran megfigyelhettem: hogy a tőkés világ végső soron mégiscsak imponál nekik. A kapitalizmusbeli étellel szemben érzett, fiúkoromból származó, megvető gyűlöletem megóvott ettől”.¹⁶ Lukács eredendő tapasztalatát igencsak rövidre fogva talán a bankárcsemete elviselhetetlennek érzett miliője ellen forduló személyes rebelliójának, a *fin de siècle* művészete láttán támadt kielégületlenségnek és a nyomában járó „transzcendentális otthontalanságnak” a komplexumaként lehetne megragadni. Ez a társadalmasodás mind átfogóbb polgári formája ellen való, eleinte

inkább csak intuitív tiltakozás az élettörténeti táptalaja a későbbi eldologiasodás-elméletnek. A fiatal esztéta és műértő már a drámakönyvében¹⁷ azzal a szorongatottsággal indít, amely a művészetnek a modern korban osztályrészüll jutott, abban a modern korban, amelyet a mind nyomasztóbb dologivá válás jellemez – köszönhetően annak, amit Max Weber a világ varázstalanításának nevezett. Míg *A lélek és a formák* a kontúrtales élettel a formát szegezi szembe, az esztétikai formát mintegy a banális mindennapokból való kivonulás esélyeként mutatva be, *A regény elméletében* Lukács az objektív szellem egy alakzatának (a regénynek) mint a szörnyűséges világállapot kifejezőjének most először történetfilozófiailag elgondolt elemzésére tesz kísérletet. Könnyű észrevenni, hogy az eldologiasodás-elmülethez vezető úton Lukács nagyon eltérő elméleti forrásokból merít. A tanulékony közép-európai adeptus Simmel életfilozófiájára (kivált *A pénz filozófiájára*), Max Webernek az újkori racionalitásról alkotott elmületere, de persze Marxra és Hegelre is hivatkozik. Nem hagyható említetlenül, hogy maradandó benyomást tett rá az újkantianizmus, Heinrich Rickert és Emil Lask is. Az első világháború kiváltotta politikai radikalizálódása során Lukács, aki Simmellel és Weberrel ellentétben eleitől fogva elutasította a háborút, más elméleti tradíciókra is ráakad, olyan orosz szerzőkre például, mint Szolovjov, Ropsin és mindenekelőtt Dosztojevszkij. A világháború alatt született, de csak halála után megjelent Dosztojevszkij-töredékeiben Lukács egy antiformalista és antiinstitutionista etika körvonalait vázolja föl.¹⁸

Az ösvények komplexitása, korai esztétikai írásai, az életfilozófiától is, a szláv tradíciótól is kölcsönzött indíttatások Lukácsot korán érzékennyé teszik olyan kérdések iránt, amelyeket később a „mindennapi élet” fogalma alatt tárgyalt (vizsgálat tárgyává téve a legabsztraktabb teoretikus összefüggéseknek az „életformákkal” – ez már a *Történelem és osztálytudat* terminusa – való összefüggését is), ahogy érzékennyé teszik a kulturális és szociálökonomiai fejlődés összefüggése, de a modernitás morális problematikája iránt is.¹⁹ Evidens, hogy Lukács gondolati útja rá kellett hogy nyomja a marxi elmélet küzdelmes elsajátítására a maga bélyegét. Az itt csak jelzett előzmények²⁰ egyik nem mellékes konzekvenciája, hogy öntörvényű elméleti szintéziskísérletei különféle megközelítések tárgyául szolgáltak és szolgálnak. Az idestova százéves recepciótörténet arról tanúskodik, hogy sok nagyon eltérő módja van annak, ahogy a *Történelem és osztálytudat* hoz közeledhetni, és ahogy ehhez a klasszikus és szabálytalan műhöz közeledtek is.²¹

Hogy ilyen sokfajta megközelítése lehet a *Történelem és osztálytudat*nak, nem véletlen. Mint hangsúlyoztuk is, ez kifejeződése annak, hogy szerzőjének intellektuális pályája nem lineáris, kifejeződése annak, hogy Lukács gondolkodása számtalan forrásból táplálkozott, és ugyanakkor a kortárs tudományüzem törvényszerűségének is a produktuma. Amihez egy további aspektus is járul, amely nem maradhat említetlenül: a *Történelem és osztálytudat* nem egyetlen tömbből faragott mű, hanem különböző kontextusokban keletkezett esszék gyűjteménye, amelyek – párját ritkítóan magas színvonalú – dokumentumai a szerző lélegzetelállító gyorsaságú tanulási folyamatának. És az 1920-as évek Lukácsának teoretikusi habitusához az önkritikus reflexió is hozzátartozik. Néhány helyen Lukács maga is elismeri, hogy némely cikk írásakor euforikus forradalmi optimizmussal érvelt, és nem volt mentes az illúzióktól.²² Míg az eldologiasodás-tanulmányban Leninnek nem jut szerep, a „Módszertani megjegyzések a szervezeti kérdéshez” teljes súlyával a bolsevik gondolkodóra támaszkodik. Az ilyesfajta jegyekből kitűnik, hogy a *Történelem és osztálytudat* az 1919 és 1922 között lejátszódó gyors változások tükré. És nem utolsósorban kísérlet elméletileg közel férközni ahhoz az egyre kritikusabb situációhoz, amelyben a marxizmus és a forradalom találta magát.

Az eldologiasodás-elmélet dimenziói

Nem áll szándékunkban itt az eldologiasodás lukácsi elméletének átfogó elemzésével előállni. Beérjük a *Történelem és osztálytudat*ban megfogalmazott elméleti projekt körvonalainak fölvázolásával, hogy elvethessük a recepció és kritika leegyszerűsítő félreértéseit. Mindenekelőtt le kell szögeznünk: Lukács azzal a II. Internacionálé, de a Komintern időszakában is közkeletű leegyszerűsítő értelmezéssel száll szembe, amely, ahogy azt Kautsky vagy Buharin értette, Marx tanításában egyfajta pozitív tudományt látott. Mindketten a történelem, illetve a társadalom valamiféle Darwinjaként tekintettek Marxra, nem végiggondolva eléggé a politikai gazdaságtan marxi kritikájának módszertani premisszáit. Lukács arra tesz kísérletet, hogy Marx dialektikus elméletét koherens filozófiai elgondolásként rekonstruálja. Ezzel (Karl Korsch társaságában) kezdeményezője a marxizmus és filozófia viszonyáról máig is folyó vitának. A szisztematikus rekonstrukció kiindulópontjául Lukács Marxnak az áruformáról *A tőke* első kötetében kifejtett gondolatmenetét választja – azt akarja megmutatni, hogy a

fétis-fejezet *in nuce* magában foglalja Marx kritikai filozófiáját. Amely nem egyszerűen igényeit tekintve szaktudomány módjára korlátolt ökonómiai elméletként értendő, hanem amelynek, ahogy Lukács látja a dolgot, másfajta dimenziói is vannak: a jelen társadalmának is filozófiája, ideológiaelmélet is (amely a tudományos és filozófiai elméletek magyarázatában is tekintetbe veendő), valamint a történelem elmélete és a forradalmi kairoz politikai filozófiája – röviden: a társadalmi lét egészének megragadását célzó elméleti ajánlat.

Lukács arra tesz kísérletet, hogy „szisztematikusan megalapozza az összefüggést az eldologiasodás tapasztalatának különböző formái közt”.²³ Ezenközben nagyon is tisztában van elképzelésének kockázatos és kísérleti jellegével. Ő maga – és ez a további fejtegetéseket illetően szem előtt tartandó – impulzusnak szánja az eldologiasodást tárgyaló gyakorlati érdekű dialektikus tanulmányait. Nagyívű kutatási projektnek. A kor diagnózisát nyújtó fejtegetései vázlatok, melyeket konkrét tartalmi elemekkel és dimenziókkal (értsd: vizsgálódásokkal) kell (kellett volna) kidolgozni és kitölteni. Ez áll az újkori filozófia Descartes-tal induló történetének vázlatára is, amelynek a 68-as nemzedékre gyakorolt, gyakran rejtett hatásáról legutóbb Peter Bürger tett tanúságot.²⁴ Abban a vázlatban Lukács a máig uralkodó racionalitásértelmezés kritikájához adott indíttatást.

Az eldologiasodás-elmélet sarokkövei

Ahogy én látom, Lukács elidegenedés-elmélete ennek az írásnak a szövegösszefüggésében az alábbi sarkalatos mozzanatokban rekonstruálható:

1. Lukács a politikai gazdaságtan marxi kritikáját *A tőke* fetisizmus-fejezete felől annak az árutertermelésnek az elméleteként olvassa, amely árutertermelésben a csereérték már nem marginális jelenség, hanem – a kapitalista árutertermelés keretében – uralkodó tényezővé válik. E fejlődés során az absztrakciónak és a mennyiségre való redukciónak olyan folyamata játszódik le, amely nemcsak a társadalmi munka termékeit érinti, hanem annak aktorait, a munkásokat, illetve proletárokat is. Az eldologiasodás így egyben társadalmi realitássá, életformává válik. Ami attól zavarba ejtő, hogy másfelől a kapitalizmusban vált először, igaz, nagyon is problematikus módon valósággá, amit Vico mondott a történelemről, tudniillik hogy azt az emberek maguk csinálják: a modernitás társadalmi világának termelői, az ember

társadalmasodásának szubjektumai csak áru formájában szubjektumok, akik a szubjektivitás elvesztésének és az önobjektivációnak minden ismervét kénytelenek magukra öltetni. Autonómia itt csak heteronómia formájában lelhető föl.²⁵

2. Ebben a folyamatban a társadalmi kapcsolatok mindinkább anonimná és fetisiztikusakká válnak. Dolgok közötti kapcsolatoknak mutatkoznak. A társadalmi viszonyok ideologikus visszájukra fordultságban jelennek meg. Kielezeten fogalmazva: mintha a tőke pénz fiadzana, mintha képes volna értéktöbbletet generálni. A bér munka és tőke viszonya nem kizsákmányolásnak tűnik, hanem az erőforrások jogilag szabályozott, tárgyilag indokolt fair cseréjének.

3. A kapitalista áruterelés totalitárius vonásokkal rendelkezik.²⁶ Ha a kapitalista ökonómia absztrakt-kvantifikáló logikáját Max Weberrel mint a racionalizáció folyamatát ragadjuk meg, kimutathatóvá válik, hogy az itt uralkodó formális racionalitás a modern élet minden területét átfogja, illetve transzformálja. A kapitalista gazdaság megteremti a hozzá igazított társadalmi környezetet, az adekvát jogrendszer és a funkcionálisan alakra szabott államgépezetet.

A kapitalizmus totalitárius vonásai különösen az olyan, a gazdaságtól idegen területeken válnak nyilvánvalóvá, mint amilyen a művészet is. Mindmáig érvényesül az a trend, amely a műalkotásokat a piaci történések mozzanatává vagy objektumává dologiasítja. A kritikai elmélet a kulturális iparról adott elemzéseiben Lukács 1920-as évekből származó utalásait aktualizálta.

4. Az itt ábrázolt folyamat nem kíméli a gondolkodás csúcsalakzatait sem. Az újkori filozófia Descartes-tól Kantig olyan dualisztikus szubjektum–objektum-modelleket dolgoz ki, amelyek megoldhatatlan antinómiákká – lét és Legyen, lényeg és jelenség, szabadság és szükségszerűség antinómiáivá – éleződnek. Elkerülendő a racionalitásnak ezeket a korlátoltságait, vissza kell nyúlni a dialektikus gondolkodásnak ahhoz a típusához, amely Lukács szerint folyamatban és totalításban való gondolkodásként megragadható. Lukács helyeslően utal Hegel szavaira: „az igaz az egész”, ahogy *A filozófia nyomorúságában* megfogalmazott Marx-tézisre is. „Minden társadalom termelési viszonyai egészet alkotnak.”²⁷ A szellem fenomenológiájában megfogalmazott zseniális hegeli impulzusok a konkrét totalitás marxi fogalmában bontakoznak ki. Amit rögzítenünk kell: Lukács szemében a marxi elmélet a mindezidáig módszertanilag legkibontottabb ösztönzés és valóság megragadására. Ezért a legnagyobb hangsúlyt fekteti a marxi fejtegetés módszertani alapzatának a feltárására.

5. Lukács – nem úgy, mint később a kritikai elmélet – nem éri be az eldologiasodás univerzumának rezignált elfogadásával. Ellenkezőleg, kairoszként fogja föl a jelent, potenciális korfordulóként az eldologiasodás barbarizmusából az autonómia, a nem pusztán formális szabadság lehetséges birodalmába. Köztudottan a proletariátust látja a kapitalista racionalizációs folyamat legnyilvánvalóbb áldozatának. Bár időközben gyakorlatilag mindenki áldozatul esett az eldologiasodásnak, a nem proletár rétegek esetében saját társadalmi helyzetük rendszerint meggátolja a tudatosulás szükséges (nagyon is fájdalmas) folyamatát.

6. Hogy milyen nehéz ez a folyamat, azt a forradalmi szubjektum már 1918-ban is mély ideológiai válsága mutatja. A válság magyarázható, éppen mert a történelmi folyamat Lukács számára nem természettörvényeknek engedelmessé történés. Éppenséggel arról van szó, hogy a forradalom rászorul protagonistáinak tudatos, szabad döntésére.²⁸

Az eldologiasodás-elmélet újabb adaptációi és transzformációi

Külső és belső problémák,²⁹ valamint a marxizmustól távol eső tudományos paradigmák uralma úgy hozták, hogy az utóbbi évtizedekben Lukács eldologiasodás-elmélete vagy ignoráltatott, vagy legalábbis csak hébe-hóba talált fogadtatásra. Következémenyterhes kritikai megközelítések egész sora nyomta rá érzékelhetően a maga bélyegét a recepcióra. A marxista diszkusszióban a Backhaus nyomában járó, elsősorban Marx-filológiai kritika, amely az értékforma-elmélet értelmezésének vívmányait hasznosította, a marxista historizmus, illetve humanizmus strukturalista elvetése à la Althusser, Bloch metakritikája, melyet az utópikus-spekulatív filozófiaértelmezés lukácsi elutasítása fölött gyakorolt, Lukács „pozitív” dialektika-értelmezésének mint legitimációs ideológiának adornói gyanúba keverése, és nem utolsósorban Lukács saját önkritikája, amely alapjában véve igazat adni látszott a Hegelhez való túlságos közelség és következetlen, végig nem vitt „materialista” ontológia vádjának.³⁰ A marxista diszkusszió körén kívül Lukács álláspontja valamiféle teoretikus extremizmusként értelmeződött, vagy filozófiatörténetileg a 20. századi újhegelianizmus dobozába került.³¹

Mégis a kritikai elmélet táján akadtak ez elmúlt évtizedekben az eldologiasodás-elméletnek fegyelemre méltó folytatásai, elsősorban

Jürgen Habermasnál és Axel Honnethnél. A kritikai elmélet újabb képviselői számára – amióta Jürgen Habermas elszakadt korai „elmélet és gyakorlat”-korszakától – magától értetődő volt, hogy immár nem akceptálhatók a politikai gazdaságtan radikális-antikapitalista marxi kritikájának alapvető föltevésai. Bár Habermas – ellentétben Benjaminszal – nem tekint hódolattal a forradalom filozófusára, nagyrabecsülése abból fakad, hogy Lukács „a társadalmi munkának az életvilágbeli kontextusokból való kioldódását egyszerre volt képes mindkét aspektusában, eldologiasodásként és racionalizációként szemügyre venni”.³² Habermas szemében Lukács attól vált paradigmatis figurává, hogy érzékelve Marx értékforma-elemzésének filozófiai státuszát és értékét, alapítója lett a kritikai elmélet egy tradíciójának. Ez a tradíció annak a sikerrel kecsegtető projektnek szentelte magát, hogy a modernizációs folyamatokat egyszerre, ha tetszik, „dialektikusan” írja le a racionalitás kibontakozásaként és szenvedéstörténetként. A nyugati marxizmus filozófiai bázisát Habermas ezzel együtt elavultnak tartotta. Nem akar, mint Lukács, a materialista dialektikusok ama baráti körének tagja lenni, amely a politikai gazdaságtan kritikájának módszertani innovációját próbálja letapogatni; elhagyta az ún. tudatfilozófia ösvényét, és utat szeretne nyitni annak a számára, amit ő maga a filozófia interakcionista-kommunikatív fordulatának nevez.

Ugyanakkor – és a tisztesség megkívánja utalnunk erre – nem veti el egyszerűen az eldologiasodás-paradigmát, hanem megpróbálkozik annak átfogalmazásával. Nem véletlen, hogy a kritikai elmélet új megalapozása Habermasnál „az eldologiasodás-teoréma rekonstrukciójába torkollik”.³³ A kísérlet magva a rendszer és életvilág elválasztása a modernizáció folyamataiban. Az eldologiasítás (Versachlichung – ez Simmel és a fiatal Lukács terminusa) egyfajta gyarmatosítás karakterét ölti. Hogy a *Történelem és osztálytudat* impulzusa mennyit veszít a radikalizmusából, ha már nem osztják kapitalizmuselméleti és forradalmi premisszáit, azt legkésőbb akkor észlelheti az ember, ha szemügyre veszi, miként ír Habermas jelenünk társadalmi betegségeiről. Elsősorban a jogállamra számít, amikor a piac (pénz) és a hatalom gyarmatosító tendenciáinak és az éltvilág teljes mediatiszációjának korlátozásáról van szó, és a felvilágosult nyilvánosság és a kommunikatív ész eszközeire. És nem hiszi, hogy a védekezéshez szükség volna a gazdasági szféra revíziójára, sőt forradalmasítására. A dolog számára a jogok védelmén és biztosításán fordul meg. Erre utal Honneth megjegyzése, hogy a korai Habermas radikalizmusából kevés maradt

meg. „Habermas megtérésével a kantianus színezetű tradícióhoz egy sor olyan értékes belátás tűnik veszendőbe menni, amelyek korai, inkább Hegel felé tájékozódó műveiben még föllelhetők voltak. Az újabb írásokban sem a kapitalista társadalmak patológiájáról nem esik szó, sem egy olyan merész eszméről, mint a szisztematikusan torzított interakció eszméje.”³⁴ Az idézett kritika fölkelheti a kíváncsiságunkat, hogyan gondolja Honneth az említett értékes belátásokat megmenteni.

A frankfurti filozófus először is leszögezi: az eldologiasodás-fogalom a kritikai elmélet még kellőképp föl nem dolgozott örökségéhez tartozik. Az eldologiasodás sokáig ignorált jelensége a legkülönbözőbb álarcokban, irodalmi vagy elméleti szövegekben és kontextusokban bukkan föl. Az eldologiasodás szembeszökő formái (amilyen a bérnyaság, a szerelmi kapcsolatok piacosítása, a szexipar robbanásszerű fejlődése, de az érzelemmenedzsment érzékelhető térnyerése vagy a hűvös tárgyilagosság terjedő atmoszférája) Martha Nussbaumot is arra indították, hogy az eldologiasodás fogalmához nyúljon. A fogalom a tudományos trendekkel való kritikai szembenézés során is használhatónak mutatkozik; az agykutatás a példa rá. Eldologiasodásról beszélhetni, amikor, mondjuk, az emberi érzések és cselekedetek pusztán neurális kapcsolatok elemzése révén való magyarázatával próbálkoznak. Honneth szerint azonban nem kétséges, hogy a fogalom csak akkor épülhet be az aktuális tudományos diskurzusba, ha egy olyan eldologiasodás-fogalmat használunk, amely levetkőzte magáról mindazt, amiben Lukács fichtei ihletésre túlfeszítette a szubjektum-objektum azonosság gondolatát, illetve megszabadult a(z) (nagyon idealista módon értett) „igazi” praxis lukácsi elgondolásától. Megörökölhető, mértéktartó magnak Honneth az eldologiasodás egy olyan meghatározását tartja, amely szerint az „egy olyasfajta habitussá vagy megszokássá vált pusztán megfigyelő magatartás, amelynek szemszögéből a természeti környezet, a társadalmi világ és a személyiség belső lehetőségei már csak részvétlenül és érzelmi hangsúlyok nélkül dologi valamikként ragadhatók meg”.³⁵ Megtisztítva a forradalmi hiperradikalizmustól Honneth az „igazi praxis” alábbi definícióját hámozza ki Lukácsból: ez a gyakorlat „a részvétel és érdekeltség olyan sajátosságaival rendelkezik, melyeket az árucseré uralma lerombolt; nem az objektumnak a kollektivitássá duzzasztott szubjektum által való megteremtése, hanem a szubjektum egy másfajta, interszubjektív beállítottsága az a minta, amely mint kontraszt az eldologiasult gyakorlat meghatározásaként szolgál”.³⁶

Ha elkerüljük (eltérően Lukácstól) az árutermelés totalizáló bírálatát, amely a nagymértékben differenciált társadalmakban hatékonysági okokból idejétmúlttá vált, és ha elfogadjuk, hogy vannak szférák, melyekben helyénvaló a megfigyelő, részvétlen magatartás, akkor Lukács eldologiasodás-fogalmának cselekvéseméleti átfogalmazása új perspektívákat nyit, alkalmat adva „megvilágító erejű spekulációkra”.³⁷ Honneth nyilvánvalóan egyengetni szeretné egy pozitív Lukács-recepció útját, amely elvezethetne az aktuális elméleti vitákhoz és kivált az elismerésemlethez – a marxi elméleti tradícióról való leválás árán. Csak így lehetne kiküszöbölni Lukács elgondolásának gyöngé pontjait. Hiszen a Lukács által tüntetően meghirdetett ortodox marxizmus következményeként olyan tárgyi és tematikus döntések adódtak, amelyek képtelenek számot vetni a modern társadalmak komplex differenciálódásával. Amivel Honneth elsősorban arra utal, hogy a „társadalom átkapitalizáltságára” koncentráva háttérben maradnak a gazdaságtól távoli területek.³⁸

De Honneth Heideggernél és Dewey-nál is Lukács elméletétől nem mindenestül eltérő gondolatokra akad, és nagyon is nyitottnak mutatkozik az eldologiasodás aktuális fenomenológiáját célzó újabb kísérletekre. Elismerve ezt a nyitottságot, abban a kérdésben nincs egyetértés közöttünk, miképp kellene elméletileg reagálni a *Történelem és osztálytudat* alapvető impulzusára, tudniillik az eldologiasodás jelenségeit előidéző áru- és értékesülésv totalizálódása ellen való tiltakozásra. Hiszen egyre nehezebb megvédelmezi az élet területeit az árutermelés logikájától. Lukács nem ok nélkül ragaszkodott egész életében ahhoz, hogy ezek a problémák radikális rendszerváltás nélkül megoldhatatlanok.³⁹

Érdekes, hogy Honneth kísérlete (Rahel Jaeggi elidegenedés-tanulmányától eltérően) antimarxista hangsúlyai ellenére meglepően éles reakciókat provokált a konzervatív, illetve „liberális” táborban. Olyan „visszahátrálásról” beszélnek a „modern társadalmi romantika hitelességigényéhez”, amely ontológiailag még a természethez való hipotetikus rousseau-i visszatérést is maga mögé utasítja.⁴⁰ Az ilyen szerzők, mindenekelőtt a konzervatívok bosszúsága érthető, hiszen Honneth tanulmánya megnyitotta az utat az eldologiasodásról folytatható, valóban időszerű vita előtt azzal, hogy szemléletes anyagot nyújtott a vitához, miképp is kellene kinéznie egy kortárs eldologiasodás-elméletnek. A jelen életvilágában és az aktuális tudományos eszmecserében való lehorgonyozottsága révén összekapcsolta az elidegenedésről és eldologiasodásról zajló vitákat a személy- és

szerepazonosság, önmegvalósítás és önpiacosítás feszültségterében élő mai ember életével. Az a nemzetközi figyelem, amelyet Honneth rövid tanulmánya, a *Verdinglichung* kiváltott, jelzi: a társadalmi patológiák éles szemű megfigyelője ideget talált.⁴¹

Honneth kísérletének baloldali kritikája mindazonáltal félreérthetetlen volt és maradt: a honnethi átvétel Lukács gondolatát úgy szeretné átfogalmazni, hogy az összekapcsolódhasson a ma elfogadott társadalomfilozófiai álláspontokkal. Ennek kedvéért azonban a paradigma lényegi elemeit áldozza föl: a Habermas-iskola szellemében szeretné szélnek eresztetni Lukács hegelianizmusát, metodológiai megközelítését és persze – bárhogy definiáljuk is – ortodox marxizmusát. A kommunikációelméleti fordulat után többé nincs helye egy mégoly kifinomult materialista dialektikánk sem: a kapitalizmuskritika mint a (persze kapitalista) árutermelés egy rendszerének a kritikája helyébe a patológikus kivételes állapotok kritikája lép, amely arra épít, hogy a család demokratizálásával, a gazdaság morálisabbá tételével és persze egy demokratikussá tett nyilvánossággal a bírált torzulások kompenzálhatók, illetve legalábbis megkísérélhető a kiküszöbölésük.⁴²

Még Honnethnél is elfogulatlanabban alakította át az eldologiasodás elméletét a bevallottan arisztoteliánus Martha Nussbaum.⁴³ Ő az „objektifikation” gyakorlatát modellszerűen a szexista és pornográf beállítottságokon és ábrázolásokon vizsgálja. Hét ismertetőjegyéhez jut el az eldologiasodásnak, amely fogalom alá a szemében a szubjektum magát-puszta-objektummá-tételének formái tartoznak. Éspedig:

1. az instrumentalizálás (amikor is szubjektumok más szubjektumok szükségleteinek kielégítésére szolgáló pusztá eszközökké válnak)
2. a szubjektumok autonómiájának tagadása vagy elvitatása
3. a szubjektumok megfosztása cselekvési szabadságuktól, passzivitásra ítélésük (itt érzékelhető a kontemplatív magatartás lukácsi fogalmával való rokonság)
4. a funkcionalizálás, azaz amikor szubjektumoknak csak funkciójuknál fogva tulajdonítanak értéket (következésképp ők maguk kicserélhetők a funkciók más hordozóira)
5. az erőszak (amikor elvitatják a szubjektumoktól fizikai integritásukat, testük manipulálható, bizonyos körülmények között akár elpusztítható is minősül)
6. az elsajátítás (a szubjektumok áruk, melyeket eladhatni, amelyekkel kereskedhetni)
7. a szubjektivitás tagadása (amikor szubjektumokra nem mint saját tapasztalatokkal/érzésekkel rendelkező szubjektumokra te-

kintenek, illetve ezeket a tapasztalatokat és érzéseket irrelevánsnak tekintik).

Nussbaum észrevételei megvilágító erejűek, nagyon is jó szolgálót tehetnek az eldologiasodás bizonyos jelenségeinek elemzésekor, mondjuk, ha az eldologiasodás tendenciáinak a „jó élet” szempontjából problematikus következményeit vagy a kapitalista modernitás (és digitális változata) emocionális kultúráját szeretnénk megragadni – olyan projekt ez, amely elengedhetetlen a modern szubjektivitás megértéséhez. Mégsem ásnak elég mélyre ezek az észrevételek, ha arról van szó, hogy olyan eldologiasult társadalmi viszonyokat kellene megvizsgálnunk/megragadnunk, amelyek mint ilyenek nem jelennek meg az egyes szubjektumok tudatában, illetve kivonják magukat az ellenőrzésük alól. Joggal írja Markus Wolf: Nussbaum „elvéti az eldologiasodás jelenségét, mert az az egyes aktorok számára megfoghatatlan struktúrákra utal, melyeket a moralizáló kritika nem képes a tárgyává tenni”.⁴⁴ A jogos és szükséges bírálóat ellenére mégis le kell szögeznünk: Nussbaum, ahogy a kritikai elmélet itt említett képviselői is, észrevétette, hogy az eldologiasodás-kritika nem egyszerűen a Marx-filológia ügye, és céljai nem merülnek ki ideologikus tudati struktúrák fölfejtésében. Az eldologiasodás-kritika lényegében véve annak az életformának a radikális kritikája, amely a társadalmiság hegeli és marxi értelemben polgári-kapitalista formájának nevezhető.⁴⁵

Az eldologiasodás-elmélet aktualitása és A szocializmus eszméje

De ha jó okkal bírálható is a radikalitás hiánya Habermas és Honneth átfogalmazási kísérleteiben, vagy az a moralizáló leszűkítés, amellyel Nussbaum az eldologiasodás jelenségét szemléli,⁴⁶ a kérdés, mit is kezdhetni Lukács eldologiasodás-kritikájával „posztkommunista”, forradalmi szubjektum híjával maradt korunkban, nyitott marad. Talán mindenekelőtt három indikátor révén tehető kézenfekvővé, hogy a teorema mit sem veszített aktualitásából az 1920-as évek óta, még ha a 20-as évek Lukácsának teleologikus történelem-metafizikáját és történeti messianizmusát elfogadhatatlan fichtei–hegeli maradványoknak tartjuk, akkor is.

1. Ma is rendszeresen előadódik még, hogy a mindennapi életben nem mint személyekkel bánnak emberekkel, hanem mint dolgokkal, amelyeket szabad instrumentalizálni, eladni, használni, megsemmisíteni (hogy Kant fejtegetéseit, *Az erkölcsök metafizi-*

káját parafrázáljuk). Félreérthetetlenül rögzítenünk kell, hogy az eldologiasodás nem normális jelenség, nem társadalomontológiai végzet. Hogy a Lukács által leírt magunk-objektummá-tétele ma néha tudottan játékos, gyakran fogyasztásorientált-cinikus, megjátszottan-autentikus és mindig elmaszkírozott, önámítással átítatott formában mutatkozik, bizonyára komplikálja a dolgok állását, de a magunk külsővé tételén mit sem változtat.⁴⁷ Hogy az ember játékos, állítólag kontrollált „öneldologiasítása”⁴⁸ milyen gyorsan fordul át patológikus katasztrófába, mindenki nagyon is jól tudja, aki klinikákon vagy iskolákban szociális munkát végez. A munka világa pedig olyan régió, ahol az eldologiasodás mintha nem volna leépülőben, és ez nem csak a világfalu kevésbé fejlett vidékeire igaz. Ha rendelkezünk is a jogalany státuszával a munka világában,⁴⁹ távol vagyunk attól, hogy a munka összefüggésében autonóm szubjektivitással létezzünk.⁵⁰ Még ha manapság szívesen festenek is olyan képet az új munkakultúráról, amelyen lelapult hierarchiák, kreatív autonómia és más effélék szerepelnek, nagyon is léteznek olyan társadalmi realitások, amelyek ezzel épp ellentétes fejlődést ígérnek: már amikor belépünk a munka világába, az imázsépítés⁵¹ és piaci értékesítés belsővé tett attitűdjeit öltjük fel,⁵² hogy azokat le se tegyük a következő évtizedekben, akár alkalmazottként keressük meg a kenyérünket, akár modern nomádokként útközben vagyunk.⁵³ És a modern menedzser, akit szabad tegezni, és akit, ami a gesztusait illeti, szabad szemmel nemigen lehet megkülönböztetni a „munkatársaitól”, konfliktushelyzetekben vagy a nyereség kikalkulálásakor mégiscsak annak a valakinek bizonyul, akinél a hatalom van, még ha a jótévő szerepében tetszeleg is. A digitális forradalom pedig, amelytől némelyek az autonómia térnyerését remélték, nem tudott megmenekedni az árutermelés logikájának gyarmatosító törekvéseitől. A technológia és az élettudományok rohamos növekedése pedig feltehetőleg növeli annak a valószínűségét, hogy ahhoz közeledünk, amit Günther Anders az eldologiasodás végső fokának tartott: *Die Antiquiertheit des Menschen* című könyvében Anders három fokozatát különbözteti meg az eldologiasodásnak. Az utolsó, ma mindinkább realitássá váló fokon, amikor problematikussá válik kiborg, klón és személy megkülönböztethetősége/megkülönböztethetlensége, az ember lassan „készülék lesz más készülékek között”, a computeralapú társadalmi interakció függeléke (elegánsabban: metszéspontja⁵⁴).

2. Ma is létezik még a társadalmi (kivált politikai) praktikák eldologiasodása, abban az értelemben, hogy a részvétel ezekben a praktikák-

ban már nem társadalmilag szabályozott, hanem olyan objektív tárgyi kényszernek tűnik (az objektív kauzális összefüggések értelmében), amellyel az érintettek tehetetlenül, Lukács fogalomhasználatával: kontemplatíván állnak szemben; „az a kontemplatív magatartás, melyre ezeket az összefüggéseket illetően az emberek rákényszerülnek, megakadályozza, hogy elgondolkodva rajtuk megbizonyosodjanak azok megváltoztathatóságáról, és ezzel aláássa a szubjektumok autonómiáját”.⁵⁵ A posztdemokratikus társadalmunkról folyó vita, ez mostanra már nem titok, elegendő anyaggal szolgál a politikai eldologiasodás modern formáinak illusztrálására. A mindenütt jelen levő szociális hálózatok dacára még távolról sem lehet szó arról, hogy a modern társadalmakban megszületett volna a nyilvánosságnak egy olyan típusa, ahol az eldologiasodás struktúráihoz szokott individuumok kívülről vezéreltségüket a kommunikatív ész autonóm módon meghatározott procedúráira válthatnák.

A posztdemokráciában, úgy tűnik, nem marginális jelenség, hogy a polgár politikai objektummá válik, akinek participációja a formális demokratikus eljárásokban és a politikai színpadon szimbolikus pótcselekvésről zajló vitákban való részvételre korlátozódik.⁵⁶ Aminek egyik, a politikai osztály képviselői által ékesszólóan, ám kevésé hitelesen fölpanaszolt következménye a demokratikus választások iránt tanúsított fogyatkozó érdeklődés,⁵⁷ amely nem utolsósorban a hétköznapiok tehetetlenségérzésének szimptomája. Lukács élete végéig tartó rokonszenve a tanácsdemokrácia formái iránt a demokratikus eljárások effajta kiüresítése ellenében egy olyan társadalmi modellt favorizált, ahol a társadalmi aktorok valóban esélyt kapnak arra, hogy egy nem átláthatatlanná és túlbonyolítottá szabott világban a szolidaritás szellemében dönthessenek.⁵⁸

3. De nemcsak az előbbi két pontban jelzett politikai diagnosztikai értékét őrizte meg az elidegenedés-teoréma, tudományelméleti és ideológiakritikai aspektusának érvényre juttatására is adódik elég alkalom. Gondoljunk csak, mondjuk, a szubjektum (filozófiai fogalmának) halála körül támadt vitákra. Ahogy a szubjektivitás haláláról szőtt számos elképzelés ideologikus karakterére apránként fény derül, mind hozzáférhetőbbé válik Lukács filozófiai alapkoncepciója. Vagy gondoljunk a különböző tudományos diszciplínák képviselőinek képtelenségére, hogy szót értsenek egymással, mert már nem találnak közös nyelvet – pusztító következménnyel a valóságról alkotott átfogó kép lehetőségére és kutatásaik emancipatorikus értékére nézve.⁵⁹ A helyzet jobbra fordulásának nem utolsósorban a feltétele, hogy

a filozófia marxista iskolája visszanyerje polgárjogát a tudományos kultúrában. A filozófia és a társadalom- és kultúratudományok ma uralkodó irányzatainak öncsalásai közé tartozik az a hit, hogy nélkülözhetik ennek az iskolának az örökségét, amikor meghaladni próbálják a modern racionalitásnak azokat a rossz absztrakcióit, melyeket a 20. században Lukács és Heidegger írtak le a legnagyobb hatással.⁶⁰ Hogy a tudományos racionalitás mai formái is partikulárisak (lukácsi értelemben) és tökéletlenek, nem nehéz alátámasztani. A gazdaságtan például mindmáig képtelen eltüntetni a gazdasági válságokat (mint tudjuk: napjainkban épp ellenkezőleg áll a dolog), a katonai konfliktusok, melyeket Lukács bizonyára egy imperializmuselmélet keretében szeretett volna tárgyalva látni, számukat és intenzitásukat tekintve ijesztően megnövekedtek – és a céhszerű-akadémikus filozófia főárama még a modern művészetnél és irodalomnál⁶¹ is kevésbé mutatkozik fölkészülnek arra, hogy a globális-interkulturális kihívásokra teoretikus és Marx utolsó Feuerbach-tézisének szellemében gyakorlati választ adjon (ha egyáltalán regisztrálja azokat). Napjaink tudományos gyakorlata mintha Wittgenstein kijelentését szeretné illusztrálni: „még ha feleletet is adtunk valamennyi lehetséges tudományos kérdésre, életproblémáinkat ezzel még egyáltalán nem érintettük.”⁶² Az *Ontológiában* Lukács nem joggal jegyzi meg „a polgári filozófia legbefolyásosabb irányzatairól”,⁶³ hogy a filozófiában és a tudományban uralkodóvá vált „a manipuláció elve”: „Ha ugyanis a tudomány nem az önmagában létező valóság lehető legadekvátabb megismerését tűzi ki célul, ha nem arra törekszik, hogy mind tökéletesebbé váló eszközeivel feltárja ezeket az új igazságokat, amelyek szükségképp ontológiailag is megalapozottak, és amelyek a maguk részéről elmélyítik és gyarapítják az ontológiai ismereteket, akkor tevékenysége végül is a közvetlen értelemben vett gyakorlat támogatására redukálódik. Ha nem tudja, sőt tudatosan nem is akarja meghaladni ezt a szintet, akkor tevékenysége az embereket gyakorlatilag érdeklő tények manipulációjává változik át.”⁶⁴

Ha ezek az utalások legalább részben találók, kézenfekvőnek tűnik a következtetés, hogy hol posztindusztriálisként, hol tudás-, kockázat- vagy élménytársadalomként, hol digitalizált társadalomként leírt jelenünk az eldologiasodás lukácsi fenomenológiájának továbbírásáért kiált, amely továbbírásnak persze tekintetbe kell vennie a megjelenése óta eltelt évtizedek alatt vitatott pontok kritikáját.

Lezárásként szeretnék visszatérni kezdeti megjegyzéseimre. Jelenkori válságaink tapasztalatai – így szóló kiindulótételünk – kiprovo-

kálják a kérdést, valóban lemondhatunk-e egyszerűen a szocialista és forradalmi gondolkodás nagy tradíciójáról. A „szocializmus eszméje”, ebben egyet kell értenünk Axel Honnethtel, nem vált teljességgel elavulttá a hagyományos proletármozgalmak kudarcával.⁶⁵ De kétségek kívül az újrafogalmazás elméleti erőfeszítéseit igényli.⁶⁶

Persze senki nem törhet lándzsát egyszerűen az 1920-as évek praxisfilozófiájának újjáélesztése mellett. Az nagyszabású kísérlet volt egy forradalmi szituáció elméleti megragadására. Fölöttébb bizonytalan, hogy a politikainak az az utópikus fölnagyítása, amely a 20-as évek Lukácsának jelenkor- és pártelméletében érzékelhető, reintegrálható volna a filozófiai eszmecserékbe. És vitathatatlan: számtalan kortásunk fölháborodottan utasítaná vissza a gondolatot, hogy az eldologiasodás korszakában élne, illetve hogy maga is az öneldologiasítás mintáit követné.⁶⁷ Ám ha a „fejlett” „demokratikus” országokban az eldologiasodás bizonyos formái – mint a direkt erőszak (amikor a szubjektumok testi integritását éri támadás, testük manipulálhatónak vagy akár elpusztíthatónak minősül) vagy a birtoklás (amikor szubjektumokat rabszolgaként adnak-vesznek) – nem tömegesen elterjedtek is, és nem számítanak normálisnak,⁶⁸ azért a szubjektivitás instrumentalizációjának, funkcionálisizációjának vagy elvitatásának jelenségei a „manipulációs korszakban”⁶⁹ továbbra is megtalálhatók, akár a társadalmi élet középpontjában is.⁷⁰ Ám ezek egészen új formákat öltenek, olyanokat, amilyenek a munkafolyamatok taylorizálásának vagy a klasszikus kultúraiparnak a korszakában még nem léteztek. Élete utolsó éveiben Lukács arról panaszkodott, hogy a marxista elmélet a modern kapitalista társadalom elemzését illetően gyerekcipőben jár. „A marxizmus harminc éven át tartó elméleti stagnálása alakította ki azt a szégyenletes helyzetet, hogy ma, csaknem egy évszázaddal Marx működése után a marxisták még mindig nem képesek arra, hogy akár csak némiképpen is megfelelő gazdasági elemzést adjanak a jelenlegi kapitalizmusról.”⁷¹ Valami hasonló áll az eldologiasodás-elméletre is. Szép új digitális világunk új „eldologiasító életformái és élethelyzetei”⁷² arra várnak, hogy sajátos racionalitásuk és irracionálisuk, imponáló technológiai súlyuk és emberi jelentéktelenségük elméletileg feltáruljon. Nagyszabású projekt, ideje volna belevágni.⁷³

De ez az önkritikus mérleg nem azt jelenti, hogy egy kortárs szocialista elmélet megfogalmazásakor, mint Honneth javasolja, le kellene mondanunk a marxi inspirációról: a marxistáktól eltérően Honneth a kortárs szocializmust illető reményeit a modern institúciókba veti,

illetve az intézményes szabályozásokba mint „a normatív igények hordozóiba”.⁷⁴ Az olyan intézményes vívmányokban, mint a beleszólási jog vagy a minimálbér, a „jövő előjeleit” látja, illetve Kanttól kölcsönözve a kifejezést, „történeti jeleket” lát, míg a társadalmi mozgalmakra való hivatkozást problematikusnak tartja, mert az „az egyre gyorsabban zajló változások közepette túl nagy súlyt kölcsönözne olyasminek, ami pillanatnyi és esetleges”.⁷⁵ A frankfurti filozófus a funkcionális differenciálódásra teszi a tétjeit. A mereven a gazdaságra való összpontosítás helyett azt szeretné, ha a jog és a politika úgy kezeltetnének, mint saját logikával bíró szférák, és ekként is vétetnének tekintetbe. Ami konkrétan annyit tesz: szeretné mindenekelőtt a demokratikus akaratképzés területét sokkal komolyabban venni, mint az a korábbi szocialista tradícióban (elsősorban a marxista színezetű tradícióban) szokás volt. Ezzel a fennálló társadalom egy szocialista alternatívájának normatív alapjait akarja hangsúlyozni, ezeknek a normatív alapoknak a történetfilozófiai elkődösítése helyett.

Valóban vitathatatlan, hogy a munkásmozgalom történetében – kivált ott, ahol Marxra és más, magukat marxistaként értelmező gondolkodókra és politikusokra hivatkoztak – léteztek erős antidemokratikus és az elidegenedés új formáit megteremtő áramlatok.⁷⁶ Ezzel a hagyománnyal, melyet a „totalitarizmusba és primitivizmusba való visszaesésként” kell értékelnünk,⁷⁷ mint az idős, szkeptikussá vált Lukács hangsúlyozta, le kell számolnunk, és azt a politika olyan értelmezésének kell fölváltania, amely a demokratizálást a szocialista politika nélkülözhetetlen jegyének tekinti. A modern szocialista politikaértelemezés azonban emellett a tény mellett sem mehet el szóltanul, hogy egy eldologiasult világban, eldologiasult életformákban élő emberek között a politikai akaratképzés olyan folyamatával van dolgunk, amelyik nem teszi az emberek számára éppenséggel könnyűvé tulajdon szükségleteik és érdekeik fölismerését, és hogy azokat szolidáris formákban artikulálják. A proletariátus⁷⁸ ideológiai válságának jelensége nem a leninisták találmánya, hanem a kapitalista rendszer átláthatatlanságának és a gondolkodás és élet megrögzött eldologiasodásainak a következménye.

Lukács Marxhoz vivő útját etikai reflexiók határozzák meg és kísérik végig. 1918-ban kantiánus érveléssel még elveti a bolsevista forradalmat – morális megfontolásból. És a marxizmus felé fordulta után is megmarad a morális impulzus, hogy az ember nem degradálható esz-közzé, megfosztva autonómiájától, „manóvá” züllesztve⁷⁹ (ibseni értelemben).⁸⁰ De a *Történelem és osztálytudattól* kezdve meggyőződése

volt a magyar filozófusnak, hogy az emberi autonómia elvesztése nem individuális-morális jelenség, hanem a kapitalista árutermelés strukturális jegye. Az árutermelés forradalmasítása lehetséges produktuma a történelmi folyamatnak, és az az eldologiasodás legkülönbözőbb formái ellen vívott harc ebben a kontextusban megvalósíthatóvá vált posztulátuma is annak. Ez a harc nincs biztosítva a visszaesések ellen – ez a belátás soha nem volt idegen Lukácstól, aki a Dosztojevskij-jegyzetek óta érezhetően kevés bizalommal viseltetett az intézmények és megfelelő kötelességszerű és a joghoz igazodó magatartásformák iránt. A társadalmi kapcsolatok megtisztítása az eldologiasodástól, az áruvá válástól szubsztanciálisan a mindennapi élet ügye, életforma, amelyre nézve áll, hogy „egy másik ember aktív elidegenítése szükségképp maga után vonja saját elidegenedésünket is”.⁸¹

Az ökonomizmus kritikája nem feledtetheti el azt a fajta realizmust, amely a politikai szféra marxi–lukácsi értékelésének sajátja: nem marxista szerzők is konstatálják a jelenben „a gazdasági rendszer dominanciáját”.⁸² A gazdasági rendszer – mint már hangsúlyoztuk – tendenciálisan totalitárius, rányomja a maga bélyegét a politikára és magánéletre is, és „tán épp ezért (mindenütt-jelenvalósága miatt) ritkán észlelhető”;⁸³ a pénz médiuma révén gondoskodik a „társadalmi kohézióról”, épp mert „mint csereérték (egy funkcionálisan differenciált modern társadalomban) minden társadalmi területre behatol”.⁸⁴ Csak ha út nyílik egy rendszerváltás előtt, amely esélyt nyújt a gazdasági szféra társadalmi kontrolljára, és teret enged az öncélú gyakorlatoknak, akkor lehetnek a funkcionális differenciálódásnak a Honneth által kívánt értelemben esélyei a sikerre. Az itt és most meghaladásának folyamatában kialakulhat egy valóban demokratikus akaratképzés, és tárgyi területének megfelelő alakot ölthet a kultúra és magánélet is. A majd akkor napirendre kerülő, valóban emberhez méltó „demokratikus életformát” illető honnethi megfontolások értékes inspirációul szolgálhatnak ennek a szocialista jövőnek a számára.⁸⁵ Kapitalista valóságunknak címzett használati utasításként már kevesebbet érnek.

Jegyzetek

¹ Axel Honneth: *Die Idee des Sozialismus. Versuch einer Aktualisierung*. Berlin, Suhrkamp, 2015.

² Honneth (2015): i. m. 15.

³ Honneth (2015): i. m. 19.

- ⁴ Honneth (2015): i. m. 19. (Kiemelés tőlem.)
- ⁵ Ahogy a szocializmus esetében, a kommunizmus esetében is, sőt, ott még inkább kritikusan és önkritikusan mérlegre teendő, mely formák megöröklendők és mely változatok ártalmasak, elvetendők és gyakorlatilag is leküzdendők felvilágosodás- és emancipációellenes karakterük miatt. Bármilyen keveset ér is a kommunizmus és fasizmus elővigyázatlan egy kalap alá vétele a „totalitarizmus” címszavával, a szocializmusnak és kommunizmusnak a demokratizálódással szembehelyezkedő formáitól való elhatárolódás világos és egyértelmű kell hogy legyen.
- ⁶ Honneth (2015): i. m. 72. skk. é. m.
- ⁷ Lásd Honnethnek a „totalitás” hegeli–marxi fogalmát illető bírálatát. Honneth (2015): i. m. 92. skk. és 127. skk.
- ⁸ Ha következetes, ki kellene egészítenie a felsorolást a művészettel mint ugyancsak sajátos, „autonóm” logikájú alrendszerrel.
- ⁹ Honneth (2015): i. m. 166.
- ¹⁰ Honneth (2015): i. m. 166.
- ¹¹ Honneth Deweyra hivatkozik, amikor „a történelmi változásfolyamatok experimentális értelmezéséről” beszél. Honneth (2015): i. m. 96. skk, valamint 150. skk.
- ¹² Ezzel, ahogy a budapesti Lukács-archívum bezárásának nagy nemzetközi visszhangja mutatta, nem áll egyedül. Az archívum botrányos bezárásáról az Internationale Georg-Lukács-Gesellschaft Facebook-oldalán olvashatók információk (www.facebook.com/lukacsgesellschaft).
- ¹³ Szeretnék félreérthetetlenül elhatárolódní tehát Lukácsnak azoktól az olvasóitól, akik szelektálnak a műben, és csak a korai munkákat értékelik. Ahogy én látom, újra átgondolandó volna például, tényleg elvesztette-e a modern társadalomban konstitutív jelentőségét a munka, ha annak fogalmát nem leszűkítően értelmezzük, hanem mint „eleven munkát” (ahogy Negt/Kluge), illetve ahogy a kései Lukács-mű, *A társadalmi lét ontológiájáról* teszi. Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. Budapest, Gondolat, 1976. II. 9–133. Értékes kordiagnosztikai inspiráció meríthető az *Ontológia* elidegenedés-fejezetéből is.
- ¹⁴ Honneth (2015): i. m. 63. ssk.
- ¹⁵ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető, 1971. 215. és 392. skk.
- ¹⁶ Lukács György: *Marxista fejlődésem 1918–1930*. In Lukács (1971): i. m. 697–698.
- ¹⁷ Konstantinos Kavoulakos: *Aesthetizistische Kulturkritik und ethische Utopie. Georg Lukács' neukantianisches Frühwerk*. Berlin, De Gruyter, 2014. Kavoulakos gyakran útbaigazító felismeréseiről lásd: Rüdiger Dannemann: *Muss Georg Lukács' Frühwerk neu gelesen werden? Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 63. (2015a), 6. 1158–1168.
- ¹⁸ Ezzel persze még nem soroltunk föl minden forrást, amelyből a *Történelem és osztálytudat* táplálkozott. Meghatározó a klasszikus német filozófia is (mindenekelőtt Kant, az újkantianus változat olvasatában), Fichte, akit elsősorban Lask közvetített, és mindinkább Hegel (akit előbb föl kellett fedezni), Bergson és Simmel életfilozófiája mellett Husserl fenomenológiája (Lucien Goldmann *A lélek és a formákban* korai egzisztencialista munkát látott), meghatározó szerepet játszottak olyan jogtudósok, mint Kelsen és Jellinek (nem szabad elfelejteni, hogy Lukács a jogtudományokat is tanulmányozta és államtudományokból promovált),

meghatározó volt a német klasszika (különösen Goethe és Schiller Kant-kritikája), de a romantikus filozófia is (vö. Michael Löwy: *From Romanticism to Bolshevism*. London, 1979), és mindezekhez társult Marx és Lenin mind erősebb befolyásán túl Rosa Luxemburgé (ahogy a szindikalizmusé is).

- ¹⁹ A kritikai fogadtatásban a jelzett elméleti sokféleséget nemritkán jó oknak találták a bírálatra – így született meg az eklekticizmusnak, az egyértelműség hiányának, később a revizionizmusnak, az összeférhetetlen elméleti indíttatások megengedhetetlen szintetizálásának a vádja. Az újkantiánusok Lukács hegelianizmusán ütköztek meg, Marx önjelölt ortodox hívei a Fichtét idéző történetfilozófián, a 68-asok a forradalmárrá lett bankárcsemete Weber- és Simmel-recepcióján, illetve Lukács állítólag föltétlen megtérésén az „ortodox” marxizmushoz stb. Az ortodoxia hagyományos formáihoz kevésbé ragaszkodó olvasók ezzel szemben a gazdagságot, a látóker tágasságát hangsúlyozták (legutóbb Erich Hahn: *Lukács und der orthodoxe Marxismus. Eine Studie zu Geschichte und Klassenbewusstsein*. Berlin, Aurora, 2017). Kortársai időről időre még az 1930-as vagy 1950-es években is fölismerték Lukács intellektuális különállását a filozófia marxista iskolájának körén belül.
- ²⁰ Lukács gondolkodásának fejlődéséről lásd az alábbi munkákat: Ursula Aptsich: *Gesellschaftstheorie und Aesthetik bei Lukács bis 1933*. Stuttgart, Bad Cannstatt, 1977; Andrew Arato – Paul Breines: *The Young Lukács and the Origins of Western Marxism*. London, 1979; Lee Congdon: *The Young Lukács*. London, Chapel Hill, 1983; Rüdiger Dannemann: *Das Prinzip Verdinglichung. Studie zur Philosophie Georg Lukács'*. Frankfurt am Main, Sandler, 1987; Rüdiger Dannemann: *Georg Lukács zur Einführung*. Hamburg, Junius, 1997; Andrew Feenberg: *The Philosophy of Praxis. Marx, Lukács and the Frankfurt School*. London – New York, 2014; Michael Grauer: *Die entzauberte Welt. Tragik und Dialektik der Moderne im frühen Werk von Georg Lukács*. Königstein, Ts., 1985; Hahn (2017): i. m.; Hermann István: *Lukács György gondolatvilága*. Budapest, Gondolat, 1974; Árpád Kadarkay: *Georg Lukács. Life, Thought and Politics*. Cambridge–Oxford, Blackwell, 1991; Jörg Kammler: *Politische Theorie von Georg Lukács. Struktur und Praxisbezug bis 1929*. Darmstadt–Neuwied, Luchterhand, 1974; Löwy (1979): i. m.
- ²¹ A megközelítéseknek legalább kilenc, persze egymással kombinálható és egymással helyenként átfedésben lévő típusa számba vehető. Lásd Rüdiger Dannemann: *Nachwort zu Georg Lukács: Die Verdinglichung und das Bewusstsein des Proletariats*. Bielefeld, Aisthesis, 2015b. 182–186.
- ²² Vö. Lukács (1971): i. m. 201.
- ²³ Titus Stahl: *Verdinglichung als Pathologie zweiter Ordnung. Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 59. (2011), 5. 734.
- ²⁴ Peter Bürger: *Lukács-Lektüren. Autobiographische Fragmente*. Rüdiger Dannemann (szerk.): *Lukács und 1968. Eine Spurensuche*. Bielefeld, Aisthesis, 2009. 10. skk.
- ²⁵ Ez kivált a proletariátusra nézve igaz, de áll a modernitás rendszerének hasznélvezőire is.
- ²⁶ Még filozófiai tekintetben utolsó szavával, az *Ontológiában* is aláhúzza Lukács ezt az aspektust, „az eldologiasodási folyamat a nyelvtől a tettek indítékaiig áthatja a mai ember minden életmegnyilvánulását”. Lukács (1976): i. m. 674.
- ²⁷ Karl Marx: *A filozófia nyomorúsága*. Budapest, Kossuth, 1959. 125. Lukács még az expresszionizmus-vita során született Bloch-kritikájában is erre a Marx-idézetre hi-

vatkozik érvelésének egy hangsúlyos pontján, igazolandó a maga totalitásfogalmát. Vö. Lukács György: *A demokratizálás jelene és jövője*. Budapest, Magvető, 1988. 288.

- ²⁸ Ezzel zárul, hiszen a *Történelem és osztálytudat* híres eldologiasodás-esszéje. Lukács (1971): i. m. 509. Az idős Lukács ismételten elhatárolódik a történeti folyamatok determinisztikus értelmezésétől, hangsúlyozva, hogy a gazdasági fejlődés a lehetőségek egy játékerét teremt meg, és a lehetőségek megvalósítása egyedül maguknak az embereknek a tette lehet. Lukács (1976): i. m. 696. Itt nincs hely arra, hogy elmélyedjünk az eldologiasodás-elmélet 7. fontos mozzanatában, a szervezeti kérdést érintő elméletben, illetve a „zugerechnetes Klassenbewusstsein” fogalmában, hisz most az aktualizálhatóság szemszögéből szeretnénk tárgyalni az eldologiasodás-elméletet. Az említett problémakorról lásd: Robert Lanning: *Georg Lukács und die Organisierung von Klassenbewusstsein*. Hamburg, Laika, 2016.
- ²⁹ Az eldologiasodás-projekt folytatása és továbbfejlesztése egészen másként alakult, mint azt elindítója képzelte. Nem az általa remélt befogadók, a politikailag elkötelezett, mi több, szervezett praxisfilozófusok körében talált fogadtatásra, hanem azoknál a gondolkodóknál, akik később a Frankfurti Iskola, illetve a kritikai elmélet gondolkodóiként tettek szert hírnévre. Lukács és Adorno több mint bonyodalmas viszonya a 20. századi baloldali értelmiség érintkezés- és vitastílusbeli problémáinak tandrámája, lásd: F. Frank Benseler – Werner Jung: *Dossier Georg Lukács und Theodor W. Adorno. I–II*. In *Jahrbuch der Internationalen Georg-Lukács-Gesellschaft*. 2004, 65–180.; 2005, 55–189.
- ³⁰ Lásd Robert Fechner és Fabian Kettner tanulmányait: Markus Bitterolf – Denis Meier (szerk.): *Verdinglichung, Marxismus, Geschichte*. Freiburg, ça ira-Verlag, 2012; Louis Althusser – Etienne Balibar: *Das Kapital lesen*. Hamburg, 1972. Továbbá Hans Ernst Schiller, Ivan Boldyref, Werner Jung, Wolfgang Fritz Haug, Hans Heinz Holz írásait: Beat Dietsy – Doris Zeilinger – Rainer E. Zimmermann (szerk.): *Bloch-Wörterbuch*. Berlin–Boston, de Gruyter, 2012; Dirk Braunstein – Simon Duckheim: Adornos Lukács. Ein Literaturbericht. In *Rüdiger Dannemann (szerk.): Jahrbuch der Internationalen Georg-Lukács-Gesellschaft 2014/2015*. Bielefeld, Aisthesis, 2015. 55–189., 27–69.; Lukács (1967): i. m.
- ³¹ Lásd: Norbert Bolz: *Auszug aus der entzauberten Welt. Philosophischer Extremismus zwischen den Weltkriegen*. München, Fink, 1991; George Lichtheim: *Georg Lukács*. München, dtv, 1971; Wolfgang Röd: *Der Weg der Philosophie*. II. München, C. H. Beck, 1996.
- ³² Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns*. I. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981. 479.
- ³³ Rahel Jaeggi: *Entfremdung. Zur Aktualität eines sozialphilosophischen Problems*. Frankfurt am Main, Campus, 2005. 28.
- ³⁴ Axel Honneth: Unser Kritiker. Jürgen Habermas wird siebzig: eine Ideenbiographie. *Die Zeit*, 1999. június 17. 7.
- ³⁵ Axel Honneth: *Verdinglichung. Eine anerkennungstheoretische Studie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2005. 24.
- ³⁶ Honneth (2005). i. m. 27.
- ³⁷ Honneth (2005). i. m. 28.
- ³⁸ Honneth hiányolja az 1920-as évek Lukácsánál annak a bizonyítékait, hogy a kapitalista piac elvei, a csereelv valóban „gyarmatosították” volna a családot,

- a politikai nyilvánosságot, a szülő-gyerek kapcsolatot, a szabadidő kultúráját. A gazdasági szféra privilegizálása, úgymond, néha zavarba ejtő következményekhez vezet. Kívül rekednek a vizsgálódásból az eldologiasodás olyan bestiális formái, mint a rasszizmus vagy a leánykereskedelem. Honneth (2005). i. m. 90.
- ³⁹ Ezt Honneth kétségkívül egészen másképp látja. Az esszéje által kiváltott nemzetközi vitára visszatekintve még vissza is hátrál (Axel Honneth: *Nachbetrachtung zur „Verdinglichung“*. In Frank Benseler – Rüdiger Dannemann [szerk.]: *Lukács 2012/13. Jahrbuch der Internationalen Georg-Lukács-Gesellschaft*. Bielefeld, Aisthesis, 2012. 67–79.): még szűkebbre akarja vonni az eldologiasodás jelentéskörét, és a fogalmat azokra a nézete szerint valószínűtlen esetekre kívánna korlátozni, amikor a különbség személy és dolog között tartósan és intézményesen a feledés áldozatául esik.
- ⁴⁰ Ralf Konersmann: *Anerkennungsvergessenheit. Für Sozialromantiker: Axel Honneth über Verdinglichung*. *Süddeutsche Zeitung*, 2006. január 17. 14.) Hasonlóan ítélte a *Frankfurter Allgemeine Zeitungban* (2005. november 7.) az a Wolfgang Kersting is, aki a korábbiakban is makacsul bírálta Honneth írásait. Honneth kísérletével folytatott nagyon is kritikus vitájában Judith Butler is összefüggésbe hozza a genuin gyakorlat gondolatát Rousseau-val (Judith Butler: *Taking Another's View: Ambivalent Implications*. In Axel Honneth: *Reification. A New Look at an Old Idea*. Oxford, 2008. 97–119.).
- ⁴¹ Az a figyelem, amelynek H. Rosa elidegenedésről írt munkai örvendhettek, analóg jelenség. *Resonanz. Eine Soziologie der Weltbeziehung* c. munkájában a szerző kifejezetten a kritikai elmélet tradícióját gondolta folytatni, és benne az eldologiasodás fogalma ez érvelés fő motívumai közé tartozik.
- ⁴² A frankfurti iskola hagyományában ott rejlik a hajlam a kritikai elméletnek a morálfilozófia egy kizárólag a társadalmi igazságosság kérdéseivel foglalkozó ágaként való értelmezésére. Az eredeti impulzus épp azért marad releváns, mert Lukács az eldologiasodást nem morálisan értelmezi újra, és nem is redukálja „az individuális attitűdök egy készletére” (Timothy Hall: *Returning to Lukács. Honneth's Critical Reconstruction of Lukács' Concepts of Reification and Praxis*. In Michael J. Thompson [szerk.]: *Georg Lukács Reconsidered*. London – New York, 2011. 197.). Az eldologiasodás kritikájának magvát újabb angol–amerikai szerzők (mint Hall is) a modernitás körülményei közt kiküzdendő „jó élet” lehetőségének felkutatásában vélik felfedezni. Olyan kutatásban, amely már Lukács szemében sem volt olyasmi, ami egy egyszeri aktusban végbe vihető, hanem „csak az összefejlődés konkrétan felmerülő ellentmondásaival való konkrét összefüggésben” az. Ennyiben szükségképp „az elsajátítás patológus akadályainak mindenkor kontextusspecifikus megszüntetése” az, amiről szó van.
- ⁴³ Martha C. Nussbaum: *Verdinglichung*. In Martha C. Nussbaum: *Konstruktion der Liebe, des Begehrens und der Fürsorge. Drei philosophische Aufsätze*. Stuttgart, Reclam, 2002. 90–162.
- ⁴⁴ Markus Wolf: *Verdinglichung kritisieren. Was, Warum, Wie?* In Hans Friesen – Markus Wolf: *Ding und Verdinglichung. Technik- und Sozialphilosophie nach Heidegger und der Kritischen Theorie*. Paderborn, Wilhelm Fink, 2012. 185.
- ⁴⁵ Wolf (2012): i. m. 285. Nem maradhat említetlenül, hogy Nussbaum, annak elmosódottsága miatt, bírálja is az eldologiasodás-fogalmat, és az eldologiasodás bizonyos „természetes” formáiban pozitív mozzanatokot is felfedezni vél.

- ⁴⁶ Lásd például Christoph Henning: Von der Kritik warenförmiger Arbeit zur Apotheose der Marktgesellschaft. Verdinglichung in Marxismus und Anerkennungstheorie. In Hans Friesen – Markus Wolf: *Ding und Verdinglichung. Technik- und Sozialphilosophie nach Heidegger und der Kritischen Theorie*. Paderborn, Wilhelm Fink, 2012. 243–272.
- ⁴⁷ *Ontológiájában* Lukács hangsúlyozza a kapitalizmus ma megfigyelhető változásait, amelyek abból adódnak, „hogy a nagykapitalista termelés a fogyasztás és a szolgáltatások teljes területére, és így egészen más, közvetlen, irányítottan aktív értelemben intenzívebben befolyásolja a legtöbb ember mindennapi életét, mint ez a korábbi társadalmi formák esetében eddig bármikor lehetséges volt”. Lukács (1976): i. m. 768–769.
- ⁴⁸ Lukács (1976): i. m. 660., 732. é. m.
- ⁴⁹ Ettől Habermas és Honneth nem tántorítanak. A (polgári) jog megítélésében érzékelhetően elválnak a szellemek: Lukács még *A demokratizálódás jelene és jövőjében*, politikai testamentumában, ahogy az *Ontológiában* is ragaszkodik a formális polgári jog általa adott kritikájához („az emberi jogok [...] az homme-nak a jogai” – így hangzik kihegyezetten fogalmazott diagnózisa (Lukács [1976]: i. m. 632.), míg Honneth a szemére veti a (korai) szocialistáknak és utódaiknak „egyetemleges jogi vakságukat”. Honneth (2015): i. m. 127.
- ⁵⁰ Az *Ontológiában* Lukács, nem érintetlenül a rátörő pesszimizmustól, így fogalmaz. „Az eldologiasodás és az elidegenedés hatalma ma talán időszerűbb és nagyobb, mint bármikor eddig.” Lukács (1976): i. m. 739.
- ⁵¹ Az *Ontológia* időős Lukácsa így ír erről: „Míg tehát az ember a mindennapi életben »image«-a kiépítésének rendeli alá minden cselekedetét, nyilvánvaló, hogy az életszínvonal ilyen növelése új, sajátos elidegenedést vált ki.” Lukács (1976): i. m. 769. A modern individualizáció ellentmondásos-paradox formáiról lásd: Hans-Ernst Schiller: *Das Individuum im Widerspruch. Zur Theoriegeschichte des modernen Individualismus*. Berlin, Frank&Timme, 2006 (mindenekelőtt a 9. fejezet: „A kiüresedett öneladó. Erich Fromm szociálpszichológiája”).
- ⁵² Megvizsgálandó volna, hogy a mindennapok kultúrájának olyan tömeges jelenségei, mint a kényszeres kvantifikáció mint elv vagy a széltében-hosszában elterjedt szépség- és testkultusz, mennyiben a munka világában megszokott önpiacosításnak az „önkéntes” meghosszabbításai.
- ⁵³ Természetesen a szabadság tereinek megélését illetően a munkavállalók körében tekintélyes különbségek adódnak, de ez a rendszer racionalitásigénye által diktált önbjektiváció tényén mit sem változtat.
- ⁵⁴ Thomas Zoglauer: Zur Ontologie der Artefakte. In Hans Friesen – Markus Wolf: *Ding und Verdinglichung. Technik- und Sozialphilosophie nach Heidegger und der Kritischen Theorie*. Paderborn, Wilhelm Fink, 2012. 26–27.
- ⁵⁵ Stahl (2012): i. m. 741.
- ⁵⁶ Az időős Lukács az alternatív nyilvánosság tiltakozásai ellenére is meg volt győződve arról, hogy korunkban, ebben a „manipulációs korszakban” rossz állapotban található a nyilvánosság. Lukács (1976): i. m. 715. A *fake news*ről folyó aktuális, bár rendszerint nagyon felületes vita alátámasztja, hogy a manipuláció problémája, ha új köntösben lép is föl, de szerkezetileg továbbra is fennáll.
- ⁵⁷ Ha aztán az érdeklődés megélné, és a választás kellemetlen konzekvenciákhoz vezet, az uralkodó politikai osztály szívesen panaszkodik a populista áramlatokra, melyeket ki kellene szorítani a politika területéről.

- ⁵⁸ Lukács (1988): i. m.
- ⁵⁹ Lásd Lukács (1976): i. m. 673–674.
- ⁶⁰ Minden hiányosságával egyetemben is a Wolfgang Abendroth és Werner Hofman körül alakult „marburgi iskola” erényei közé tartozott, hogy, eltérően a frankfurti iskola protagonistáitól, ragaszkodtak a marxi elmélet nélkülözhetetlenségéhez a jelenkori társadalom problémáinak adekvát megismerésében és gyakorlati politikai megoldásában – lásd Lothar Peter: *Marx an die Uni. Die „Marburger Schule” – Geschichte, Probleme, Akteure*, PapyRossa, Köln, 2014.
- ⁶¹ Míg a polgári művészetből „kiirthatatlan maradt az elidegenedési tendenciákkal szembeni lázadás”, Lukács a polgári filozófiában inkább az alkalmazkodás tendenciáit véli kitapogathatni – a „látszat-oppozíciók ellenére” Lukács (1976): i. m. 764.
- ⁶² Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest, Akadémiai, 1963. 177. Lukács idézi őt: Lukács (1976): i. m. I. k. 74.
- ⁶³ Lukács mindenekelőtt a neopozitívizmust, a Wittgenstein nyomát követő nyelvfilozófiát és az egzisztencializmust sorolja ide.
- ⁶⁴ Lukács (1976): i. m. I. k. 41.
- ⁶⁵ Honneth esszéjének komoly médiavisszhangja jelzi, mennyire igaza van a szerzőnek. Hogy a hivatásos befogadók körében, ahogy eldologiasodás-tanulmányával is, a rokonszenv és a (goromba) bírálóat eleyébe ütközik, alátámasztja, hogy meggondolásai valóban releváns vitákra ösztönöznek, és ezek a viták folytatásra várnak.
- ⁶⁶ De véleményem szerint nem helytálló, hogy az eredeti eldologiasodás-elmélet elvileg alkalmatlan volna az olyan konkrét eldologiasodás-formák bírálatára, mint amilyen a rasszizmus, a nők elnyomása stb. Éppen hogy arra tett kísérlet, hogy a konkrét eldologiasodás-formákat egy társadalmi totalitás összefüggésébe helyezze – és így képes legyen megfelelőképp magyarázni őket. Épp ez teszi ennek az elméleti próbálkozásnak a radikalitását: hogy az egyes jelenségek bírálatát összeköti a rendszer problémájával, kiéleztetten fogalmazva: a harc a rasszizmus és a xenofóbia ellen mindig jogosult, de csak egy alapvetően megváltoztatott gyakorlat szövetségösszefüggésében válik átfogóvá, azaz a maxi értelemben „radikálissá”.
- ⁶⁷ Létezik egy kultúra, a palástolatlanul nárcisztikus egoizmus marxista szempontból még alig elemzett életformája, amely törölte a politika és az emberi történelem dimenzióit, és konzekvensen meggátolja, hogy az elidegenedés és eldologiasodás tapasztalatának emlékei a felszínre bukkanjanak.
- ⁶⁸ A ma megfigyelhető menekültáradat kezelésében mutatkozó eljárások persze a bánásmód effajta, leplezetlenül és erőszakosan eldologiasító formáinak a visszatérésével fenyegetnek.
- ⁶⁹ Lukács (1976): i. m. 715.
- ⁷⁰ Így szól az idős Lukács diagnózisa is, aki az „emberpusztító túlmunka” eltűnéséről és a „nyilvánvaló brutalitás” megritkulásáról beszél, „de csak hogy az egy »önként« elfogadott brutalitásnak adjon helyet”. Lukács (1976): i. m. 635.
- ⁷¹ Lukács (1976): i. m. 796.
- ⁷² Lukács (1976): i. m. 653.
- ⁷³ A társadalom digitalizálódása által okozott életvilágbeli változások megragadásának első kísérletei a 70-es évek óta föllelhetők Weizenbaum munkáiban és újabban a „digitális szubjektum-formatálás” leírásaiban, lásd: Seppmann Werner Seppmann: *Kritik des Computers. Der Kapitalismus und die Digitalisierung*. Kassel, Mangroven, 2017. 253. skk.

- ⁷⁴ Honneth (2015): i. m. 117. Minden bírálattal együtt is, Honneth (vagy Rosa) indítéka, ti. hogy túl akarnak lépni Adorno merő történetfilozófiai negativitásán, tárgyilag helytálló, és egy modern kritikai elmélet szempontjából termékeny is. Lukács mindig is szembehelyezkedett a *Minima Moralia* hiperradikálisnak mutató negatívásával, hiszen az embert – Marxszal és Arisztotelésszel – „válaszoló lény”-nek tekinti. Lukács (1976): i. m. 283. é. m.
- ⁷⁵ Lukács (1976): i. m. 116.
- ⁷⁶ Lukács (1976): i. m. 620.
- ⁷⁷ Peter V. Zima: *Entfremdung. Pathologien der postmodernen Gesellschaft*. Tübingen, A. Francke. 2014. 134.
- ⁷⁸ Annak a kérdésnek a vizsgálatába, hogy a jelenben hogyan is volna értendő a „proletariátus” fogalma, itt nem mehetünk bele, a fogalom könnyelmű elvetése, ahogy azt, mondjuk, Ulrich Beck tenni szándékozik, azonban fölötte problematikusnak tűnik.
- ⁷⁹ Lásd Lukács György: A tizenkilencedik század dicsérete. *Nagyvilág*, (1968), 9. 426. „[A]z ember az teszi emberré, hogy önmaga kar lenni; a manó elutasítja ezt a követelést, minden követelést elutasít; a manó elég önmagának.”
- ⁸⁰ Lukács (1968): i. m. 426. Ennyiben Lukács kapitalizmuskritikája egyben mindig az emberhez méltatlan viszonyok kritikája is. Az elidegenedés- és a megaláztatáskritika viszonyáról Marxnál lásd: Georg Lohmann: *Marxens Kapitalismuskritik als Kritik an menschenunwürdigen Verhältnissen*. In Rahel Jaeggi – Danel Loick (szerk.): *Karl Marx – Perspektiven der Gesellschaftskritik*. Berlin, Akademie-Verlag, 2013; illetve Lohmann cikkét (Von der Entfremdung zur Entwürdigung a *Der aufrechte Gang im windschiefen Kapitalismus* c. kötetben, Wiesbaden, Springer, 2018), amely cikk azonban inkább Honneth és Jaeggi itt vitatott nyomvonalát követi.
- ⁸¹ Lukács (1976): i. m. 585. Lásd a nemek viszonyának történetét tárgyaló vázlatos, de rövidegükkal együtt is példás fejtegetéseket: Lukács (1976): i. m. 584. skk. Mellesleg: a mindenütt jelenvaló eldologiasodással szemben lehetséges ellenállás nem igazán meggyőző opciója a „még megmaradt kritikus intellektüelekhez” folyamodni, akik a „tudomány, oktatás, művészet és – politika” még hozzáférhető területein ellenállást kellene, hogy kifejtsenek. Zima (2014): i. m. 92.
- ⁸² Zima (2014): i. m. 101.
- ⁸³ Zima (2014): i. m. VII.
- ⁸⁴ Zima (2014): i. m. 101.
- ⁸⁵ Hogy csak ha ez emberi történelem megszűnik „természetadtá” módon működni, keletkeznek terei a jog, politika és szerelem saját, autonóm módon definiálható formái előtt, azt már a „fiatal” Lukács sem mulasztotta el élesen hangsúlyozni, lásd erről Lukács György: A történelmi materializmus funkcióváltozása. In Lukács György: *Forradalomban*. Budapest, Magvető, 1987. 167. skk.

(Fordította: Mesterházi Miklós)

100 éves a *Történelem és osztálytudat*

Kommentár Rüdiger Dannemann cikkéhez

Lukács György klasszikus munkáját méltán ünnepelehetjük az *Eszmélet*nél egy olyan kitűnően felkészült német filozófus nagyívű tanulmányával, mint Rüdiger Dannemann. Olyan megbízható és differenciált értelmezését adja az eldologiasodásnak, amellyel többféle torzítás zsákutcáját is sikeresen kerüli ki. Természetesen kommentárunk nem kívánja áttekinteni azt a könyvtárnyi irodalmat, amely e műhöz kapcsolódik, annak hatástörténetét és utóéletét jelenti.¹ De rámutatunk arra, hogy nem áll meg e munkának az az értelmezése, amely mintegy folytathatóként kezeli az egykori Lukács „messianisztikus marxizmusát”, és inadekvát az is, amely valaminő posztmodern marxizmus jegyében viszonyul ehhez, túlzottan is sokat elvéve annak radikális antikapitalizmusából. Van olyan értelmezés is, amelyet Dannemann a mai német filozófiai élet morálisszocializmus-felfogását kereső szerzőinél mutat ki, akik eljelentéktelenítve a tőkés forma marxi értéktöbbletelméletén nyugvó kizsákmányolás társadalmi-gazdasági viszonyát, valamiféle elismeréseméleti problematikára változtatják át a társadalomkritikát. Ez a felfogás a szocializmus eszméjének vonzerejét éppen a marxi örökségtől való elfordulásban keresi, de rendszerkritika helyett a kivételes, patológikus állapotok kritikáját tudja csak adni.² Vagy pedig a demokratikus jogállam normatív elméletének gondolati alapjáról viszonyul a mai kapitalizmushoz,³ amely még az életvilág gazdasági és adminisztratív-politikai gyarmatosításának tendenciái ellen fellépő nagy mű kritikájából (*Theorie des kommunikativen Handelns*, 1981), tehát korábbi önmagából is sokat visszavesz. (Bizonyára azért, mert egyre szebb világban élünk).

Visszatérve az 1920-as évek kor- és önjellemzéséhez, találónak gondoljuk ma is a Lukács által *Az utam Marxhoz* (1971) című kötetben írottakat. „A ’17-es forradalom az egész világ ama haladó értelmiségében, amelyre mély benyomást gyakorolt – akár kifejezetten csatlakozott az így kiváltott mozgalomhoz, akár csak rokonszenvenvel kísérte –, sajátos fajta szektásságot is hozott létre. Ennek az alapját az a szenvedélyes hit alkotta, hogy a világ szocialista átalakulása néhány rövid, persze válságokkal telített év dolga lesz csupán, hogy tehát hamarosan bekövetkezik mindenki számára a gyökeresen jóra forduló világ, az igazi emberi élet lehetősége. Ezt a szektásságot éppen antibürokratikus és antidogmatikus, szenvedélyesen kísérletező jellege választja el élesen a későbbi sztálini idők dogmatikus és bürokratikus szektásságától. Noha kétségtelen, hogy a Zinovjev vezette III. Internacionáléban már megtalálhatóak az utóbbi fejlődés csirái. Marxista fejlődésem kezdeti szakaszának, mely rendszeres gondolati kifejezést nyert a *Történelem és osztálytudat*ban, ez a messianisztikus szektásság az uralkodó szellemi irányzata.” Ellentmondásos útkeresése, amelyet a magyar mozgalom reális problémafelfogása segítségével haladott meg az 1929-es Blum-tézisekkel, „a messianisztikus szektásság feletti végleges, minden területre kiterjedő győzelmet hozta a számomra, s ezzel a marxizmus megszilárdulását filozófiám módszerében és tartalmaiban”⁴ Igen, ennek, a *Történelem és osztálytudat* által is képviselt „Nagy Megtagadás”-nak a jegyében fogant, a rendszert rögvest transzcendálhatónak gondoló felfogásnak a filozofikuma ott van az eldologiasodás némiképp túláltalánosításaiban, az árutermelést egyoldalúan totalizáló felfogásában, amely a gazdaságon túli társadalmi tevékenységek egészére terjeszti ki az árufétisizmus és eldologiasodás maga relációiban adekvát kategóriáit – mutatja ki Dannemann.

Közismert, hogy az ökonómiai szféra dialektikus marxi elemzéseinek módszertani-filozófiai jelentősége felismerésében a fiatal Lukács nem támaszkodhatott az akkor még ismeretlen GFK (1844) marxi alapvetésre. Továbbá száz év tapasztalatai a gazdaságon kívüli emberi tevékenységek elpiacosításában (commodification, marchandisation) – a kultúra, a sport, a környezet, az oktatás-nevelés, a szexipar vagy a béranyaság stb. – mintha visszamenőleg meg is erősítenék az eldologiasodás tökefelhalmozásból fakadó totalizáló, majd mindenre kiterjedő természetét. Az elszemélytelenítő, átláthatatlan, eldologiasító

társadalmi tapasztalatok sokasodnak tehát, legutóbb a „social media” személyességet korlátozó, torzító vagy akár kikapcsoló érintkezési formájának létrejöttével. A német szociológia a lukácsi túláltalánosítás kritikáját a részrendszerek (jog, gazdaság, politika, tudomány, vallás) funkcionális differenciálódására alapozza, ami eleve csak parciálisan igaz. Azért, mert bár az önálló tevékenységszférák rendszerszerűségét Lukács nem mindig és nem kellőképpen elemezte – de például a jogi alrendszer homogén közegéről, rendszerszerű kalkulálhatóságáról, inadekvációjáról, a különböző valóságnemek síkjairól stb. értékes, kidolgozott gondolatai vannak (akár a *Történelem és osztálytudat*ban is⁵) – de mondjuk a politikum sajátosságának intézményesülési oldalát valóban kevésbé láttatta. Továbbá a műalkotásokra nézve valóban jellemző autopoetikus jelleg aligha áll meg ennek minden alrendszerre való rendszerelméleti átvitelére, mert a válságok, forradalmak, polgárháborúk megmutatják, hogy az összefolyamatban játszott egyre differenciáltabb, új és új közvetítésekkel dolgozó alrendszerek *sem szakadnak el teljesen a történetileg szerveződő társadalmiság konkrét totalitásától*. A jogrendszer immanens, műveleti és jogértelmi, tehát önreferenciális zártsága nagyon is összefér a társadalmi-történelmi környezetének kihívásaira adott aktív adaptációval – persze ezt nem a *Történelem és osztálytudat* bizonyítja.⁶ Éppen a krízisszituációkban csatolódnak vissza a részrendszerek a történelmi-társadalmi létfolyamat éppigylétének konstituenciáihoz. A normál időben persze ott van a *pénz és a hatalom médiuma*, amely változó és változatos módokon, de minden alrendszert így vagy úgy elér vagy elérhet a funkcionálisan differenciálódott tőkés modernitásban is. Elősegítve ezzel az instrumentális racionalizálással eldologiasodott és nem egyszer humánumellenes jelenségek reprodukcióját. A holokausz után ezt aligha kell bizonyítani.

További, más kérdés, hogy a *hozzárendelt osztálytudat* egykori elemzése illúziókat keltett és nem állta ki a történelem próbáját. Nem vezetett a csereérték uralmának meghaladásához. Vagy, ahogy az élcsapatípusú párt egykori valóságos nívója sem bizonyult a szocializmusra való átmenet azon organonjának, amelyet a marxisták nemzedékei reméltek ettől. Persze a „pártvallás” – a párt a proletariátus látható lelket öltő osztálytudata – mögött Lukács életében még számtalan mozgalmi fejlemény, illetve a még létezett autonóm munkáskultúra erősíthette azt a meggyőződést, amelyet végül elnyelt a fogyasztói tömegkultúra, a sárga szakszervezetek beépülése a pluralista egyszemélyes univerzumba stb. A kommunista eszmeiség

nem, csak az „életem a pártom” meggyőződése a múlté. A jelen, „az életem a cégem” – főleg, ha „multinál” dolgozom –, inkább egy kényszerű dologi függés reflexe, mint önkéntesen vállalt elkötelezettség, bármilyen nagy motivációs menedzsmenttel is dolgoznak fizetett apparátusok az utóbbiért. Persze nem jelentéktelen metszet ez a habitus a centrumbeli munkatársadalom dolgozói-emberi világában. (A globális kapitalizmus aszimmetrikus, hierarchizáló, új módszerekkel is dolgozó függelmi viszonyai persze még másképp néztek ki az idő tájt).

II.

Az eldologiasodás elméletének mai érvényessége vizsgálatában Dannemann joggal emeli ki Martha Nussbaum kutatási eredményeit, aki az objektifikálódás oldaláról ragadta meg az eldologiasodás azon értelmét, amelynél „a szubjektum magát pusztá objektummá tétele”-ként jelenik és határozódik meg (vö. a hét ismertetőjegyet Dannemann-nál). Ugyanakkor annyiban elvétí az eldologiasodás jelentőségét ez az önmagában jogosult megközelítés, hogy az csak „az egyes aktorok számára megfoghatatlan struktúrákra utal, amelyeket a moralizáló kritika nem képes a tárgyává tenni”. A kritikai elmélet képviselői tudják, hogy az eldologiasodás-kritika nem pusztán a marxi filológia ügye, ami nem is merülhet ki „az ideologikus tudati struktúrák fölfejtésében. [...] [A]z lényegében *annak az életformának a radikális kritikája, amely a társadalmiság hegeli és marxi értelemben polgári-kapitalista formájának nevezhető*” – veszi át a helyes tételt Dannemann Markus Wolftól.⁷ Ebből a nézőpontból Lukács teorémájának ma is van hozadéka a szocializmus perspektívájára. No, nem a *Történelem és osztálytudat*beli történetteleológiai messianizmus felelevenítésével, amely persze az 1920-as évek forradalmi fellendülésén alapult, és nemcsak morális kritikaként, hanem a hagyományos proletármozgalmak kudarc utáni újrafogalmazással, amelyekhez az érett gondolkodó Lukács is hozzájárult. (Utalásszerűen: tartotta, hogy az ember nem degradálható eszközzé, autonómiájától megfosztott ibseni manóvá, mert a szubjektivitás instrumentalizációja antihumánus tendenciákat hordoz, és a tőkés modernitásbeli manipulációknak nyit nagy teret. Az elgépiesedett politikai üzem a polgárok számára átláthatatlan, gyakorta kívülről vezérelt világával a „Demokratisierung” egy szolidáris világon alapuló tanácsdemokráciát állít szembe, amely oldhatná-megszüntethetné az

objektív, tárgyi-strukturális kényszerek közepette az embereknek az ehhez való, csak szemlélődő, kontemplatív viszonyát.)

Dannemann az eldologiasodás-elmélet dimenzióit és sarokköveit finom elemzésekben taglalja, hasonlóan az újabb adaptációkra és transzformációkra. Rámutat arra, hogy a munka világában messzemenően fennmaradt az eldologiasodás. Nem ismertetjük – olvasni kell, mert arra érdemes! Egyetlen felvetésünk, ami ebben az alapvetően persze csak a *Történelem és osztálytudatot* értékelő munkában *per tangentem* került elő, hogy nem tisztázott filozófiai-fogalmi síkon az *eldologiasodás* (benne a tárgyteremtő emberi gyakorlattal) és az *elidegenedés kapcsolata*. A GFK ismeretében⁸ Lukács az *Ontológiában* kitért a kettő viszonyára: „A csereérték új »kísérteties« tárgyiassági formája itt – a gazdasági fejlődéssel növekvő mértékben – mind felfokozottabb, mind egyetemlegesebb eldologiasodásokat teremt, amelyek a legmagasabb fokon, a kapitalizmusban már közvetlenül csapnak át az elidegenedésekbe, önelidegenedésekbe. [...] Láttuk: az eldologiasodás, amelyet Marx úgy jellemez, hogy ideológiailag szükségszerűen benne rejlik az áruforgalomhoz való, kritikátlan-közvetlen viszonyban, bizonyos kényszerűséggel vezet az embernek, életfolyamatainak öneldologiasodásához, s ezáltal, az eldologiasodásnak ez a fajtája, ellentétben a korábban kifejtett általános ontológiai formával, olyan belső tendenciához jut, hogy közvetlenül átmenjen az elidegenedésbe.”⁹

III.

Dannemann, a marxizmus reneszánszához kapcsolódva keresi a szocializmus felé mutató törekvéseket, utakat, s Axel Honneth normatív, igazságossági igényekhez kapcsolódva teszi mindezt. Habermas egyiket sem követi, de azért interakcionista-kommunikatív fordulatában is annyit még átvett Lukácstól, mondja Dannemann, hogy a társadalmi munkának az életvilágbeli kontextusokból való kioldódását egyszerre vette számba mindkét aspektusában, nevezetesen eldologiasodásként és racionalizációként. Nézzük meg – immáron saját jellemzésünként – a kritikai oldal átpozicionálását a vezető német filozófusnál, Jürgen Habermasnál. Amikor az 1992-es monográfiájában (*Tényszerűség és érvényesség*) a kommunikációs előfeltevésekből és eljárásokból álló demokratikus akaratképzés elejti a polgári társadalom és a politikai állam hegeli–marxi–gramsci-i dualizmusát, áttérve a

civil társadalom, a gazdaság és az adminisztráció hármasságra, akkor nemcsak a liberális modellt veti el, hanem kilép a frankfurti paradigmából is. A frankfurti kritikai elmélet az összefolyamat, a totalitáselv érvényesítése révén kívánta meghaladni a hagyományos elméletek szaktudományos, parciális perspektíváit – amiről itt már nincs szó. Pedig *sem* a hatalmi pozíciók neutralizálása, *sem* az életvilág gyarmatosításának problematikája *nem transzformálható* a komplex társadalom tömegkommunikációs médiumainak tekintett médiahatalom jogi szabályozásával, demokratikus eljárásrendjével – az új habermasi javaslattal. Akkor sem, ha a jogi normák legitimitását a politikai törvényhozás demokratikus eljárásának észszerűsége adja, mert egyfelől minden többség tévedhet, másfelől pedig tudhatjuk: „nem minden ésszerű, ami valóságos; s nem minden valóságos ésszerű is egyben.” Igaz, a habermasi deliberatív demokráciához kapcsolódik az *alkotmányos patriotizmus* fogalma, amely az egyéneken, állampolgárokon megalapozza a köztársasági ethoszt és a hazafias identitást. Demokraták nélkül nem lehet működőképes az alkotmányos hatalmat intézményesítő polgári demokrácia, ami persze igaz, de szerintünk ettől még nem túl magas követelmény. A berendezkedetteknek, „frankfurtiul” szólva, bizonyára elegendő – transzformatív politikára aligha.¹⁰

Ezért a deliberalizáció rousseau-i ihletettségű, bár legyengített normativizmusa egy olyan eljárási rendben született jogközösséget kellene hogy konstituáljon Habermasnál, amely „a közösség mint szabad és egyenlő jogtársak önkéntes társulásához” vezet; voltaképpen a kanti államfogalomhoz (polgárok egyesülése a jog uralma alatt). A jogegyenlőség és a konstitutív politikai akaratképzés eljárásrendje a garanciája a *demokratikus jogállamnak*, amelyben a népszuverenitás és az emberi jogok, illetőleg utóbbiakon belül az egyéni és a kollektív szabadságjogok közötti feszültséggé transzformálódnak az elhanyagolt társadalmi érdekellentétek és különmű értékrendek. Ezek megszüntethetetlen harcát elfelejtve, eljelentéktelenítve a kommunikációs partnerek szimmetrikus kapcsolatai jellemzik a habermasi demokratikus jogállam késői változatát. Elmarad vagy legalábbis háttérbe szorul ezzel a dualista Habermas korábban sokkal erőteljesebb, teljességre törekvő kritikai attitűdje. Az, hogy a materiális legalitás tartományában fennáll annak veszélye, hogy a kényszerítő erővel (impérium) rendelkező normatív, intézményi és szervezeti összetevőjű jogrendszer a komplex modernitás körülményei között is képes az életvilág gyarmatosítására, és nemcsak az egyének, hanem a tagolt társadalom vonatkozásában is. A gazdasági

és állami-politikai-adminisztratív rendszerintegráció imperatívuszait szolgáló „eljogiasítás” során a jog az interszubjektív privát- és civil szféra autonómiáját sértő jogként is egzisztálhat. Pedig ezen realitások elismerése sem teljesen zárna ki, csak áthelyezhetné a demokratikus jogállam súlypontjait. De nincs többé igazán szó arról, hogy a polgári és politikai nyilvánosság előtt zajló kommunikációs folyamatban kellene a civil társadalomnak érvényesítenie saját akarátát, hogy a *deliberatív demokráciában* megvédhesse a saját életvilágát az agresszíven tolokodó, nyomuló rendszer-parancsnokatokkal szemben, éppen az ökológiai fenntarthatóságért és a szociális integráció érdekében. A civil társadalom kommunikatív hatalmán, a kölcsönösségen, a tolerancián és szolidaritáson keresztül – tehát értékorientált cselekvések révén – lenne megvédhető az életvilág, annak gyarmatosítása a profittermelő elpiacosodástól és elbürokratizálódástól. Kérdés: kiknek van és kiknek nincs erre szüksége a fejlett nyugati világban?

A profitüzemmódú cseregazdaság társadalmi kontrollja nélkül aligha lehetséges a humánus erkölcsi értékeket tisztelő, elismerő együttélés, az életformák szabad megválasztása mellett (és tegyük hozzá *hic et nunc*, az ökológiailag fenntartható pályán maradás). „A társadalmi kapcsolatok megtisztítása az eldologiasodástól, az áruvá válástól szubsztanciálisan a mindennapi élet ügye, életforma, amelyre nézve áll Lukács gondolata, hogy »egy másik ember aktív elidegenítése szükségképpen maga után vonja saját elidegenedésünket is«.”

Jegyzetek

- ¹ Lásd erről Krausz Tamás és Mesterházi Miklós munkáját: <https://www.lana.info.hu/lukacs-gyorgy/irasok-lukacsrol/a-tortenelem-es-osztalytudat-a-huszas-evek-vitaiban/>
- ² Axel Honneth: *Die Idee des Sozialismus*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2015.
- ³ Jürgen Habermas: *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1992.
- ⁴ Lukács György: *Utam Marxhoz*. I. kötet. Budapest, Magvető, 1971. 20., 21.
- ⁵ Lásd például: Az eldologiasodás és a proletariátus osztálytudata. In Lukács (1971): i. m. 280–285.
- ⁶ Különösen, ha a dialektikus filozófia tradícióhoz remekül illeszkedő, nem lineáris, komplex rendszerek elgondolásaival kapcsoljuk össze a jogrendszer relatív autonómiájának marxista téziséét. Lásd: A jog helye a társadalmi totalitásban és önreferenciális rendszerszerűsége. In Szigeti Péter: *A jog létmódjai: normativitás*

– döntés – jogviszonyok és közhatalom. *A jogi objektiváció társadalom- és jogelmélete.* Budapest–Győr, Gondolat – SZE DF ÁJK, 2021. 153–230.

- ⁷ Ez a *civil társadalom* fogalom nem a skót felvilágosodás (Ferguson)–Hegel–Marx vonalán kifejtettekkel ekvivalens. Hanem mint Habermas definiálja: „Azokat a *nem kormányzati* (állami) és *nem gazdasági* (piaci) kapcsolatokat, valamint önkéntes társulásokat öleli fel, amelyek a nyilvános szféra kommunikációs struktúráit lehorgonyozzák az életvilág társadalmi komponensében” (1992, 443.). Hegelnél a „Jogfilozófiában” az altruista család tagadásaként jelenik meg a korlátlan önzés, a polgári társadalom világa, amelyet a szükségletkielégítés rendszere és módja, a munka, a vagyon és a rendek felől jellemez. Marx pedig, egyebek mellett, a polgári társadalom viszonyai elemzésének kulcsaként vezette be a polit-ökonómiai elemzést, benne a tulajdoni és osztályviszonyokkal.
- ⁸ Gondoljunk itt különösen a kézirat 44–56. oldalán kifejtettekre (Az elidegenült munka. Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.* Budapest, Kossuth, 1970).
- ⁹ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* II. kötet. Magvető, Budapest, 1976. 657., 661.
- ¹⁰ Osztjuk így G. Therborn álláspontját: A baloldal előtt álló kihívások – megnyílt egy lehetőség. *Eszmélet*, (2020), 125. 18–23.

A *Történelem és osztálytudat* szovjet fogadtatása – mai szemmel

Egy megjegyzés Dannemann tanulmánya kapcsán

Lukács marxista fordulatának, mindenekelőtt a *Történelem és osztálytudat*nak a bolsevik fogadtatása a Szovjetunióban az 1920-as évek első felében nemcsak filozófiatörténeti szempontból érdekes, mivel Lukács az új, szovjet marxista legitimációs ideológiai rendszer számára kihívást jelentett. A LANA hozzáférhetővé tette az interneten* a „fogadtatás” elméleti-ideológiai dokumentumait, amelyeket még az 1980-as években gyűjtöttek össze a Lukács Archívum dolgozói és támogatói.** A kitűnő Dannemann-tanulmány még világosabbá teszi a korabeli – igen ellentmondásos fogadtatás – elméleti irányait. Nem véletlen, hogy a *Történelem és osztálytudat* évtizedekre lekerült a szovjet szellemi élet horizontjáról. A mű 1923-as teljes, német nyelvű szövege (Der Malik Verlag, Berlin) jóval a Szovjetunió összeomlása után, 2003-ban jelent meg oroszul Sz. N. Zemljanoj fordításában és remek, eligazító előszavával.***

De nemcsak a bolsevikok, a szocialista filozófiai élet hadakozott a *Történelem és osztálytudattal*, hanem mint tudjuk, maga Lukács is, ami történeti értelemben biztosan elválaszthatatlan az eredeti fogadtatástól. A vita a *Történelem és osztálytudatról* és Lukács „önkritikáiról” folytatódott, sőt, a filozófus halála után sem jutott nyugvópontra.

* Lásd: <https://www.lana.info.hu/lukacs-gyorgy/irasok-lukacsrol/a-tortenelem-es-osztalytudat-a-huszas-evok-vitaiban/>

** E témakörnek Mesterházi Miklóssal közösen szenteltünk egy kis könyvet, amely Lukács születésének 100. évfordulójára jelent meg: *Mű és történelem. Viták Lukács György műveiről a huszas években*. Budapest, Gondolat, 1985.

*** Georg Lukacs: *Isztorija i klasszovoje szoznanije*. Moszkva, Logoszaltera-Levaja karta, 2003.

Tanítványai, azok is, akik nem fordultak el marxista hagyatékától, Hermann Istvántól Mészáros Istvánig, s minden filozófiai bírálat komolyan vette Lukács ama önkritikai tézisé, hogy a *Történelem és osztálytudat* „átlengi” az „utópisztikus szektarianizmus” szelleme, amely a későbbi, a sztálini időszak sajátos kommunista hagyományával, a „bürokratikus szektarianizmussal” szemben nem kínált reális alternatívát sem filozófiai, sem politikai-gyakorlati téren. A *Történelem és osztálytudat* nem tudott megfelelni annak a „hadiállapotnak”, amelybe a kommunista párt és maga szovjet szocialista kísérlet került 1917 után. A mű abba a funkcióba emelkedett, amely a valóságosan létező kommunista párttal szemben tulajdonképpen *in statu nascendi* elméleti kritikai potenciált hordozott „balról”. A mű ugyanis – egyebek között – azt a kérdést fogalmazta meg, hogy milyen legyen és milyen lehet a kommunista párt és milyen legyen a szocializmus. A párt abban az értelemben lehetett az osztálytudat szervezeti alakja, hogy maga a proletariátus, „minthogy analfabétánk vagyunk” (Lenin), az önálló cselekvés értelmében vett történelmi feladatának nem tudott eleget tenni. A párt és az állam maga vált e társadalmi tényező „helyettesévé”. A *Történelem és osztálytudat* mai „fogadtatása” sem szakadhat el ettől a történelmi háttértől, noha a szocializmus első történelmi kísérlete, amelynek forradalmi kiindulópontja Lukácsot megihlette, több mint 30 éve lekerült a történelem színpadáról.

Zemljanoj hivatkozott előszavában nagyon helyesen észrevételezte, hogy általában a *Történelem és osztálytudat* övező könyvtárnyi filozófiai vita, amelyhez saját tanulmányát is sorolja, talán el is homályosítja aényt, hogy az egy politikai mű, politikai vitairat is. Már akkor világossá vált Lukács számára, s ezt jelzi Zemljanoj is, hogy az ideológiáknak kolosszális szerepe van. Elég, ha csak arra gondolunk, amit már Varga Jenő, a Tanácsköztársaság, majd a Komintern közigazdász is hangsúlyozott: magát a proletár rezsimet sem csupán a proletariátus adekvát osztálytudata, vagyis osztályérdekeinek felismerése tartja fenn, sőt a proletariátus jelentős mértékben a megdöntött uralkodó osztályok ideológiáinak fogságában maradt – *a kulturális elnyomás rendszerével a kapitalista állam uralkodóvá emeli a tőkerrendszer saját érdekeit a munkások fejében.*

A fiatal Lukács itt kapcsolódott össze az öreggel: ezen a helyzeten semmi más nem tud változtatni, mint egy új antikapitalista, szocialista kihívás... Ez lenne a *Történelem és osztálytudat* mai olvasatának lehetséges kiindulópontja. Dannemann tanulmánya ezt az utat kövezi ki.

Magyarország helye a kialakuló világgazdaságban

Az árutermelő társadalmi formák
elterjedése Kelet-Európában a „hosszú 16. században”

A tőkés fejlődés regionális változatairól szóló viták nem új keletűek a magyar történetírásban, és az úgynevezett regionalitásvitá(k)ban csúcspontot értek el. A historiográfiai vita középpontjába a magyarországi kapitalizmus kialakulásának kérdése került, nevezetesen, hogy a magyarországi tőkés fejlődés (polgárosodás) mibenléte önálló nemzeti keretbe ágyazott (autochton) módon magyarázható, mint azt Hanák,¹ illetve Gyáni² képviselték, akik a Közép-Európa-konceptió felhasználásával a magyarországi (agrár)polgárosodás felzárkózásának történelmi lehetőségei mellett érveltek. Ezzel szemben a marxista gazdaságtörténészek abból indultak ki, hogy a térségünk tőkés fejlődése a világgazdaság egyenlőtlen függő kapcsolatrendszerébe ágyazódik, ezért az elmaradottság/alulfejlettség kérdését is ebben az összefüggésrendszerben kell értelmezni, mint Ránki³ és Niederhauser⁴ érveltek, amit Pach⁵ egészített ki a polgári fejlődés elkanyarodásának elméletével, aminek alátámasztására a Kelet-Európa, illetve Közép-Kelet-Európa fogalmat használták. Mint Krausz⁶ kimutatta, ezek a historiográfiai viták részben visszatükrözték a modernizációs paradigma utolérésről vagy felzárkózásról szóló téziseit, illetve azok függőségi és világszisztéma-elméleti kritikáját. A vita Szűcs Jenő híres tanulmánya nyomán újult ki a '80-as évek végén, amelyben Európa három történelmi régiójának széleskörűen vett intézményi és kultúrtörténelmi összehasonlító elemzését publikálta a Bibó István halálát követően kiadott Emlékkönyvben. Mint Krausz⁷ megjegyzi, ez az újabb regionalitásvita már Ránki, Bibó és Szűcs örökségének újraértelmezéséről is szólt a marxista és a polgári történészek között.⁸ Az alábbi cikkben a politikai gazdaságtani megközelítést használom

a magyar agrárkapitalista fejlődés történelmi elemzéséhez. Célom, hogy a tőkés világgazdaság függőségeinek számbavételével vizsgáljam meg a magyar és kelet-európai polgári fejlődés világgazdasági betagozódásának strukturális körülményeit, illetve hogy elkerüljem a történelemtudományt is sokszor gúzsba kötő módszertani nacionalizmus csapdáját. Az alábbi gazdaságtörténeti elemzésben a térségünk megnevezésére a Kelet-Európa fogalmat használom.

*

A kelet-európai régió bekapcsolódása a globális tőkés munkamegosztásba a világgazdaság „hosszú 16. századi” kibővülésével indult meg. A nemzetközi árukereskedelemben ugyanakkor nem egyidejűleg, hanem hullámokban tagozódott be a térség a 15. és a 18. század között, amit legalább három szakaszra bonthatunk. Az Európán belüli kelet–nyugati kereskedelem már a 15. században megélné, amit a 16. században a kereskedelmi útvonalak Mediterráneum felől az Atlanti térség irányába történő súlyponteltolódása követett. Az ennek nyomán fellépő átmeneti agrárkonjunktúra következtében egy egyenlőtlen árrobbanás alakult ki a kontinensen, az ipari és agrártermékek közötti kereskedelmi csereáramok az utóbbiak előnyére változtak meg. A 17. században, az interkontinentális munkamegosztás kiépülésével, egy elnyúló pangás vette kezdetét, aminek következtében az egyes térségek külkapcsolati lehetőségei és az azok nyomán rögzült társadalmi és politikai fejlődés irányai lényegesen beszűkültek.

Bár a 16. század előtti kelet-európai feudális társadalmi berendezkedés sok tekintetben még rokonságot mutatott a nyugati trendekkel, a későbbi agrárkonjunktúra Kelet-Európában az önkezelésű földbirtokos árutermelő gazdaságok megerősödéséhez, míg Nyugat-Európában a kereskedelmi és ipari tőke felemelkedéséhez vezetett. A 17. századi világgazdasági pangás az előbbi térségben a kényszermunka fokozását, a jobbágyok röghöz kötését és korlátlan robotoltatását, míg nyugaton a merkantilista rabszolgatartó ültetvényes gyarmati rendszerek kiépülését és annak nyomdokain a (kettős értelemben) szabad ipari munkásság centrumban összpontosuló kiszélesedését eredményezte. Az eltérés okait részben tehát a nemzetközi munkamegosztás szerkezeti változásaiból, részben – ezzel összefüggésben – a belső társadalmi erőviszonyok megváltozásából érthetjük meg. A két folyamat – a külgazdasági integráció és a belső társadalmi változások – közötti oksági kapcsolatra tehát nem egy egyirányú változóként tekintek (nem az egyikből következett a másik), hanem egymással

kölcsönös összefüggésben fejlődő, dialektikus kapcsolatként fogom az alábbiakban értelmezni.

A 15. századi távolsági kereskedelem két fontos európai csomópontja északon a Balti- és Északi-tenger medencéit és az azokba torkolló folyókat összekapcsoló Hanza-szövetség városai (mint Lübeck, Brügge, Köln, Hamburg, Riga és Gdańsk), míg délen a Földközi-tenger medencéjében a levantei kereskedelmet ellenőrző észak-itáliai városok, Velence és Genova voltak. Az Északi-tengeren és az atlanti partvidéken zajló kereskedelmet németalföldi közvetítők bonyolították, akik a mediterrán térségből felhajózó genovai kereskedők és a balti kereskedelem között láttak el közvetítő szerepet. A levantei városok gazdagságát a keleti távolsági kereskedelemről származó luxusjavak (például fűszerek, kínai porcelán, finom textíliák) biztosították, míg a Hanza-városok a Baltikumból elsősorban nyersanyagokat (például fát, gyantát, halat, gabonát és só, kisebb részt bányaipari termékeket) importáltak, amiért cserébe észak-európai posztót szállítottak. A levantei kereskedelem tehát elsősorban távolsági közvetítő kereskedelem volt, míg a balti térségben az áru-termelés és az árukereskedelem szorosabban összekapcsolódott.⁹ E két csomópontot a kontinensen áthaladó szárazföldi kereskedelmi útvonalak is összekötötték, amelyek közül az észak-itáliai és délnémet transzalpi, a rajnai–burgundiai, valamint a dél–keleti útvonalak voltak a jelentősebbek, utóbbi Erdélyen és a Keleti-Kárpátokon keresztül Krakkót és Lemberget kapcsolta be a levantei hálózatba.

Magyarország földrajzi helyzetéből adódóan a levantei hálózathoz volt közelebb, és ezért kereskedelme is ebbe az irányba csatlakozott közvetlenül. Egyfelől élénk árukereskedelem folyt délnyugati irányba, Velence felé, másfelől az északnyugati irányú kereskedelem a Duna menti délnémet városokat, Bécsset, Augsburgot, Regensburgot, Passaut célozta, amelyek a transzalpi közvetítő útvonalak mentén feküdtek, így maguk is ennek a hálózatnak voltak fontos elosztói (hasonlóan a németalföldi városokhoz az északi útvonalon). A dunai hajózásnak köszönhetően a nyugati irányú külkereskedelem már a 15. század közepén fellendült, a pozsonyi harmincadnaplók tanúsága szerint mintegy ötszörösére nőtt 1440 és 1457 között, ám a majdnem 50 százalékos behozatali többletnek köszönhetően jelentős áruforgalmi hiány keletkezett, és mintegy 200-300 ezer forint értékű arany és ezüst áramlott ki az országból ebben az időszakban.¹⁰ Magyarországról elsősorban szarvasmarhát szállítottak mind Észak-Itália, mind a délnémet városok irányába, egyes becslések szerint az akkori magyar

export 55-60 százalékát az élőállat-kivitel adta, de jelentős volt a feldolgozott termékek, például bőráru kivitele is. A balti hálózatot csak áttételesen érintette a magyar export, ami főleg Szilézián és Lengyelországon át bort (a teljes kivitel kb. 5-6 százaléka) és nyers rezet (a teljes kivitel kb. 20 százaléka) szállított északi irányba. Magyarország már a 15. században főleg ipari termékeket importált nyugatról, a textiláruk súlyát a behozatalon belül 70-75 százalékra becsülhetjük, emellett 10-10 százalékot tett ki a vas- és egyéb fémimport, ami német és morva kereskedők közvetítésével jutott el a hazai vásárokbá. A magyar földbirtokos elit a levantei importból, javarészt délnémet közvetítéssel jutott hozzá luxusjavakhoz, amelyek legfeljebb 5-10 százalékos súllyra tettek szert az Anjouk és I. Mátyás idejében. A jelentős külkereskedelmi hiányt részben az ipari és agrárárak széttartásából következő kedvezőtlen árárváltozások, másnéven külkereskedelmi cserearány-változások növelték meg. Hozzá tartozik, hogy a Magyarországról és hasonló tendenciákkal rendelkező Lengyelországból kiáramló nemesfém fontos szerepet játszott az európai pénzforgalom 15. századi fenntartásában. Az amerikai arany- és ezüstbányákat ekkor még nem tárták fel Európa számára, viszont a távolkeleti kereskedelem jelentős mennyiségű nemesfémot szívott el.¹¹ A magyar rézexport a kontinentális pénzforgalmon belül maradt.

A hiány egyik kedvezőtlen hatása a délnémet kereskedelmi tőke irányába történő pénzügyi függőség kialakulása volt, ami részben már rávilágít a társadalmi struktúrák közötti fejlődésbeli eltérésekre. A kelet-európai városok fejlettsége ugyanis elmaradt a nagyobb kereskedelmi útvonalak csomópontjaiban fekvő nyugati városokétól, így a helyi polgárság szerepe mindvégig alárendeltebb maradt a kereskedelmi és pénzügyi műveletekben, ezáltal a politikai befolyásuk is gyengébb volt.¹² Jó példa erre a felső-magyarországi bányavárosok esete, ahol már nagyon korán az augsburgi Fuggerek szereztek meg az ércbányászat kitermelési és kereskedelmi jogát.

Ezek a 15. századi külkereskedelmi aránytalanságok közvetlenül még nem befolyásolták a társadalmi viszonyokat, a késő feudális társadalmi tendenciák Európa-szerte, így Magyarországon is hasonló átalakulásokról, például a feudális földjáradék felbomlásáról tanúskodtak. Pach Zsigmond Pál kutatásaiból tudjuk,¹³ hogy a termékjáradék felől a pénzjáradék irányába történő elmozdulás Magyarországon már a 14. században megkezdődött. Bár, mint arra Makkai László¹⁴ felhívta a figyelmet, a magyar pénzjáradék státusza eltért a nyugatitól, hiszen elsősorban különadók formájában szedték, nem pedig a feudális

földjáradék helyét vette át, így nem is vezetett szerződésben rögzített adóformává, illetve a terményjáradék túlsúlyát sem bolygatta meg igazán. Makkai szerint a magyar pénzjáradék inkább hátráltatta, mint serkentette az árutermelés fejlődését.

Mindenesetre az árutermelés bővüléséből a mezővárosi és falusi parasztság hasznot tudott húzni, mind a belföldi piacon, ahol a városi polgárság és a földesúri gazdaságok – a terményadók mellett – vásároltak is a parasztoktól, mind pedig a külkereskedelemben, habár az utóbbi súlya a gazdaságon belül nem volt túl jelentős ebben az időszakban. Bár a földesúri önkezelésű gazdaságok (allódiумok vagy majorságok) már a 15. században jelen voltak, az árutermelésben ekkor még nem játszottak domináns szerepet, mivel a magyar gazdaság még nagyobb részt önellátásra volt berendezkedve. Ennek is volt köszönhető, hogy a hazai parasztság helyzete a 15. században közelebb állt az európai trendekhez, mint aztán később: szilárd telekbirtokrendszerrel és szabad költözési joggal rendelkeztek. Jelentős volt a parasztság vagyoni differenciálódása, az árutermelő gazdag parasztok földbérleményeken keresztül tudták birtokukat növelni, ahol pénzben és terményben fizetett bérmunkát foglalkoztattak. A bérmunka, illetve annak számos átmeneti és vegyes formája a földesúri gazdaságokban is létezett.

A 14–15. században látunk idehaza is számos kísérletet a rendi állam központosítására, elsősorban az említett Anjouk és I. Mátyás idején. A 15. század végétől aztán felerősödtek azok az ellentendenciák, amelyek a kelet-európai árutermelés társadalmi és politikai viszonyait átalakították, és amit a szakirodalom földesúri vagy „rendi reakciónak” nevez.¹⁵ Pach szerint¹⁶ a földesurak gazdasági magatartásában beálló változást a nemzetközi kereskedelmi útvonalak elmozdulása nyomán kibontakozó világkereskedelmi konjunktúra, illetve az abba történő bekapcsolódás idézte elő, míg Makkai a korábbiól megörökölt fejlettségbeli különbségeket, így a pénzjáradék eltérő formáit, a városi fejlődés elmaradottságát, illetve demográfiai tényezőket hangsúlyoz, még ha a 16. századi agrárkonjunktúra szerinte is hozzájárult az árutermelésre átálló önkezelésű földesúri gazdaságok elterjedéséhez. Abban mindketten egyetértettek, hogy a földesúri réteg bekapcsolódása az árutermelésbe megváltoztatta a kelet-európai osztályviszonyokat és vele az államalakulatok fejlődési irányát Lengyelországban és Magyarországon egyaránt. Itt érdemes még megjegyezni, hogy ez volt az a pont, ahol a polgári történések, például Gyáni Gábor¹⁷ és Hanák Péter,¹⁸ vitatni kezdték Pach úgynevezett

elkanyarodás tézisét, mondván, az eltúlozza a feudális nagybirtok szerepét a magyar agrárfejlődésben, miközben alulbecsüli a majorsági gazdaságon kívüli agrárpolgárosodás tendenciáit.¹⁹

Mindenesetre az árutermelésre való átállás mozgatórugója az Európán belüli kereskedelmi útvonalak súlypontjának eltolódása volt a Mediterráneum felől az atlanti térség irányába. Fernand Braudel²⁰ szerint a súlyponteltolódást az atlanti partmenti holland városok árutermelésének robusztus fejlődése idézte elő, aminek nyomán megnőtt az ottani városi polgárság élelmiszerek és nyersanyagok iránti kereslete. Ráadásul a németalföldi közvetítő árukereskedelem szerepe is egyre jobban felértékelődött a korábbi tradicionális Hanza- és levantei kereskedelemmel szemben. Ezt jól érzékelteti, hogy az 1590-es évek észak-itáliai gabonaválságát követően a holland kereskedők sikeresen hatoltak be a Földközi-tenger térségébe, és vették át Genova szerepét a gabonautánpótlás biztosításában, bár a levantei távolsági kereskedelem még a 17. században is itáliai kézben maradt (annak lassú hanyatlását egyébként nem a Földközi-tenger keleti medencéjében terjeszkedő Oszmán Birodalom idézte elő, hanem a holland vezetéssel kiépülő atlanti munkamegosztás miatt veszítette el jelentőségét). Hasonló mód hatoltak be a hollandok a balti-tengeri hálózatba, ahonnan a Hanza- városok kereskedőit sikerült háttérbe szorítani.

Fontos hangsúlyozni, hogy nem az amerikai kontinens elérése, hanem az északi-tengeri városok bővülő árutermelése értékelte fel az atlanti hajózás szerepét. Amerika elérése ugyanis nem az atlanti árukereskedelem fejlődésének volt az eredménye,²¹ hanem a levantei távolsági kereskedelem reorientációjából következett, amibe genovai közvetítéssel szálltak be az ibériai államok, akiket szintúgy a távoli fűszerek és nemesfémek megszerzése érdekelt, semmint az árutermelés logikájából következő, közfogyasztásra szolgáló tömegcikkék, például az egyre fontosabbá váló posztó utánpótlásának biztosítása. Nem csoda, hogy az afrikai kontinens körbehajózását és közben az amerikai kontinens felfedezését követően Portugália és Spanyolország hiába tartotta sokáig kézben a dél-amerikai nemesfém- és délkelet-ázsiai fűszerimportot, a tömegáruk kereskedelmében behozatalra szorult.²² Ennek következtében nemcsak az európai áruforgalomban került alárendelt szerepbe, hanem a 18. századra kiépülő merkantilista gyarmati ültetvényes gazdaságok kialakításában is a holland, francia és brit kezdeményezés mógé szorult.

Az árutermelés szerkezetváltozásának egyik legfontosabb hatása az ún. agrár-árforradalom volt, aminek következtében az ipari és ag-

rártermékek árai között az utóbbiak javára billent át a cserearány. Az árrobbanást természetesen a Dél-Amerikából beáramló nemesfém-tömeg is serkentette, de mint azt Wallerstein kiemeli,²³ nem ez idézte elő az árrobbanást, hanem legfeljebb csak fokozta annak árfelhajtó hatásait. Mindenesetre az agrárarak a 16. században hatszorosára nőttek,²⁴ aminek köszönhetően a kelet-európai agrárkivitel jelentős profitabilitásra tett szert. Ez elsősorban a lengyel gabona, a balti fa, hal és só exportját érintette Gdańskon keresztül az egyre erősödő kereskedelmi központ, Antwerpen irányába.

Magyarország esetében a szarvasmarha délnémet irányú kivitele fokozódott, de a lengyel gabonaexporton meggazdagodott helyi nemesség megnövekedett borfogyasztásának egy jelentős részét is hazánkból biztosították. Az agrárkonjunktúra nyomán fellépő kedvező cserearány-változásnak köszönhetően mind a lengyel, mind pedig a magyar külkereskedelmi egyenleg a korábbi passzívumból nagyfokú aktívumba fordult át a 16. században. Magyarország esetében Ember Győző²⁵ mutatta ki az 1542-es harmincadnapló alapján, hogy a nyugati irányú 465 ezer aranyforint értékű áruforgalmon belül a kivitel értéke több mint a duplája volt a behozatalnak (323 ezer aranyforint a 141 ezerhez képest). A külkereskedelmi mérleg áruszerkezete nem sokat változott a század során, a behozatalon belül a szövetárúk súlya 68 százalék, míg a vas, fém és szatócsárúk súlya 10-10 százalék maradt, illetve a bors behozatali aránya 3,5 százalékra nőtt. A kiviteli oldalon viszont erős termékkoncentráció figyelhető meg, az élőállatexport közel 90 százalékos arányt ért el (a rézkivittelt nem számítva), ami egyértelműen annak a jele, hogy az agrárkonjunktúra a szarvasmarhaexport volumennövekedését vonta maga után (hasonló tendenciák figyelhetők meg a lengyel gabonaexport esetében is). Az agrárkonjunktúra hatására nemcsak a külkereskedelem, hanem a belső kereslet is megélné, ami többek között a belföldi gabonapiacra csapódott le. Mivel a külkereskedelem súlya továbbra is relatíve alacsony volt a gazdaság egészéhez képest, ezért a belpiacra átgyűrűző tendenciák társadalmi hatásai legalább annyira meghatározóvá váltak.

Az agrárkonjunktúra egyik legfontosabb hatása az lett, hogy fel-erősítette a földesúri gazdaságok árutermelésbe való bekapcsolódásának tendenciáját, ami hosszú távon kiélezte a konfliktust mind az árutermelő osztályokkal, például a mezővárosi parasztsággal és városi polgársággal szemben, mind pedig a földbirtokos elit és az államközpont között. Ezek a tendenciák már viszonylag korán megfigyelhetők

voltak, ám az agrárkonjunktúra bővülő szakaszában, a 16. század közepén még messze nem játszottak meghatározó szerepet a társadalmi fejlődés irányváltoztatásában. A kedvező cserearányok ugyanis ekkor még valamennyi termelő osztály helyzetét javították, ennyiben az agrárpolgárosodás tendenciájához is hozzájárultak (mint ahogy Gyáni érvelt Varga alapján²⁶). Az agrárkonjunktúra összességében pozitív összegű folyamatokat indukált, ami majd a konjunktúra kifulladásának időszakában a 17. századi pangás és válság kibontakozásával fordult át negatív összegűvé.

A hosszú távú következmények közül kiemelendő, hogy az önkezelésű földbirtokos árutermelő gazdaságok megerősödése – szemben a nyugat-európai trendekkel – nem a bérmunka adta lehetőségek kiaknázására épült, illetve a kelet-európai földbirtokos réteg egyre kevésbé volt érdekelt pénzjáradék formájában adót szedni (az árrobbanás által fellépő infláció elértektelenítette a pénzjáradékot), hanem árutermelő, bár nem bérmunkát alkalmazó kapitalista intézményi formában igyekezett a kényszermunka növelésével biztosítani a munkaerő-utánpótlást. Emiatt vált a majorsági gazdálkodás kiszélesítésének egyik fontos előfeltételévé a jobbágyterhek növelése és a korábbi szabadságjogok fokozatos felszámolása.

Makkai²⁷ szerint a földesurak először a termékjáradék (kilenced és egyházi tized) növelésével reagáltak a növekvő keresletre, aminek nyomait már az 1492-es, 1498-as, majd 1500-as évek dézsmajegyzékeiben megtaláljuk. E mellett a földesurak számos korábbi kereskedelmi és termelési jogot kisajátítottak, például a közös területek hasznélvezeti jogát pénzhez kötötték, új vámokat vezettek be, valamint monopolizálták a legfontosabb regálékat: kocsmáztatási, mészárosi és malomhasználati jogokat. Mindez jól ismert paraszti ellenálláshoz vezetett, ami az 1514-es Dózsa György-féle parasztfelkelésbe, illetve annak brutális leverésébe torkollott. Ezt követően a hazai köznemesség nyomásának eredményeként felszámolták a parasztok szabad költözési jogát, meggyengítették a földbirtoklás, például öröklés jogát, és megnövelték a munkajáradék terhét, aminek mértékét nagyon hamar tovább súlyosbították (a század eleji heti 2 napban rögzített robothoz képest az 1550-es években már egyre több példát találni a korlátlan robotoltatásra). A kényszermunkát alkalmazó kapitalista árutermelés kialakulásában, amit Engels²⁸ második jobbágyságnak nevezett, a fordulópontot részben 1514-re, tehát a parasztfelkelés leverését követő törvényi szigorítás idejére tehetjük, ami egybeesik a majorsági árutermelés és külkereskedelem fellendülésének kezdetével. Meg-

jegyzendő, hogy a magyarországi nemesség politikai erejét növelte a relatíve nagy létszáma (a társadalom közel 5 százaléka rendelkezett valamilyen nemesi ranggal, szemben például a nyugat-európai alig 1 százalékkal), már amennyiben a főúri nagybirtokos elitet és a kisbirtokos köznemességet egy osztályba soroljuk, mint ahogy azt a Werbőczy-féle *Hármaskönyv* tette az egységes és osztatlan nemesség elvére hivatkozva.²⁹ Érdemes ehhez hozzátenni, hogy a gyér városiasodás eredményeként – amit a török háborúk tovább pusztítottak – a magyarországi városi polgárság lakosságon belüli arányszáma alig érte el a 1,5-2 százalékot, szemben a nyugat-európai 8-10 százalékkal,³⁰ vagyis a nemesség és polgárság egymáshoz viszonyított aránya éppen fordítottan alakult Nyugat- és Kelet-Európa között. Ez a különbség fontos a robotoltatás kelet-európai elterjedése szempontjából, mivel azt főleg a kisbirtokos köznemesség erőltette, amely gazdasági erőforrások hiányában képtelen volt bérmunka alkalmazásával reagálni a konjunktúrára, helyette viszont az állam kényszerítő erejét tudta saját céljainak megfelelően felhasználni.

A robotoltató majorsági árutermelő gazdaságok elterjedése ugyanakkor egy hosszú történelmi folyamat eredménye, ami majd csak a 17. század végére, a török kiűzését követően vált országos jelenséggé, ahogy a parasztság röghöz kötése és korlátlan robotoltatása is ekkorra terjedt szét, és vezetett el a paraszti árutermelés visszaszorulásához. A török háborúk idején az ország három részre szakadása ugyanis még többféle folyamatot indukált: egyfelől a központi állam meggyengülése részben kedvezett a rendi reakció kibontakozásának, ám ezzel egy időben a Hódoltság területére jellemző politikai vákuum átmenetileg megakadályozta a majorsági gazdálkodás kiterjesztését az Alföld irányába. Utóbbinak köszönhetően az alföldi cívus mezővárosok megmaradt parasztpolgárai ideiglenesen ki tudták használni az agrárkonjunktúra (például a hadigazdaság miatt megnövekedett belföldi gabonakereslet) előnyeit.³¹ A török háborúknak ugyanakkor katasztrofálisak voltak a hosszú távú társadalmi és politikai következményei. Magyarország lakosság száma a Mátyás korabeli 4,5 millió főről 100 év leforgása alatt a negyedére csökkent.³² A parasztság közel háromnegyede elpusztult vagy elmenekült, ami miatt a paraszti háztartásokra kirótt hadi adókból (füstadókból) származó bevétel az 1590. évi 240 ezer forintról 1604-re 65 ezer forintra csökkent. Ennél is drasztikusabb volt a külkereskedelemből származó vámbevételek zsugorodása, mivel a szállítmányozáshoz nélkülözhetetlen fizikai infrastruktúra is a háború martalékává vált. Az 1580-as években még 550-600 ezer

forint folyt be a nyugati kereskedelemből, ami az 1600-as évek elejére 200 ezer forintra apadt.³³ Az összeroppanó bevételekkel szemben viszont a hadi kiadások az egekbe szöktek, a bécsi Udvari Haditanács számításai szerint évi 1 millió forintba került a végvárakon szolgáló seregek finanszírozása, aminek a töredékét tudták csak a belföldi bevételekből fedezni. A Haditanács részben külföldi adományokból és kölcsönökből finanszírozta a hadigépezetet (ez általában a költségek kevesebb mint felét fedezte, ezért a török háborúk lezárulásával a hadi adósság elérte a 10 millió forintot), illetve kiárusította a pozsonyi és dunántúli adószedés jogát. A magyar birtokos elit ezzel a lehetőséggel kevésbé tudott élni, viszont a hadi költségek tompítása érdekében fenntarthatta, sőt növelhette magánhadseregét. A bécsi Haditanács így nem tudta a hadigépezetet teljesen a saját felügyelete alá vonni, ami miatt a földbirtokos elit érdekeit tömörítő vármegyei autonómia tovább erősödött.³⁴

A központi állam meggyengülésének eredményeként a nagybirtokos elit nemcsak a vármegyei joggyakorlásban élvezett autonómiát, hanem a termelés területén is saját szabályozói jogkörrel rendelkezett. Wallerstein szerint³⁵ ezek a vármegyék hasonlítottak az abszolutista kishercegségek laza szövetségére, önellátásra berendezkedő proto-merkantilista ipar- és kereskedelempolitikát folytattak: bevételeiket az exporton keresztül növelték, miközben kiadásaik visszaszorításának érdekében az önellátáshoz szükséges gazdasági tevékenységeket igyekeztek az uradalmi gazdaságokon belül tartani. Fejlődési paradoxonná vált ugyanakkor, hogy az uradalmakon működtetett könnyűipari tevékenységekhez is elsősorban robotmunkát alkalmaztak, ami miatt azok az ágazati visszacsatolások, amelyek a nyugati polgárvárosok ipari fejlődését felgyorsították, ebben a környezetben nem tudtak érvényre jutni. Hosszú távon ez negatívan érintette a mezővárosi önálló céhes ipart is, ami gyenge helyzetéből adódóan nem tudta felvenni a versenyt a felerősödő külföldi importtal.

Zimányi Vera adataiból kiderül,³⁶ hogy a 16. század eleji export-expanszió üteme a század végére lassulni kezdett, majd a 17. századra ismét hiány keletkezett a mérlegben. Ennek nem elsősorban keresleti okai voltak – bár tény, hogy az agrárárak esése miatt a cserearányok a 17. századra ismét kedvezőtlenebbé váltak az agrártermelők számára –, hanem mint azt Robert Brenner hangsúlyozza,³⁷ a robotoltató majorsági gazdálkodás munkafolyamatából, a rendkívül alacsony munkatermelékenységből és ennek következtében fellépő süllyedő hozamrátaból következett. Hogy ez alatt a nyomás alatt is tudják

tartani korábbi jövedelmi szintjüket, a földesurak arra kényszerültek, hogy fokozzák a robotmunkával kinyerhető terménymennyiséget, ami viszont tovább rontotta a munka és a föld termelékenységét.³⁸ Az ördögi körből elméletileg a bérmunka alkalmazásával és az exportbevételek termelésbe történő visszaforgatásával, jobb technikai ellátottsággal és javuló infrastruktúrával ki lehetett volna törni. Brenner szerint ugyanakkor a kelet-európai köznemesi osztálynak több okból sem volt érdeke termelését bérmunkára alapozni. Egyfelől ennek nem voltak meg a Nyugat-Euróához hasonlító demográfiai feltételei, azaz Kelet-Európa népsűrűsége sokkal alacsonyabb volt, amit a török háborúk is lerontottak.³⁹ Másfelől a pénzkiáramlás következtében relatíve demonetarizálódtak az uradalmi gazdaságok, így az exportból származó pénzjövedelem felhasználásakor a bérkifizetéseket általában hátrасorolták. Ehelyett a termékvolumen növelése érdekében földbirtokvásárlásba kezdtek, ami földkoncentrációhoz és a köznemesi osztály differenciálódásához, valamint vele párhuzamosan a nagybirtokos elit további megerősödéséhez vezetett. A megnövekedett importköltségeket igyekeztek a bevételeikből fedezni, valamint részben háborúkra, részben presztízserértékű státuszjavakra fordították. A termeléshez nélkülözhetetlen infrastruktúra biztosítását, például az uradalmak gazdasági épületeinek karbantartását, vagy az áruforgalomhoz szükséges szállítmányozást, a jobbágyság terhére tolta át a földesúri osztály. Azt egyébként számos agrárelemzés (például a lengyel Witold Kulák⁴⁰) bizonyítja, hogy a szabadparaszti földművelés terményhozamátlaga jóval meghaladta az uradalmi gazdaságok hozamait, főleg a robotmunkát alkalmazó árutermelő majorságokéval összevetve. Zimányi⁴¹ szerint ezért a majorsági gazdaságok elterjedésével és a paraszti árutermelés visszaszorulásával összességében romlani kezdett a gazdaság termelékenységi átlaga (egyre alacsonyabb terményhozamot sikerült adott egységnyi [robot] munkával kisajátítani), ami miatt még nagyobb nyomás nehezedett a kényszermunka fokozására. Beruházásra fordítható tőke így nem keletkezett, pontosabban nem a magyar gazdaságba áramlott vissza, hanem az importon keresztül kiáramlott az országból, és az iparosodó külföldi városok befektetéseihez biztosított forrást, ami hosszú távon a külföldi tőkének kedvezett.

A 17. századra ráadásul számos külső körülmény folytán pangás alakult ki a nemzetközi agrárpiacon, amely a cserearány már említett romlásához vezetett. Ezt részben az Amerikából importált burgonya és kukorica kiszorító hatása idézte elő a gabonapiacokon,⁴² részben

az a tény, hogy a levantei kereskedelem hanyatlásával a magyar szarvasmarhaexport legfontosabb felvevőpiaca, a délnémet városok is gazdasági válságon mentek át, mivel maguk is a levantei hálózatnak voltak elosztói. Tovább tetézte a bajt, hogy a 17. században kirobbant harmincéves háború (1618–1648) súlyos demográfiai pusztítást végzett a német területeken. Néhányuknak sikerült később átszakosodni az atlanti régióhoz tartozó, kölni központú rajnai átvezető kereskedelmi hálózatba, ám az itteni húsimportot már jellemzően nem Kelet-Európából, hanem Dániából biztosították. Ezeknek a kedvezőtlen tendenciáknak az összeadódása idézte elő, hogy a magyar szarvasmarha-kivitel a 17. század végére le hanyatlott.

A török háborúk végével a 17. századi önálló (már nagyobb részt Habsburg-ellenes) központosítási kísérletek, mint Bethlen Gábor, Thököly Imre, vagy II. Rákóczi Ferenc harcai sorra elbuktak, és az 1711-es szatmári békét követő kiegyezés eredményeként a nagybirtokos elit, szakítva a lecsúszó köznemesi osztállyal, a Habsburg államközpont oldalára állt át (cserébe megtarthatta adómentességét). Perry Anderson mutatott rá,⁴³ hogy a modern abszolutista állam kiépülése Ausztriában – a fent vázolt okok miatt – nem tudott a felemelkedő polgárság és a rendi elit alkotmányos kiegyezésére épülni, és ezért nem is vezetett el a központi bürokratikus államapparátus megszilárdulásához. A Monarchia esetében a földbirtokos elit és a Habsburg dinasztia közötti konfliktusos szimbiózisra épült, amiben az abszolutista állam centralizációs törekvései és a rendi önállóságát féltő magyar nagybirtokos vármegyei elit közötti feszültségek végig fennmaradtak (a 19. századi jobbágyfelszabadításig nagyjából az utóbbiak javára). Ennek következtében a nemzetközi vérkeringésbe történő visszacsatlakozás körülményeit a 18. században a Habsburg abszolutista törekvések és az azokkal részben együttműködő földbirtokos elit érdekei határozták meg, aminek következtében a Monarchián belüli munkamegosztásban Magyarországra a gabonaexportőri periférikus szerep hárult. Ezen történelmi folyamatok további meghatározó következménye, hogy a 18. századra kialakult földbirtokstruktúrák, amiben a földesurak közvetlen kezelésében lévő allodiális nagybirtokok szereztek dominanciát, a következő évszázadokra is átöröklődtek.⁴⁴ Bár a jobbágyfelszabadítást követően ezek az egykori nemesi allódiák (erdők, szántók, rétek) polgári tulajdonformát és kereskedelembe vihető áruformát öltöttek, a megelőző évszázadokban kialakult földmegosztási tulajdonviszonyok mégis nagyjából érintetlenül fennmaradtak a késő 19. századi polgári

fejlődés utolsó évtizedeiben, sőt, ez a tendencia bizonyos szempontból napjainkig megmaradt (a birtokkoncentráció azóta inkább még tovább fokozódott).

Jegyzetek

- ¹ Hanák Péter: Közép-Európa keresi önmagát. *Liget*, (1988), ősz. Online: <https://ligetmuhely.com/liget/kozep-europa-keresi-onmagat/>
- ² Gyáni Gábor: Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. *Valóság*, (1988), 4.; Gyáni Gábor: Érvek az elkanyarodás ellen. *Buksz*, (1991), tél. 406–409.
- ³ Ránki György: *A kapitalista gazdaság fejlődése Kelet- és Délkelet-Európa országaiban*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1973.
- ⁴ Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. *Magyar Tudomány*, (1988), 9.
- ⁵ Pach Zsigmond Pál: A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén. *Buksz*, (1991), ősz. 351–361.
- ⁶ Krausz Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. *Eszmélet*, (2012a), 94. 182–244.
- ⁷ Krausz (2012a): i. m.
- ⁸ Lásd Krausz kritikáját: Krausz (2012a): i. m. Gyáni válaszáat: Gyáni Gábor: Pontatlan olvasatok, avagy hogyan konstruáljuk meg a vitapartneret. *Eszmélet*, (2012), 95. 173–184.; és Krausz viszontválaszáat: Krausz Tamás: A meg nem értett Gyáni Gábor. *Eszmélet*, (2012b), 95. 185–195.
- ⁹ Janet Abu-Lughod: *Before European Hegemony The World System A.D. 1250–1350*. Oxford University Press, 1989. 115.
- ¹⁰ Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. *Századok*, 102. (1968), 5–6. 881.
- ¹¹ Az aranyimport másik fontos forrásai a nyugat-afrikai lelőhelyek (Mali és Ghána) voltak, amelyek a transz-szaharai kereskedelmi útvonalakon és Kairón keresztül déli irányból kapcsolódtak be a levantei hálózatba.
- ¹² Benda Kálmán: Hungary in Turmoil. *European Studies Review*, 8. (1978). 285.
- ¹³ Pach (1968): i. m.
- ¹⁴ Makkai László: Könyvrecenzió (Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században). *Agrártörténeti Szemle*, 8. (1966), 1–2.
- ¹⁵ Immanuel Wallerstein: The New European Division of Labor: 1450–1640. In *The Modern World-System, I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York, 2011. 95.
- ¹⁶ Pach (1991): i. m.
- ¹⁷ Gyáni (1988): i. m. és Gyáni (1991): i. m.
- ¹⁸ Hanák (1988): i. m.
- ¹⁹ Varga János 1969-es *A Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767* című könyvére hivatkozva kritizálták Pach elkanyarodás téziséét.
- ²⁰ Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. I–III*. Budapest, 1996.

- ²¹ A legújabb kutatások szerint az északi-tengeri halászat dinamikus expanziója is hozzájárult az atlanti árukereskedelem felfutásához. Az egyik legfontosabb halászati régió már a 16. század közepén az új-fundlandi partvidékre összpontosult, köszönhetően az északi-tengeri túlhalászatnak. Ian Angus szerint az atlanti térségből származó hal, illetve a régióban (így Új-Fundlandon is) kiépített halfeldolgozó üzemek tekinthetők a transzatlanti árukereskedelem első kapitalista áruformáinak. Ian Angus: *The Fishing Revolution and the Origins of Capitalism. Monthly Review*, 2023. március 1. Online: <https://monthlyreview.org/2023/03/01/the-fishing-revolution-and-the-origins-of-capitalism/>
- ²² Ravi Palat: *The Making of an Indian Ocean World Economy, 1250–1650*. Palgarve Macmillan, 2015.
- ²³ Immanuel Wallerstein: *Peripheries in an Era of Slow Growth*. In *The Modern World-System, II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. New York, 1980, 150–151.
- ²⁴ Az árborbanás hatása nem egyenletesen terjedt szét a kontinensen, hanem nyugatról tartott keleti irányba, és a regionális árszintek közötti különbségek összehárodásához vezetett (az 1500-as évek elején még 1:6 arányú eltérés volt a regionális árszintek között, ám ez a különbség az 1700-as évekre 1:2-re csökkent).
- ²⁵ Ember Győző: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. *Századok*, 95. (1961), 1. 11.
- ²⁶ Gyáni (1988): i. m. és Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest, Akadémiai, 1969.
- ²⁷ Makkai (1966): i. m. 195.
- ²⁸ Friedrich Engels: A porosz parasztok történetéhez. *MEM*, 21. Budapest, Kossuth, 1970. 228–237.
- ²⁹ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, Magvető, 1983.
- ³⁰ Benda (1978): i. m. 288.
- ³¹ Például a szarvasmarha-tenyésztés fellendülése segítette az alföldi cívis mezővárosok fejlődését; pusztá bérleményeiken keresztül a módosabb alföldi gazdák is jól jártak, ahogyan a felvidéki városi polgárság a szőlőművelésből szerzett jövedelmet a Hegyalja vidékein. A bányavárosok fejlődéséből – mint említettük – elsősorban a külföldi tőke tudott hasznot húzni, a bányászat ugyanis sokkal tőkeigényesebb tevékenység volt, és a külkereskedelemhez is közvetlenebbül kapcsolódott.
- ³² Benda (1978): i. m. 284.
- ³³ Benda (1978): i. m. 292.
- ³⁴ Benda (1978): i. m. 294.
- ³⁵ Wallerstein (1980): i. m. 141.
- ³⁶ Zimányi Vera: *Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában (1550–1850): 1. A források. Agrártörténelmi Szemle*, 10. (1968), 1–2. 39–44.
- ³⁷ Robert Brenner: *The Agrarian Roots of European Capitalism*. In T. H. Aston – C. H. E. Philpin (szerk.): *The Brenner Debate*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. 213–327.
- ³⁸ Többek között felszámolták a vetésforgót, ami a talaj ökológiai kizsákmányolásához és a termelékenység további erodálódásához vezetett.
- ³⁹ Benda ([1978]: i. m. 284.) adatai szerint míg a Németalföldön és Franciaország városias vidékein a 17. század elején 50-60 fő lakott egy négyzetkilométeren,

addig az osztrák–cseh területeken ez a szám 36 fő volt, míg Magyarországon 13,5 fő lehetett (Erdélyben 10 fő). A török pusztítás miatt nagy eltérések mutatkoztak az egyes magyarországi régiók között, míg a nyugati határvidéken, Vas és Sopron megyékben 15-18 fő/km² volt a népsűrűség, addig az északkeleti országrészben 4-5 fő/km². Érdekeség, hogy a köznemesség lakosságon belüli aránya fordítottan viszonyult a népsűrűség területi megoszlásához: az északkeleti megyékben 20-30 százalékot is elért a részesedésük, míg a nyugati megyékben ez az arány 2-4 százalékon maradt. Vagyis az alacsonyabb népsűrűségű területekről elsősorban az ártermelő paraszti osztály hiányzott. Benda megjegyzi, hogy a 19. századi dzsentri réteg is jelentős részt ebből az északkeleti régióból került ki.

⁴⁰ Witold Kula: *A feudális rendszer gazdasági elmélete*. Budapest, 1985.

⁴¹ Zimányi (1968). i. m.

⁴² A rabszolgamunkát alkalmazó merkantilista gyarmati ültetvényes termelés 17–18. századi kialakulása előtt Kelet-Európa volt az európai munkamegosztás legfontosabb agrár- és nyersanyagbeszállítója. A 17. századra kiépülő transzatlanti munkamegosztás következtében ez az agrárexportóri szerep leértékelődött, illetve még inkább a perifériára szorult.

⁴³ Perry Anderson: *Lineages of the Absolutist State*. NLB, 1974. 196., 316–317.

⁴⁴ Pach (1991): i. m. 355–356.

Közép-Európa átváltozásai

Eric Hobsbawm és Hanák Péter vitája
a rendszerváltás hajnalán

„A történész saját korának gyermeke, és ahhoz kapcsolja őt emberi létének minden feltétele. Minden általa használt szó [...], akár akarja, akár nem, jelenhez kötődő képzettársításokat ébreszt. [...] A történész [...], akárcsak a többi individuum, [...] társadalmi jelenség, egyszerre terméke és tudatos vagy öntudatlan szócsöve annak a társadalomnak, melyben él, és mint ilyen foglalkozik a történeti múlt tényeivel.”

E. H. Carr*

„Az Egyesült Államok Külügyminisztériuma úgy döntött, hogy Kelet-Európa nincs többé. A követségeket világszerte arra utasították, hogy a »Kelet-Európa« szó törlendő a lexikonokból. [...] A régióra ezután Közép-Európaként kell hivatkozni, ahogy 1939 előtt. [...] A régió népei nem tekintik magukat kelet-európaiaknak.”

Wall Street Journal**

A régióvita történetének egyik kevésbé ismert fejezete, hogy a rendszerváltás körüli években, 1991–1992-ben, a neves brit történész, Eric Hobsbawm is hozzászólt a Közép-Európa-fogalomról (is) szóló, ekkor már némileg csökkent intenzitással folyó diskurzushoz a *Magyar Lettre*

* E. H. Carr: *Mi a történelem?* Budapest, Osiris, 1995. 23. és 33.

** U.S. banishes „Eastern Europe”. *Wall Street Journal*, 1994. szeptember 21. Idézi: Romsics Ignác: Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy definíciós vita, és ami mögötte van. *Korunk*, 28. (2016), 7. 87.

Internationale című lapban. Felvetéseire, amelyek közül több már az 1980-as években is felmerült (például Pach Zsigmond Pál részéről), Hanák Péter reagált, ám ő sokkal inkább emlékezetpolitikusként, történetpolitikusként, nem *történész*ként nyilvánult meg.

Az alábbiakban kísérletet teszünk a szerzők által képviselt álláspontok kritikai rekonstrukciójára, s mivel a történeti kontextus szempontjából egyáltalán nem érdektelen, röviden bemutatjuk a folyóiratot, amely a polémiának helyet adott, s amelyben, mint cseppben a tenger, megmutatkozik a korszak kulturális miliője, uralkodó ideológiai alapvetései.

J. A. Liehm és a Lettre Internationale

Az eredetileg francia nyelvű kulturális folyóiratot Jaroslav Antonín Liehm – csehszlovák író, fordító, publicista – párizsi emigrációjában indította el.

Liehm a második világháború idején felnőtt, és annak lezárulta után eszmélő nemzedékhez tartozott, s mint ilyen a közép-kelet-európai értelmiség egyik jellegzetes életútját járta be, mind szellemi fejlődését, mind politikai-közéleti tevékenységét tekintve. Fiatalkori nézeteinek alapjairól egy, a *Hitel* folyóiratban 1989-ben megjelent interjúban beszélt:

„[A]lapvető élményünk 1938, München volt. Ismert, hogy 1918, a nemzeti függetlenség visszaszerzése a cseh nacionalizmus nagy győzelme volt. A csehszlovák hadsereg francia tábornokok irányítása alatt jött létre. Franciaország támogatta a legerőteljesebben az 1918-as Csehszlovákiát. Anglia is valamennyire, és az Egyesült Államok is. [...] Mindez Csehszlovákiát nagyon, nagyon nyugati országgá tette, és a generáción a nyugati civilizációt követte. München aztán rettenetes csapás volt a számunkra, végül is ennek a hatására csatlakoztunk a háború alatt a kommunistákhoz. Serdülő fejjel határoztuk el, hogy mindent meg kell változtatni, a nyugati kötődés rossznak, hibásnak bizonyult, új irányra van szükség.”¹

Liehm a 20. század második felének tipikus közép-kelet-európai értelmiségi karaktere abban az értelemben is, hogy a párt iránti már-már vallásos elkötelezettsége sokkal inkább volt a tragikus történelmi tapasztalatok folyamánya, esetében egyfajta sértett, Nyugat-ellenes

(München), provinciális cseh(szlovák) nacionalizmusé, mint valami-féle organikus, az internacionalizmus és marxista forradalmi elmélet hagyományain alapuló szellemi fejlődése. „[E]lőször megcsináljuk a forradalmunkat, majd aztán olvasunk” – mondta ugyanebben az interjúban, érzékeltetve egykori attitűdjét.²

1945-ben – Emil František Burian költővel közösen – megalapította a *Kulturní politika* (*Kultúrpolitika*) című, alapvetően kommunista orientációjú, de a baloldali értelmiség szélesebb köreinek is szóló, ha úgy tetszik, „népfrontos” hetilapot. Az újságot nem sokkal az 1948-as februári fordulat után betiltották, ennek ellenére Liehm karrierje nem tört meg.³

1968 őszén Párizsba került, ahol 1969 nyaráig a Csehszlovák Film hivatalos képviselőjeként működött. Ekkor döntött úgy, hogy nem tér haza. Az 1970-es éveket az Egyesült Államokban töltötte, csak 1981-ben települt vissza a francia fővárosba. 1984-ben itt indította el a *Lettre Internationale* című folyóiratot, s nemsokára létrejöttek a lap különféle mutációi olasz, spanyol, német és „szerbhorvát” nyelveken, a kelet-európai rendszerváltásokat követően pedig megszülettek a magyar, a cseh, az orosz, a külön horvát, bolgár és a román testvér-lapok is.⁴

Liehm a „folyóiratcsalád” szellemiségéről így nyilatkozott a *Jelenkor* folyóiratban megjelent interjúban: „A folyóiratban két tilalom érvényesül: az ideológia és a futurologia hirdetésére vonatkozó tilalmak. Nem érdekel ugyanis, hogy fog kinézni Európa ötven év múlva (ráadásul kétlem, hogy ezt meg lehet jósolni), viszont szeretném tudni, hogy néz ki ma valójában. Ugyanez vonatkozik az ideológiára, mert nem azt akarom, hogy a folyóirat magyarázza a világot, hanem azt, hogy leírja, mégpedig különféle nézőpontokból. Az ideológia kritikája – az megint más.”⁵

Ezekkel, a korra igencsak jellemző posztmodern – s mai szemmel nézve kissé talán naiv – elgondolásokkal némiképp szembement a magyar kiadás szerkesztői gárdája, amikor az újonnan elindult laphoz köszöntőt írt. Ebből ugyanis az látszik, hogy a *Magyar Lettre Internationale* is *szükségképpen* „irányzatos” lap, még akkor is, ha a rendszerváltás és a privatizáció eufóriájában a „piacgazdaságra épülő liberális demokráciát” valamiféle univerzális – és ideológiamentes – jóként, a „történelem betetőzéseként” értelmezték a szerkesztők. Érdeemes hosszabban is idézni ezt a ma már dokumentumértékű fülszöveget, amelyben (és ez szintén a korszak egyik jellemző vonása) fordított előjellel ugyan, de az 1950-es évek teleologikus szellemisége

sejlik fel – ám a történelem telosza már nem a „világszocializmus”, hanem a „nyugatos” polgári demokrácia:

„Megszokott, tegnapi világunk, amelyben mindig rossz közérzettel ébredtünk, amelyet folytonosan bíráltunk, megvetettünk, utáltunk, gyűlöltünk – ki hogyan viseltetett vele szemben –, de amelyben annak minden abszurditása ellenére, úgy-ahogy kiismertük magunkat, 1989 őszen hirtelen összeomlott körülöttünk. [...] Tény, s bizonyára sajnálni is lehet, hogy mérhetetlen szenvedéseket okozva, gyászos kudarcba fulladt a szocialista, kommunista utópia, amely valódi szabadságot, testvériséget, egyenlőséget ígért, csak hogy minden erőfeszítés, hősiesség, áldozat ellenére végül is a rabszolgasorba taszított tömegemberek egyenlőségét, testvériségét valósította meg. [...] Értelmiségi ember azonban, akit pénz, vagyon nem boldogít, nem lehet meg világmegváltó jövőkép nélkül. Szüksége van olyan távlatokra, amelyekhez igazodva értelmet, tartalmat adhat jelenhez kötött életének. Végül is napjaink követendő példája az ipari és technikai fejlődés élén járó nyugati országok korábban oly hevesen bírált liberális demokráciája lett. A modern piacgazdaságnak ez a rendszere bizonyítani tudta, hogy minden más gazdasági és politikai konstrukcióval szemben, nemcsak irigylésre méltó életszínvonalat és életminőséget teremtett polgárainak többsége számára, hanem [...] a létezésnek és gondolkodásnak, az önkifejezésnek és önrendelkezésnek az emberiség történelmében páratlan szabadságát nyújtja. Holnapra pedig olyan egységes Európát ígér, amelyben lebomlanak a gazdasági, politikai válaszfalak, amelyben mindenki úgy őrizheti meg nemzeti identitását, kultúráját, műveltségét, hogy egyben a vén kontinens polgárának is tekintheti magát. [...]

Az egységes Európának, a piacgazdaságra épülő liberális demokráciának a célkitűzéseit kívánja szolgálni a negyedévi folyóirat, a LETTRE INTERNATIONALE [*sic!*]. [...] A Magyar Lettre Internationale megjelenését [...] főként magyar bankok, a Magyar Hitelbank és a Kereskedelmi Bank Rt. nagyvonalú támogatása teszi lehetővé, akik felismerték, hogy a szellemi tőke is kamatozik, és hosszabb távon még sohasem bizonyult rossz befektetésnek.”⁶

Hobsbawm Közép-Európáról

Mielőtt közelebbről is megvizsgálánk Eric Hobsbawm Közép-Európa-fogalommal foglalkozó cikkét,⁷ indokolt a *Magyar Lettre*

Internationale harmadik lapszámának fülszövegét is röviden tanulmányoznunk, mert igen szemléletesen jelenik meg benne a rendszer-váltás optimista, várakozásokkal teli éveinek egyik legjellegzetesebb eleme, az *utolérő fejlődés* gondolata: „[L]egkedvesebb szomszédunk az irigyelt BOLDOG AUSZTRIA [*sic!*]. Az évszázados kuruc–labanc gyűlölködés már rég a múlté, már az is elvétve jut az eszünkbe [...], hogy Hitler is osztrák volt. A Monarchiára, közös történelmünkre emlékezve csak a szépet-jót szeretjük feleleveníteni.” Mindezek után a szerkesztők „kontextusba” helyezik Hobsbawm Monarchia-nosztalgia (is) bíráló írását, némileg el is ütve annak élet, elferdítve az értelmét: „Ausztrián keresztül vezet az utunk Nyugat-Európába, s hangoztatjuk is, hogy Ausztriával együtt mi alkotjuk Közép-Európa magját, noha Eric Hobsbawm angol történész szerint ez a földrajzi, politikai fogalom nem értelmezhető egykönnyen. Sőt, negatív aspektusai is vannak.”⁸

Az „Európába/Nyugat-Európába tartunk” jelszó (akár Ausztrián, akár más fejlett országon „keresztül”) az 1990-es évek egyik legfontosabb, a kelet-európai (félperifériás) társadalmakat politikailag mozgósító eszköz volt, amelyet az a tévesnek bizonyult elképzelés (is) táplált, hogy „elmaradottságunk” oka mindenekelőtt a szovjet katonai, gazdasági és politikai segítséggel fenntartott (állam)szocializmus volt. Ez más, (társadalom)tudományos, történeti szempontból nem is igazán értelmezhető, pusztán a kor ideológiai sajátosságaként. Ám ennél sokkal problémásabb az a felvetés, s ez valamiért a szerkesztőket nem foglalkoztatta mélyebben, hogy *Magyarország és Ausztria együtt alkotja Közép-Európa magját*. E gondolatban az utólag megszépült emlékü, valójában a kor progresszív értelmisége által unos-untalan bírált Osztrák–Magyar Monarchia alapvető struktúrája elevenedik meg (igaz, csak „képzeletben”), ami a többi, szintén „közép-európainak” tartott kis nép történelmi emlékezetében mindenekelőtt Bécs és Budapest bürokratikus, militarista, a nemzetiségeket elnyomó uralmaként jelenik meg. Nem túlságosan nehéz belátni, hogy mindennek vajmi kevés köze van ahhoz a romantikus Közép-Európa-eszméhez, amelyet az 1980-as, 1990-es évek gondolkodói, közírói, irodalmárai is megénekeltek, elképzelték.

Rátérve immár Eric Hobsbawm cikkére, amely a folyóirat harmadik számának tematikus Ausztria-blokkjában jelent meg, érdemes mindenekelőtt megemlíteni, hogy az eredetileg egy előadásként hangzott el Linzben, 1989-ben, egy Anton Brucknerről⁹ szóló emlékülésen, „Mittel-Europa, Politik und Kultur” címmel. A pontosság

kedvéért jegyezzük meg azt is, hogy a referátum teljes szövege már 1990-ben megjelent magyarul a *Társadalmi Szemlében*,¹⁰ a *Lettre*-ben egy ettől kissé eltérő változat, ám mivel Hanák Péter közvetlenül erre reagált, és e folyóirat hasábjain bontakozott ki a vita, ezért alapvetően ebből a verzióból indultunk ki.

Hobsbawm ugyan a felütésében, mintegy retorikai fogásként, földrajzi szempontból közelít „Közép-Európához”, ám egyúttal el is veti ezt az értelmezést, mert az szerinte olyan „magától értetődőséget és objektivitást kölcsönöz” a fogalomnak, amellyel valójában nem rendelkezik. Közép-Európa Hobsbawm – és mellette jó néhány magyar történész – olvasatában *mindenekelőtt* (geo)politikai-ideológiai meghatározás, amely „inkább a programok világába, mint a valóságba való. Nem olyasmit jelöl, ami van, hanem valamit, ami legyen, amit tehát meg kell teremteni. Minden történész és diplomata ismeri ezeket a ténynek álcázott programokat.” A Közép-Európa-fogalomnak három változatát különíti el a brit történész: (1) a „nagy német” gyarmatosító-hódító ideológiát, (2) az egykori Osztrák–Magyar Monarchia iránt érzett nosztalgiát, illetve (3) egy lényegét tekintve kultúrrasszista (kirekesztő, sovíniszta) ideológiát.¹¹

(1) Az államszocializmus utolsó éveiben és a régióban lezajlott rendszerváltások idején már kevesen emlékeztek – vagy akartak emlékezni – a Közép-Európa-fogalom *eredeti* jelentésére, kontextusára.

A *Mitteleuropa*-koncepciót minden valószínűség szerint elsőként Friedrich List, német közgazdász vetette fel a politikai irodalomban a 19. század derekán. List Közép-Európája a német világ kibővített gazdasági életterét jelentette, az Északi-tenger és a Balkán közti terület integrációját, amely Poroszország és Ausztria, a két „német nagyhatalom” szövetségén alapult volna. List után még számtalan – az idő előrehaladtával egyre inkább külpolitikai doktrínává érlelődő – német (és osztrák) Közép-Európa-terv, -elgondolás született.¹² Az 1871-ben megvalósult egységet követő évtizedekben mindinkább teret nyert az az elképzelés, hogy ha Németországnak nem sikerül gazdasági-vámpolitikai szempontból egyesíteni a közép-európai térséget, akkor a világot a jövőben továbbra is a három „világbirodalom”, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Oroszország fogja dominálni.¹³ A német imperialista *Mitteleuropa* – Németh István találó megfogalmazásában – „[m]inden más külpolitikai koncepciónál alkalmasabb volt arra, hogy folytonosságot alkosson a 19. század végétől az első világháborún és a weimari köztársaságon keresztül a náci létter-gondolkodásig. A polgári-nemzeti konzervatív tábor a kontinentális hegemóniában

öncélt látott, míg Hitler ugródeszkát és kiindulási bázist a »keleti élettér«, valamint a »bolsevizmus és zsidóság« elleni faji megsemmisítő háború számára.”¹⁴

A Közép-Európa-fogalom német értelmezése Magyarországon a szélesebb köztudatba az első világháború idején került be, Friedrich Naumann *Mitteleuropa* című könyve (1915) nyomán.

A naumanni Közép-Európa magterületét a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia alkotta volna, amely szövetségben állna az Oszmán Birodalommal, Olaszországgal, illetve Skandináviával és a Benelux államokkal. Naumann elképzelése szerint ezen államszövetségben – egyebek mellett – közös vámhivatal, pénz-, bank- és mértékrendszer jönne létre, közös lenne a had- és külügy, illetve a vasútépítkezéseket és a folyamszabályozásokat is a közös katonai-gazdasági céloknak vetnék alá stb. Magyarország számára a tervezet a területi integritást ígérte, vagyis a nemzetiségi szeparatizmusokkal szembeni védelmet. Gazdasági téren pedig azzal kecsegtetett, hogy a magyar agrártermékek számára az ipari nagyhatalom Németország biztosítaná a stabil piacokat, s megfordítva: a német tőkebeáramlás elősegítené a magyar ipar fejlődését is, amivel az alacsony hatékonyságú mezőgazdasági termelést modernizálni lehetne, megállítva a kivándorlást és munkát adva az agrárproletariátusnak.¹⁵

A magyarországi baloldali-progresszív értelmiség megosztott volt ebben a kérdésben. A szociáldemokrata Kunfi Zsigmond számára a német vámunió gondolata lényegében az álruhába bújt német militarizmust és imperializmust jelentette:

„Középeurópa egysége csak annak számára sürgős, [...] [a]ki e mostani háború méhében már érlelődni látja az új véres tusákat: annak valóban nincsen más megoldása, mint Középeurópa. S valóban ez a gondolat, hogy e mostani háború csak megindítója a háborúk hosszú sorozatának, hogy még az eddiginél is nagyobb méretű fegyverkezés fog következni: ez a militarisztikus háborús gondolat az igazi Muzagétésze Középeurópának. Naumann könyve ebből az alapgondolatból íródott: hogyan készülhet fel legjobban Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia jövődi háborúkra? Naumann szerint a háború után újból megindul a fegyverkezés, a fegyverkezés csökkentésére, tartós békére gondolni sem lehet s ebben a küzdelemben Naumann szerint két nagy lövészárk közé ékelt Középeurópa jövődi háborúk diadalmas megvívásának biztos záloga.”¹⁶

A polgári radikálisok nem voltak ennyire elutasítók, sőt inkább pozitív volt a viszonyulásuk Mitteleurópához – ám korántsem azért, amiért a korabeli fajvédő szélsőjobboldal vádolta őket, vagyis hogy Jászi és köre „nemzetietlenek” lettek volna, s ezért gondolkodnak egy nagy közép-európai államszövetségben. A polgári radikális tábor szemléletét sokkal inkább az a tulajdonképpen – mai szóval – „öngyarmatosító” meggyőződés befolyásolta, hogy Magyarország helyét Európában a németiség jelöli ki, rajta keresztül csatlakozik az „európai civilizációhoz”, s hogy a „magyar történelem valamennyi pozitív produktuma közvetlenül vagy közvetve német eredetű”.¹⁷ Ezt az attitűdöt jól szemlélteti Jászi Oszkár egyik, 1916. márciusi előadása, amely a Társadalomtudományi Társaság által szervezett vitasorozat keretében hangzott el: „[O]rszágunk kultúrélete már eddig is annyira a némettől való függőségben alakult ki, hogy ezen Középeurópa alig változtatna valamit. Gazdasági életünk, jogunk, tudományunk, szocializmusunk és szociálpolitikánk Németországból vette legfőbb impulzusait. Középeurópa megszervezése ezen a tényen csak annyit módosítana, hogy ennek a ma inkább esetleges, át nem gondolt összefüggésnek mélyebb tartalmat s ránk nézve természetesebb szervezési formákat adna.”¹⁸ Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a Jászi és a polgári radikálisok kritikátlanok lettek volna Németország politikai, társadalmi állapotával szemben. Tisztában voltak a porosz militarizmus valóságával, ahogy a junkerek vezető szerepével is a német társadalomban, amelyeket egészében anakronisztikus maradványoknak tartottak, s alapvetően egy „demokratikus”, antinacionalista Mitteleurópáról álmodtak, a Naumann-terv imperialista célkitűzéseit pedig sokáig nem ismerték fel, vagy nem akarták felismerni.¹⁹

A fentiekből is jól látható, hogy Hobsbawm és Hanák (illetve a *Magyar Lettre Internationale* szerkesztői gárdája) már régóta létező szellemi hagyományokhoz kapcsolódtak egy megváltozott – sok tekintetben mégis hasonló – történelmi szituációban. E hagyományok kontúrjai az államszocializmus bukása után újra világosan kirajzolódtak, s talán az is megállapítható, hogy bizonyos mértékig – de ahogy később látni fogjuk, nem feltétlenül – az egyes álláspontok világnézetileg is determináltak voltak (progresszív, antifeudális, nyugatos-demokrata *versus* baloldali/marxista/szociáldemokrata). Hobsbawm ebben az értelemben Kunfi „örököse”, az ő logikáját, gondolatmenetét folytatva állítja, hogy a német Közép-Európa – képszerűen fogalmazva – a „Berlinből Bagdadba vezető úton” fekszik.²⁰

(2) A *Monarchia-nosztalgia*, véli Hobsbawm, a Közép-Európa-fogalom egy viszonylag ártalmatlan változata. Ez a „honvág” a közös monarchia, „Kákánia” iránt részben magyarázható az 1914 utáni három-négy évtized történései fényében: a Ferenc József-féle „népek börtöne” e korból visszatekintve már nem is tűnt annyira borzalmasnak. A csalóka emlékezett helyett azonban hasznosabb, ha a kortársak bírálatait vesszük szemügyre, vagy épp a szépirodalomhoz, a filmhez fordulunk: kevés olyan államalakulat létezett, amelynek hanyatlásából és végső pusztulásából ilyen jelentős kulturális hagyomány született: „[A] nagy irodalmi sírások egyáltalán nem gyászolták a birodalmat. Gondoljunk csak Karl Krausra, Robert Musilra, Jaroslav Hašekra és Miroslav Krležára vagy Szabó István Redl-filmjére.”²¹

A nosztalgikus ábrándok természetesen értelmezhetők egy másik, elvontabb síkon is. A Monarchia iránti honvág tehát nem feltétlenül azt jelenti „hogy »vagyakozunk Sankt Pölten-i vagy görzi testvéreinkre«”,²² hanem kimondva-kimondatlanul azt, hogy „mi” végső soron nem szeretnénk az „elmaradott Kelet” részei lenni, inkább a „fejlett Nyugathoz” kívánunk tartozni. Mindennek a történelmi „fogódzója” – vagy másként: a történelmi jogalap – pedig az egykori Osztrák–Magyar Monarchia emlékképe, amelybe kapaszkodhatunk az „utolérés” folyamatában.

(3) Némiképp rokon az előzővel, sőt talán mondhatjuk, logikailag a folytatása, a Közép-Európa-fogalom *kirekesztő* változata. A „közép-európaiság” ebben az olvasatban már nemcsak azt jelenti, hogy nem vagyunk sem kelet-európaiak, sem balkániak, hanem egyben azt is, hogy *jobb*ak vagyunk a tőlünk keletre élőknel – hiszen az elmaradottságuk mi másból is származhatna, mint erkölcsi vagy egyéb emberi fogyatékoságaikból. „Ne legyenek efelől illúzióink. Amikor közép-európaiak mint civilizált emberek határolódnak el az állítólagos barbároktól, a »Közép-Európa« fogalom veszélyesen közel kerül a rasszizmushoz [...].”²³ Vagy ugyanez a beállítódás osztrák szemszögből nézve: „Vajon nem voltak-e [...] olyan osztrákok, akik magukat és országukat mint dél-keleti kérdésekben szakértőket ajánlották fel a hatalmas szomszédnak, akik tudják, miként kell bánni a »sligovicai-ivókkal«? Nincsenek-e még ma is osztrák politikusok, akik a balkáni területeken szerzett tapasztalataikra emlékeztetnek?”²⁴

Hobsbawm ugyan nem veti fel *expressis verbis* a fenti diagnózisában, de Közép-Európa összetett jelentéstartományának ebben az időben nemcsak a szovjet- (orosz-) ellenesség, hanem általában az *antikommunizmus* és *antimarxizmus* is szerves része. Ezzel összefüggésben a

fogalom, illetve annak használata alkalmas eszköz volt arra is, hogy az államszocializmus-korabeli ellenzéki értelmiség burkoltan „kibeszélhessen” a rendszerből, s legalább gondolati szinten egyfajta „nyugatos” alternatívát kínáljon fel. (Más kérdés – de ez már csak a későbbi fejlemények tükrében látható –, hogy ez utóbbi sem volt igazán képes a régió jellemző társadalmi struktúráit érdemben megváltoztatni.)

„»Közép-Európa« mint politikai fogalom tehát elvetendő”²⁵ – mondja ki a végső ítéletét a brit történész, de jogosan merülhet fel a kérdés: eszerint a sajtóságos, regionálisan behatárolható közép-európai kultúra sem létezik? Hobsbawm szerint egykor létezett, de érvei ezzel kapcsolatban nem eléggé meggyőzők, és tárgyi tévedéstől sem mentesek. Úgy véli, hogy a közép-európai kultúra a művelt, polgárosult zsidóság kultúrája volt, „egy németül beszélő csoport kultúrája [...], amelynek tagjaira azonban az volt jellemző, hogy más nyelven is beszéltek, s így kulturálisan az összekötő kapocs szerepét játszhatták a népek között”.²⁶ A közép-európaiság ebben az olvasatban a provinciális nemzeti vagy regionális kultúrák felettséget jelenti, máshogy fogalmazva, csak az lehet „valódi” közép-európai, aki „valamiképpen a nyelvek és kultúrák keresztútján” áll.

Hobsbawm egy kisebb ellentmondásba is keveredett saját magával, amikor azt írta, hogy ezek az emancipálódott zsidók éppen azért tekintették magukat közép-európainak, hogy elkülönüljenek a jiddisül beszélő *keleti* (vallásos) zsidóktól. Hiszen ebben ugyancsak „Közép-Európa” „kirekesztő” jelentése (értelmezése) mutatkozik meg, amit a történész fentebb határozottan elvetett, s arra utal, hogy ilyen kultúra valójában nem is létezett önmagában, a fogalom itt is pusztán a „nálunk” alantasabbnak tartott „mástól” való megkülönböztetés egyik eszköze.

Végül, írja Hobsbawm, „azért voltak közép-európaiak ezek az emberek, mert [...] sehová sem illeszkedtek be. Egyszerűen csak földrajzilag tartoztak oda. Ha [...] házára volt szükségük, csak egyet találhattak a múltban, a valamennyi nemzettel szemben szkeptikus régi Monarchiát.”²⁷ Érdemes azonban azt is szem előtt tartani, hogy az emancipált zsidóság többféle identitás/világnézet közül is választhatott (és választott is) a 19. század utolsó harmadától a 20. század első feléig: nemcsak a „közép-európaiság” nemzetek feletti eszméje jöhetett szóba mint alternatíva, hanem a szintén világi (ateista) és szintén nemzetek feletti (internacionalista) munkásmozgalom is. Nem biztos továbbá, hogy e beállítódásban egy valódi közép-európai specifikumot fedezhetünk fel. Sokkal inkább tűnik úgy, hogy

a magasabb rendű (vagy annak vélt) integrációk mellett való elköteleződés – a különféle kismemzeti-etnikai-vallási partikularitások helyett – a teljes történelmi régióban, *egész Kelet-Európában* jellemző. Hasonló jelenség figyelhető meg például a cári Oroszországban, ahol sok esetben az orosz nyelv és kultúra erős vonzása írta felül az egyes nemzeti identitásokat, vagy épp a Romániához csatolt Erdélyben, ahol a magyar kisebbség tagjai csatlakoztak igen nagy arányban az etnonacionalista konfliktusokból kiutat ajánló kommunista mozgalomhoz. De gondolhatunk akár a szovjet korszak emberére is, aki mindenekelőtt a szovjet állami kollektivizmus és kultúra „terméke” volt, aki számára a nemzetiségi hovatartozás sokadlagos kérdésnek számított a rendszerváltás időszakáig.²⁸

Temetni veszélyes? – Hanák válasza

Hanák Péter reakciója nem sokat késett, 1992 tavaszán megjelent „Temetni veszélyes” című cikke,²⁹ amelyben pontról pontra vizsgálja Hobsbawm Közép-Európa-értelmezéseit.

(1) Hanák az első pontban lényegében igazat ad vitapartnerének, s elismeri a Közép-Európa-fogalom súlyos „terheltségét”, ahogy azt is, hogy a List- és Naumann-féle liberális-hegemonista terveket a maga teljes valójában Hitler ültette át a gyakorlatba, ám hozzáteszi: e „történelmi régiót” épp a „benszüllöttei” teszik különlegessé, akik „a kelet felé tartó német Drang és a nyugatra vágyakozó orosz terjeszkedés ellenében” működtek. Hanák a közép-európai benszüllöttek sorában említi a cseh Palackýt, a lengyel Czartoryskit, román Bălcescut, az osztrák Rennert és Jászi Oszkárt.³⁰

Jól ismert, hogy Kelet-Európában a 19. és 20. század folyamán számtalan föderatív jellegű tervezet született, s ezek közül akadt jó néhány, amely valóban *Mittleuropával* és a *pánszlávizmussal* – vagyis alapvetően a német és orosz birodalmi ideológiákkal – szemben fogalmazódott meg. Ezen koncepciók szerzőire utalt Hanák Péter is: e tervek a Németország és Oroszország között fekvő „köztes” terület népeinek elvben egyenjogú szövetségét vázolták fel, amelyek fő funkciója a német és orosz expanzió ellensúlyozása lenne.³¹ Azonban néhány kiegészítő kritikai megjegyzés mégis ide kívánczik, némi-képp árnyalando a Hanák által leírtakat.

Niederhauser Emillel és Fernand Braudellel egyetértve állíthatjuk, hogy egy *történelmi régió* alapjában véve fejlődésének hosszú

ideig ható, sok évszázados alapvető trendjei alapján írható le,³² nem pedig – például – azon államszövetség-koncepciók alapján, amelyek különféle okokból kifolyólag és különféle politikai kihívásoknak megfelelően születtek az elmúlt másfél-két évszázadban. Ha a Hanák által is említett szerzők föderációs terveit közelebbről is megvizsgáljuk, kitűnik, hogy mindig a konkrét politikai helyzet határozta meg, illetve befolyásolta azok tartalmát, sőt: rendszerint keletkezésük is a nagyobb horderejű történelmi fordulópontokhoz (forradalmak, háborús összeomlások stb.) köthető. Utalhatunk itt a fentebb idézett Jászira, aki 1916-os előadásában még megengedőbb volt a német „Drang”-gal, a naumanni Mitteleuropával szemben, ám 1918-as tervezetében már a „Dunai Egyesült Államok”-ról értekezett. Ez utóbbi Ciszlajtánia német részét, a történelmi cseh tartományokat, az egységes történelmi Magyarországot („maximális engedményként” Erdély autonómiájával), Lengyelországot (az oroszországi lengyel területekkel kiegészítve), valamint a horvát vezetésű Illíriát (és esetleg még Romániát) olvasztotta volna egy szövetségbe.³³ Figyelemreméltó, hogy még Jászi sem volt hajlandó teljesen lemondani a „Szent István-i”, integer Magyarország eszméjéről, amivel tulajdonképpen ő is az 1867-es magyar politikai elit örökségét hordozta tovább, amely egykor az osztrák–magyar dominancián alapuló kiegyezést választotta a nemzetiségekkel való megegyezés és a belső föderalizáció helyett.³⁴

František Palacký koncepciói szintén az aktuális helyzet függvényében finomodtak, változtak, s a legfontosabb, hogy a középpontjukban nem valamiféle nagy közép-európai eszme állt, ahogy Hanák sugallja, hanem mindenekelőtt a *cseh nemzet*. Palackýt legfőképpen az foglalkoztatta, hogy hogyan, milyen keretekben, milyen eszközökkel lehetne Csehország állami létét fenntartani, s jövőjét, fejlődését biztosítani Európában. Közismert 1848. áprilisi „frankfurti levele”, amelyben visszautasította azt a lehetőséget, hogy a csehek képviselőjeként vegyen részt a német nemzetgyűlés előkészítő bizottságának munkájában, s amelyben határozottan kiállt a Habsburg-vezetésű monarchia mellett, elutasítva mind a német, mind pedig az orosz hegemoniát a térségben.³⁵ A cseh történész ekkor írta le közismert és máig sokat idézett mondatát: „Ha az osztrák állam nem létezne már régóta, Európa, sőt a humanitás érdekében a lehető legsürgősebben arra kellene törekednünk, hogy létrejöjjön.”³⁶ Ennek szellemében dolgozta ki „ausztroszláv” föderációs javaslatait is, amelyek 1848–1849-es tervezeteiben öltöttek testet.

Egy jelentősen megváltozott közjogi-politikai, illetve nemzetközi helyzetben született meg 1865-ben *Az osztrák állam eszméje (Idea státu rakouského)* című munkája, amelyben egy nagy államszövetség alternatíváját vázolta fel az osztrák–magyar hegemonia helyett. Azonban a dualista berendezkedés opciója ekkortól már egyre vészesebben közeledett a megvalósuláshoz, amit Palacký az alábbiakkal nyugtáztott: „Mi, szlávok őszinte fájdalommal, de félelem nélkül nézünk a jövő elébe. Mi már Ausztria előtt is léteztünk, s leszünk utána is.”³⁷ E „fenyegetésnek” azzal is nyomatékot adtak, hogy a kiegyezés évében cseh politikusok egy csoportja Palacký vezetésével Moszkvába „zarándokolt”, ahol II. Sándor cár is fogadta őket. Ezzel egy időben a cseh politika elkezdett Franciaország felé is aktívan nyitni: egy delegáció 1869-ben találkozott III. Napóleonnal, akinek egy memorandumot is sikerült átadni, amelyben kiemelten hangsúlyozták a cseh nép európai jelentőségét.³⁸ E tapogatódzások persze nem vezettek sok sikerre, ám azt mindenesetre jól illusztrálják, hogy a „közép-európai” Habsburg Monarchia föderális átalakításának gondolata *mellett* egyéb („nagyszláv” és nyugati) lehetőségekkel is számoltak a kor vezető cseh gondolkodói, politikusai.

A sorból kiemelhető még a Hanák által említett Adam Czartoryski herceg is, az 1830-as lengyel felkelés egyik vezetője, aki párizsi emigrációjában több tervezetet is készített, amelyekben a helyreállítandó Lengyelország mindig hangsúlyos szerepet kapott. Ám ugyanő 1803–1804-ben még egy olyan pánszláv integráció képét vázolta fel – ekkor orosz cári külügyminiszterként –, „amelyet Oroszország, a vele perszonálunióban lévő Lengyelország, valamint a balkáni ortodox szláv államok cári protektorátus alatti konföderációja alkotott volna”,³⁹ vagyis egy olyan integrációjét, amelynek „Közép-Európához” vajmi kevés köze volt. (Itt érdemes megjegyezni, hogy a pánszlávizmus legfontosabb korai ideológusai éppen az egyik legkisebb szláv nép, a szlovákok köréből kerültek ki. Közülük is a legismertebb Ján Kollár volt, aki a hanáki tipológia szerint elvben szintén egy tipikus „közép-európai bennszülött”, hiszen a felvidéki Mosócon született, Pozsonyban, Jénában tanult, hosszú évtizedeken át Pesten működött mint evangélikus lelkész, a forradalom után pedig Bécsben kapott egyetemi katedrát. Mégis Kollár volt az, aki elméletileg kidolgozta és élete végéig képviselte azt a koncepciót, amely szerint a szlávok egyetlen nagy nemzetet alkotnak, ami ugyan az oroszok, a lengyelek, a csehszlovákok és az illírek törzsére oszlik, de ezek, szerinte, hosszú távon *politikailag és nyelvileg is újraegyesülnek* majd.⁴⁰)

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Közép-Európa történeti megkonstruálására nem igazán alkalmasak a Palackýhoz, Jászihoz és társaikhoz köthető föderatív régiókonceptciók és az egyéb hasonló elképzelések. Ezeket inkább a tipikusan kelet-európai problémákra, kihívásokra (nemzetiségi, vallási heterogenitás, a nagy, dinasztikus birodalmakba való „bezártság” stb.) adott sajátos válaszoknak lehet tekinteni, amelyek tartalma és deklarált céljai történetileg determináltak, az adott helyzet függvényében folyton változók voltak.

(2) Ami a Közép-Európa-fogalom „nosztalgikus” változatát illeti, a két történész többé-kevésbé egyetértett. Hanák szerint ennek kétféle értelmezése lehetséges: létezik *konzervatív* nosztalgia, azaz a letűnt birodalom uralkodó elitjeinek visszavágyakozása a múltba, illetve *kreatív* nosztalgia, vagyis az „egyre romló vagy már teljesen megromlott jelen implicit kritikája”. Szerinte a jelenkori „Közép-Európa-nosztalgia” esetén ez utóbbiról van szó, mert senki sem szeretné visszahelyezni jogaiba a Ferenc József-i kor latifundiumait, bürokratait, arisztokratáit és tábornokait stb. Úgy látja, hogy a Hobsbawm által említett írók, Kraus, Krleža, Musil is ez utóbbi világ, a k. u. k. birodalom kíméletlen bírálói voltak, nem a „dunai népközösség”.⁴¹ (Más kérdés persze, hogy nem is lehettek a dunai népközösség ellenségei, hiszen az a valóságban soha nem is létezett, sőt, ennek megvalósult történelmi formája, politikai-állami kerete éppen az 1867-es osztrák-magyar reálunió volt.)

Hanák ugyan elismeri azt is, hogy a magyar, cseh, szlovén stb. polgárok valószínűleg tényleg a gazdag Európai Közösség(ek)hez, a „civilizált” nyugati jóléti államok klubjához szeretnének tartozni, ám szerinte „ha így tennénk fel a kérdést: az EK valamelyik országának akarsz-e megtúrt vendégmunkásaként [...] tagja lenni, vagy az első világháború előttihez hasonló közép-európai birodalomé, akkor egyáltalán nem bizonyos, hogy Brüsszelre szavaznának”.⁴² Hanák szerint ráadásul az összeurópai integráció és ezen belül egy közép-európai szövetség történelmi jelentősége között nincsen lényegbeli ellentét.⁴³

(3) A Hobsbawm-féle harmadik Közép-Európa-variáció, a kirekesztő, „kultúrasszista” értelmezés, „provokatívan sokkoló” volt Hanák számára. Ez azért is különös, mert a gondolat, hogy e látszólag földrajzi, valójában politikai fogalom egyáltalán nem értékesleges, s negatív konnotációkkal súlyosan terhelt, nem a brit történész „felfedezése” volt, s még csak nem is a rendszerváltás tájkán vetődött fel először. Hanák nagyon jól és régről ismerhette például Perényi Józsefet, kollégáját az ELTE-n, aki már az 1970-es években – ugyancsak nem

az elsők között – rámutatott erre az összefüggésre egy vele készült interjúban (igaz, nem annyira direkt módon, mint Hobsbawm): „Én például meg szoktam kérdezni hallgatóimat az első órán: Önök szerint Magyarország Európa melyik részén fekszik? Általában hallgatóim 95 százaléka úgy felel, hogy Közép-Európában. Ugyanerre a kérdésre Strassburgban 100 százalékosan azt mondták, hogy Kelet-Európában. Vajon mi az oka ennek a nézetkülönségnek? Nálunk beivódott az emberekbe ez a Közép-Európa fogalom és úgy látszik, hogy értékítélet is tapad hozzá. Egy nép van csak Európában, amely szívesen vállalja és mindig is azt mondta, hogy ő Kelet-Európában van: ez az orosz. Ott is értékítéletéről van szó. Onnan keletre már tudniillik Ázsia van.”⁴⁴

Hanák ezzel kapcsolatban azt rója fel Hobsbawm-nak, hogy ugyan Ausztriában vagy épp a „budapesti eszpresszóban” találkozhatott ilyesfajta kirekesztő gondolkodással, kulturális rasszizmussal, ám benyomásai egyoldalúan szelektáltak. Mindezzel azonban csak a saját, úgyszintén egyoldalú és szelektált tapasztalatait állítja szembe: „Ülök, Norman Stone⁴⁵ oxfordi kollégámmal együtt a Közép-Európa Egyetem egyik történelem szemináriumán. 1848-ról vitázunk. [...] Több álláspont csap össze, nemzeti is, nemzet-feletti, birodalmi is, csak lenézés nincs. A munkámba, a szakmámba vetett hitem omlának össze, ha a moszkvai Alexej Miller, a szófiai Diana Miskova vagy a pozsonyi Albeta Šopušková lenézést, civilizációs gögöt, kirekesztést érzett volna ebben a baráti közösségben, akár a magyar, akár a nyugati kollégák részéről.”⁴⁶

Vagyis Hanák nem igazán próbálta Hobsbawm felvetését konkrétan cáfolni, helyette a kevésbé meggyőző írói képek alkalmazásához folyamodott. Érdemes e ponton megjegyezni, hogy ez nem is volt teljesen idegen tőle: történelmi működése során is inkább, Gerő András szavai szerint, „kis mives darabokat” írt a „száraz” monográfiák helyett. Sokkal inkább volt művész, aki a szépirodalmi nívóra törekedett a történelmi munkáiban, aki „nagy kedvvel halmozta a jelzőket és a metaforákat”, és sokkal „jobban izgatta a ház díszes homlokzata, mint az épület megalapozása”⁴⁷

Szépírói ambíciója mutatkozik meg abban a részben is, amelyben Hobsbawm közép-európai kultúráról szóló fejtegetéseire reagált. Szerinte a gondolat, hogy a közép-európai kultúra kifejezetten a németül beszélő, nagyrészt kozmopolita zsidók kultúrája lett volna, a Horthy-idők antiszemita narratíváját idézi – csak fordított előjellel. Úgy gondolta, tisztán tudományos szempontból nincs különbség a kettő között, hiszen egyik sem igaz, s hogy az Osztrák–Magyar

Monarchiában „sem a művelt német nyelvű közönség, sem a kreatív értelmiség zöme nem volt zsidó”, a zsidóság pusztán „csak részese, egyik alkotó eleme volt egy korszakos összeurópai folyamatnak, egy nagy kulturális korszaknak”.⁴⁸ Bírálja továbbá Hobsbawmot azért is, mert a „közép-európai kultúrát” kizárólag elitkultúraként értelmezi, holott szerinte az *elsősorban* egyfajta közös életmódból és életérzésből állt össze, ami ugyan az egyes társadalmi csoportok, illetve nemzeti-ségi hovatartozás alapján differenciálódott, de „minden színében és árnyában közép-európai volt”.⁴⁹ Hanák lényegében itt definiálja, mit is ért a „közép-európaiság” alatt. Ezt szerinte leginkább a hétköznapi élet szokás- és tárgyi kultúrája hordozza:

„[A] lakásban, a konyhában, a szalonban és a hálósobában – a kávéházban és a kocsmában, a klubban és a kaszinóban, az ország-házban és a bordélyházban, a nőegyletben és a munkásegyletben, az étlapokon, a kenyérvései és az italfogyasztási szokásokban. [...] A bennszülött [...] mindmáig őrzi a vitrint is, a hintaszéket is, az ősök biedermeier bútorainak maradványait is. Saját étkezési szokásaiba olvasztotta a reggeli tejeskávét (és bosszús, hogy a zsemle nyúlós, nem friss-ropogós), a prágai knédlit vadas mártással, a bécsi sniclit, a szlovák sztrapacskát, a bácskai rizseshúst, a magyar paprikás csirkét és a pörköltet. A mindennapi élet tárgyai, ételei, italai voltak és maradtak ezek. Egy történeti régió kultúrájának elnyúlhatetlen darabjai, szokásai, öntudatlan összekötő kapcsai.”⁵⁰

Nincs császár, nincs ruha – Eric Hobsbawm válasza

A brit történész válaszában⁵¹ újra hangsúlyozza, hogy Közép-Európa nem leírás, vagyis nem egy történetileg meghatározható régió, hanem egy politikai *manifesztum*, a német hegemoniáért vagy épp azzal szemben, illetve az orosz befolyás ellen – vagyis a közös nevező a „Keret” elutasítása. Reálisan pusztán annyi mondható Közép-Európáról, hogy létezett egyszer egy Habsburg-vezetésű monarchia a német és az orosz birodalmak között, amely számos népet olvasztott magába, s amelyet – bármennyire is vonzóan tűnik Ljubljánától Budapesten át Prágáig – már semmilyen formában nem lehet visszaállítani.⁵²

A rendszerváltás és az európai integráció folyamatát, eseményeit utólag, évtizedes távlatból figyelve azt mondhatjuk, Hobsbawm elemzése és az abból levont gyakorlati jellegű következtetései reálisabbak

voltak, abban az értelemben bizonyosan, hogy az események utólag őt igazolták. Hanák, mint fentebb láthattuk, az Európai Közösség(ek)hez való csatlakozás mellett legalább annyira fontosnak – és egymást nem kizárónak – tartott egyfajta közép-európai együttműködést is, amelynek történeti megalapozásán már igen régóta dolgozott az Osztrák–Magyar Monarchia kutatójaként. Hobsbawm ezzel ellentétben azt hangsúlyozta, hogy a „dunai együttműködéssel” szemben csak „Mitteleuropának”, vagyis Németország gazdasági/politikai hegemoniájának van gyakorlati esélye, előbbi egyáltalán nincs napirenden, s hogy a szovjet gyámság alól frissen „felszabadult” közép-kelet-európai nemzetállamok számára az egyetlen alternatíva az Európai Közösség, „Brüsszel, nem Bécs”.⁵³ Hobsbawm „realizmusa” részben valószínűleg az eltérő perspektívából is fakadt: Londonból („Nyugatról”) nézve egész máshogy festett ez az átalakulóban levő régió, mint belülről tekintve. Ám a kettejük közti különbségek döntő oka sokkal inkább az volt, hogy míg Hobsbawm értékelése alapján véve tudományos megalapozású volt (még ha jelen esetben publicisztikai formát is öltött), addig Hanákét jelentős mértékben torzította az, hogy számára Közép-Európa egyfajta *identitáskérdés, utópiapótlék* is volt egyben – miután sztálinista identitása 1956 tájékan végleg összetört.⁵⁴

E válaszcikkben Hobsbawm a Közép-Európa-fogalom „kirekesztő összetevőjét” is tágabb kontextusba helyezte. Felhívja a figyelmet az „európai civilizációban” igen mélyen gyökerező rasszizmusra, s arra a sajátosan európai gondolkodásmódra, amely szerint „a civilizációból a barbárságba vezető lejtő a Rajnától keletre és délre tart”.⁵⁵ Szerinte ez egy olyan, soknemzetiségű és nem diszkriminatív birodalomban, mint az Osztrák–Magyar Monarchia, nem tudott túl sok kárt okozni, azonban a rasszizmusnak ez a formája rendkívül veszélyessé válik akkor, ha az „identitásukat etnikai-nyelvi nacionalizmusra alapozó kis és közép nagyságú államok vallják”.⁵⁶ A kelet-európai társadalmak jelenét tekintve világosan érzékelhető, hogy végül is ez utóbbi tendencia érett be, amelynek végső konzekvenciái egyelőre beláthatatlanok.

Az egykori közép-európai kultúra problémája kapcsán Hobsbawm új elemként beemeli az *osztályszempontot* is. Elismeri ugyan, hogy egyfajta „közös középosztálybeli életstílus” emléke még jelen van, ám az már kérdéses, hány osztrák paraszt (vagy épp magyar, esetleg szlovák mezőgazdasági cseléd) „kezdte tényleg a napot azzal a reggelivel, amelyet Hanák oly elbűvölően ír le”, és, tegyük hozzá, hányan őriztek közülük otthon biedermeier bútorokat. A Monarchia lakosságának jelentős hányada részben anyagi-gazdasági okokból, részben

a műveltség hiánya vagy egyenesen az analfabetizmus miatt eleve ki volt zárva e kultúrából.⁵⁷

Érdekes ellentmondás továbbá, hogy a Monarchia szokáskultúrájának bizonyos, Hanák által is érzékletesen lefestett elemei éppen az államszocializmus „mélyfagyasztójában”, a vasfüggöny árnyékában maradtak fenn olyan sokáig, s ma már az is jól látható – és Hobsbawmnak ebben is igaza volt –, hogy épp a rendszerváltás és a globalizáció fogyasztói kultúrája számolta fel végleg az utolsó maradványait.⁵⁸

Közép-Európa mint a bomlás alternatívája?

Hanák még ugyanebben az évben, 1992-ben, jelentkezett egy hosszabb írással, amelyben egy jövőbeli közép-európai integráció esélyeit mérlegelte.⁵⁹ Abból az egyébként nehezen vitatható feltevésből indult ki, hogy a történelemben nincsenek abszolút szükségszerűségek, csak alternatívák, és így a Szovjetunió és az államszocialista rendszerek bukásával bekövetkezett dezintegráció is legalább kétféle tendenciát hordoz magában. Az egyik a két világháború közt megvalósult forgatókönyv, vagyis a nacionalista befelé fordulás, a „nemzeti öncélúság kultusza” egy soknemzetiségű régióban vagy a független kisállamok viszonyosságán alapuló együttműködése.⁶⁰ Hanák szerint a Közép-Európa-gondolat történelmi sajátossága, hogy az „világosan elhalványul, sötétben felcsillan”, azaz 1918, 1945 és 1989 „fényes napjaiban” háttérbe szorult, ám feléledése tapasztalható a „fasiszta, felsziporkázása a kommunista diktatúra sötét éveiben”.⁶¹ Ám, ahogy fentebb is említettük, sokkal inkább tűnik úgy, és a rendszerváltás óta eltelt három évtized történései is ezt erősítik meg, hogy a különféle föderációs tervek, elképzelések döntően (bár nem kizárólag) az átmeneti korszakok jellegzetes szellemi termékei, az olyan korszakoké, amelyeket Bibó a történelem „nagy folyékony pillanatainak” nevezett – „amikor aránylag nem sok vagy semmi sem szükségszerű, amikor minden s mindennek az ellenkezője is lehetségesnek látszik”.⁶² Egyáltalán nem véletlen, hogy Hanák és mellette sokan mások éppen ekkor, a szocialista blokk bomlási periódusában, de még az euroatlanti integráció korszaka előtt lettek a Közép-Európa-eszme népszerűsítői, hívei. Ezt az olvasatot végső soron maga Hanák is megerősíti, amikor vázlatosan végigtekint a Közép-Európa-tervek másfél évszázados történetén: ő is az 1848 és 1867 közötti időszakot, az első világháború utáni korszakot, valamint az 1980-as éveket említi mint kulcsfontosságú csomópontokat.

Azt Hanák is elismerte, hogy több olyan fontos előfeltétel is hiányzik, ami egy ilyen régiós szintű integráció szempontjából kiemelten fontos (említi a gazdasági együttműködés diszfunkcionalitását, a polgári középosztály hiányát, a közép-európai közösségtudat gyengeségét és a kisnemzeti nacionalizmusok szívósságát, a szuverén nemzetállamok erős hagyományát, amelynek akár csak részleges korlátozása is a lakosság ellenállásába ütközne).⁶³ Ugyanakkor meggyőződése volt, hogy ennek alternatívája a teljes szétesés, s „elkerülhetetlen megtiport régióknak lesüllyedése, lepusztulása”. Szerinte alapvetően a Nyugat is az integráció mellett van, mert a két világháború között, illetve a második világháború alatt keserves leckét kapott a versailles-i kisállamok destabilizációs képességeiről, ám nem kíván – például Hitlerhez hasonlóan – beavatkozni a régió országainak belső ügyeibe, ezért Közép-Európának magának kell megalkotnia az együttműködés alapjait, amelyhez „pragmatikus kis lépések egész sorára van roppant nagy szüksége”.⁶⁴

Tudományos vita vagy „hitvita”? – Péter László régiókonceptiója

Korábban már utaltunk arra, hogy a Közép-Európa-vitában képviselt pozíciókat jelentős mértékben meghatározták azok a szellemi-ideológiai – és ebből következően elméleti és módszertani – hagyományok, amelyeket Hobsbawm és Hanák is meggyőződéssel képviseltek, ennek ellenére hiba volna a polémiát egyfajta világnézeti konfliktussá, marxista-liberális „hitvitává” egyszerűsíteni. Szintén tévedés lenne Közép-Európa – mint „önálló” történeti régió és mint politikai projekt – kritikáját valamiféle egyoldalú nyugatellenességnek vagy szovjet apologetikának/nosztalgianak tekinteni, ahogy például Stefano Bottoni is tette 2015-ben megjelent könyvében. A történész szerint: „»Kelet«-Európát [...] a hidegháború árnyékában létrejött szovjet politikai-katonai tömb hozta létre, majd ezt követően olyan historiográfiai rendszert alakítottak ki, amely ideológiai téren igazolta a Kelet és Nyugat közötti különbségeket, mégpedig egy, az európai történelemnek a kontinens két része közötti kibékíthetetlen ellentétten alapuló, előre meghatározott új olvasatán keresztül.”⁶⁵ Erre az általánosan uralkodó vélelemre utalt Romsics Ignác is nagy historiográfiai összefoglalójában: „Azt, aki Kelet-Európát vagy Közép-Kelet Európát mondott – szándékától és szakmai érveitől függetlenül – meg lehetett gyanúsítani azzal, hogy Európa 1945 után kialakult megosztottsá-

gához, vagyis a Szovjetunió regionális uralmának legitimálásához szolgáltart érveket. Arról viszont, aki a Közép-Európa fogalmat vagy ennek variációit használta [...], a Nyugathoz való közeledésnek az óhaját” lehetett feltételezni.⁶⁶

Ugyanakkor nehezen illeszthető bele ebbe a sémába – például – Niederhauser Emil, akit nem lehet egykönnyen dogmatikus marxistaként elkönyvelni, az államszocialista korszak „kegyeltjeként” pedig különösképp nem, ennek ellenére még a rendszerváltás idején sem volt hajlandó lemondani az akkor már inkább megvetett, mint „divatos” Kelet-Európa-fogalom használatáról.⁶⁷ Egy volt tanítványa korrekt jellemzése szerint „[ő] maga soha nem volt marxista (párttag sem), de sok marxistánál jobban ismerte magát a marxizmust. Elfogadta belőle azt, amit [...] tudományos alapon elfogadhatónak ítelt meg, ugyanakkor vitatkozott is vele. Kiválóan ismerte azokat az elméleti vitákat [...], amelyek a tudományon belül lezajlottak és hatottak a XX. század második felében.”⁶⁸

Ám arra, hogy egy diametrálisan eltérő világnézeti, történelem-szemléleti és módszertani alapról is lehet Hobsbawméhoz és a magyarországi marxista történészekéhez egészen hasonló következtésekre jutni Közép-Európa és Kelet-Európa problematikáját illetően, talán Péter László, a konzervatív jog- és alkotmánytörténész a legjobb példa. Neve és életműve Magyarországon nem igazán ismert, kutatási eredményei kevésbé integrálódtak a magyar történeti irodalomba⁶⁹ (ami ellen egyébként például Gyáni Gábor dicséretesen sokat tett), ezért indokolt őt röviden bemutatni.

Péter Lászlóval 1992 folyamán készített Deák Ágnes egy interjút, amelyből jól rekonstruálhatók életének, történeti érdeklődésének és motivációinak főbb vonalai.⁷⁰

Péter a számára meghatározó egyetemi tanulmányait az „átmenet” korszakában, 1947 és 1951 között végezte. Elmondása szerint ezekben a „képlékeny”, érdekes években a Pázmány Péter Tudományegyetemen (1950-től már Eötvös Loránd Tudományegyetemnek hívták) egyszerre tudta Kornis Gyulát és Lukács Györgyöt, illetve Eckhardt Ferencet és Léderer Emmát hallgatni, vagy épp Kecskés Pál katolikus teológust a Hittudományi Karon. Külön kiemeli Hajnal Istvánt, aki egy olyan „társadalomtörténeti szemlélethez adott kiindulópontokat, amely szemben állt a marxizmussal”, s amelynek „semmi köze nem volt az egyoldalú osztályszemlélethez”. Konzervatív világszemlélete abban is megmutatkozott, hogy már ekkor sokkal közelebb állt hozzá a politikai intézmények, a mentalitás és különösen a 19. századi

magyar állam története, ami a korban egyáltalán nem számított jó „ajánlólevélnek” a tudományos világban – nem véletlen, hogy barátai (Benczédi László, Vörös Antal és Szűcs Jenő) „javíthatatlan reakciósként” könyvelték el.⁷¹ Az egyetem elvégzése után levéltárosként dolgozott Szolnokon, illetve az Országos Levéltárban, s közben tanított is.⁷² 1956 őszén az Egyetemi Forradalmi Bizottság – másokkal együtt – azzal bízta meg, hogy vegye őrizetbe és mérje fel a Belügyminisztérium iratanyagát a Gresham-palotában. Az itt látottak, a Rákosi-kor titkosított dokumentációjába való betekintés, maradandó élménynek bizonyultak, s alkalmasint még tovább erősítették a nyugati típusú jogállam iránti belső vonzalmát. November végén elhagyta Magyarországot. A bécsi német követségen arra biztatták, hogy menjen az NSZK-ba továbbtanulni, de ő mégis Londont választotta, visszaemlékezése szerint azért, mert úgy gondolta, „hogy a liberális demokráciát kell megtanulni, az angol parlamentarizmust [...]”.⁷³

Tudományos érdeklődését az a sajátos történelmi korszak alapozta meg, amelyben egyetemi éveit töltötte, vagyis a koalíciós időszak vége és a Rákosi-korszak eleje: „Úgy láttam és látom ma is [*vagyis 1998-ban* – Gy. L.], hogy a hatalomátvételben az európai kontinens keleti felén fellelhető társadalmi körülmények és konfliktusok jelentős szerepet játszottak.”⁷⁴ Hasonló szellemben nyilatkozott Deák Ágnesnek is 1992-ben:

„A legtöbb történésznél ki lehetne kutatni, hogy mi az, ami valahol mozgatja. [...] Hát én bevallom, hogy az élmény, ami engem nagyon sok tekintetben befolyásolt, az a rendkívül könnyű, simán lezajlott kommunista hatalomátvétel volt, amit mint egyetemi hallgató éltem át 1947 és 1949 között. Benn volt a szovjet hadsereg, s a többi közép-kelet-európai ország is erre az útra került, mondhatnánk. De mi történt volna, ha például a szovjet tankok lerohannak a Csatornáig? Lehetett volna-e »népi demokráciát« teremteni Belgiumban? – ezek voltak azok a kérdések, amelyek az én érdeklődésemet kialakították, és ezért kezdtem el elsősorban az állammal, joggal, politikai intézményekkel és mentalitással foglalkozni.”⁷⁵

Angliai tanulmányait Oxfordban végezte, majd hosszú ideig a londoni School of Slavonic and East European Studies professzora volt. 1965-től kezdve rendszeres látogatásokat tett Magyarországon, részben kutatási céllal. Élénk kapcsolatot ápolt jó néhány hazai történésszel,⁷⁶ s mindvégig igyekezett is lépést tartani a magyar tör-

téneti irodalommal, amelynek hatása – saját bevallása szerint – igen jelentős volt a munkásságára.⁷⁷ Péter László életművének döntő részét tanulmányok és esszék alkotják, amelyekből 1998-ban jelent meg egy válogatás *Az Elbától keletre* címmel.⁷⁸

Péter a tanulmánykötet bevezetőjében meglehetősen tömören és világosan fejt ki sajátos „régión koncepcióját”, amely – meglepő módon – több ponton is a Hobsbawm által leírtakat támasztja alá, vagy legalábbis azokat erősíti. Érdeemes tehát röviden rekonstruálni Péter ezzel kapcsolatos elgondolásait.

Már előljáróban jegyezzük meg, Péter László alapvetően úgy vélekedett, hogy Európa nem osztható fel sem kettő, sem három részre a gazdaság- és társadalomfejlődés fő vonalai alapján, mert a rendkívül változatos társadalomszerkezeti elemek és az egyes társadalmakban tartósan jelen levő *longue durée* jellegzetességek olyan mértékben fedik át egymást, hogy lehetetlen egyértelműen régiókat elhatárolni. Ugyan nem teljesen védhetetlen a történész kissé posztmodernbe hajló következtetése, ám érdemes megjegyezni, hogy a sokszínűség problémáját más történészek eltérő módon oldották fel. Utalhatunk például Ránki Györgyre, aki számára a fentiek szintén nyilvánvalók voltak, s aki már 1979-ben világossá tette egy interjúban, hogy Kelet-Európa fogalmával a történész önmagában nem igazán tud mit kezdeni. Pontosan azért nem, mert különböző fejlettségű területeket foglal magában, emiatt indokolt bizonyos altípusait, *alrégioit* elkülöníteni:

„Történetileg [...] lényeges különbségek vannak Kelet-Európán belül. A Közép- és Kelet-Európa fogalommal ezeket a kvalitatív különbségeket próbáltuk kifejezni [*Berend T. Ivánnal írt közös könyveikben – Gy. L.*]. Mi voltaképp egy vegyes régióra utaltunk, amely feltétlenül Kelet-Európának egy önálló típusát jelenti [...]. Ezt bizonyos mennyiségi mutatókon keresztül is próbáltuk megmutatni. Például, Magyarország mennyiségi mutatói mindig meghaladták a tipikus kelet-európaiakét, tehát azt mondhatnám, nyugat és a legelmaradottabb kelet között álltak, de mindig közelebb kelethez, mint nyugathoz. Vagy vegyük például a kultúrát, az analfabetizmus kérdését. Abban az időszakban, amikor Nyugat-Európában már csak 5 vagy 10% az analfabéta, Magyarországon 33%. De Oroszországban vagy a Balkánon 70–75%.”⁷⁹

Péter László a Ránki által elmondottakat erősíti meg Magyarország példáján keresztül, ahol a társadalomfejlődés „kelet-európaias” és „nyugatias” sajátosságainak szinte kibogozhatatlan egymásba gaba-

lyodását tapasztalhatjuk (egyébként mind a mai napig). Péter – az Osztrák–Magyar Monarchiát alkotó két „birodalomrészt”, vagyis a német–osztrák–cseh és a magyar területeket, összehasonlítva – arra jutott, hogy a századforduló Magyarországnak regionális besorolása attól függ, hogy az önkényesen kiválasztott attribútumok közül melyeket tartjuk meghatározónak, és melyeket nem.⁸⁰

A magyarországi agrárszerkezetet („gabonahozam, birtokmegosztás [...], bérmunkásviszonyok, paraszti földéhség” stb.) Péter egyértelműen „kelet-európaias” jellegűnek tartotta, ahogy az ipar struktúráját is. Ez utóbbit szerinte egy sajátos kettősség jellemezte: egyszerre volt jelen a néhány – állami felügyelettel, valamint külföldi tőkebefektetők által létrehozott – *óriásvállalat*, illetve a kiterjedt *kusztártermelés*. A társadalmi tagolódás is sok tekintetben eltér(t) az osztrák–cseh területekhez képest: a nemesi birtokos rétegek hegemoniája mellett a gyenge, még csak politikailag külön erőt sem képező városi polgárság megint csak jellegzetes kelet-európai fejlemény. Ugyanakkor a „személyi jogok biztonsága és a szakszerű közigazgatás” tekintetében a század végére egyre inkább a „nyugatias” elemek dominanciája figyelhető meg Magyarországon.⁸¹

Ha az úgynevezett nyugati típusú jogállam intézményeit tekintjük, azt látjuk, hogy ezek csak töredékes formában jöttek létre: „túltengett a minisztérium rendeletkibocsátó, valamint a helyi tisztviselő »kelet-európaias« diszkrecionális hatalma.” Ám ha a törvényhozás intézményét is figyelembe vesszük, Péter szerint kitűnik, hogy a német és osztrák képviselői szervek hatékonyságban jócskán elmaradtak a „nyugatiasabb” – és igen erős történelmi hagyományokkal bíró – magyar Parlament mögött.⁸²

Ahogy arra Ránki is utalt, a műveltség bizonyos mutatóit vizsgálva Magyarország viszonylag „fejlettnek” számított a századfordulón, különösen a fővárosi magaskultúra, a közép- és felsoktatás minősége és rendszere szempontjából. Ezzel szemben a kezdetleges falusi-kisvárosi elemi iskolai rendszer és a vidéken tapasztalható relatíve magas analfabetizmus már jóval a német–osztrák–cseh színvonal mögött maradt. Péter továbbá kiemeli, a szellemi elit és a városi középosztályok társadalmi eszménye egyértelműen a *Nyugat* volt – és, amit talán még ennél is fontosabb kihangsúlyozni: „egy »Közép-Európához« fűződő társadalmi ideálnak nincs nyoma a korabeli publicisztikában.”⁸³

Péter László ugyan nem vont le messzebbre menő következtetéseket e vázlatos összehasonlításból, mégis jól látszik belőle, hogy a

magyar társadalomban *döntően* a „kelet-európaias” vonások mutatkoznak erőteljesebben, pusztán a kultúra és a jogi felépítmény bizonyos elemeiben tapasztalhatunk ettől eltérő, „nyugatias” elemeket. Afelől azonban nem hagy semmi kétséget, hogy a Hanák és mások által propagált Közép-Európa-gondolatot egészében egy politikai és ideológiai konstrukciónak tartja. Úgy vélte „a politikának az 1980-as években segítséget nyújtó »Kelet-Európával« szembeállított »Közép-Európa« a *longue durée* folyamatok megértése tekintetében mindössze egy múltat elszűrítő sablon, amelynek analitikai értéke érdemtelenül túlbecsült”.⁸⁴

A Közép-Európa-fogalom újjáéledését és hihetetlen népszerűségét Péter – ahogy Eric Hobsbawm is – az 1989–90-es kelet-európai rendszerváltásokhoz kötötte, azok szellemi termékének tartotta, egy olyan politikai „varázsigenek”, amellyel az osztrák, cseh, szlovák, lengyel és magyar értelmiség megszólíthatta egymást. Fő célja ennek az ellenzéki diskurzusnak az volt, hogy a Nyugat végre „vegye észre”, hogy Európa 1945-ös „kettészakítása” nagy történelmi igazságtalanság volt – vagy, ahogy Milan Kundera jellemezte: *tragédia* –, hiszen Magyarország, Csehország (Csehszlovákia) és Lengyelország a *múltban* soha nem volt Kelet-Európa része.⁸⁵ Emiatt vált kiemelten fontossá Közép-Európa történeti megkonstruálása, az a törekvés, hogy a magyar, cseh, lengyel stb. társadalmak fejlődését a lehető legjobban „közelítsék” a nyugati társadalmakéhoz – e törekvés egyik vezető magyarországi teoretikusa volt Hanák Péter, s kézenfekvő forrása, ahogy fentebb utaltunk rá, a „millennium” prosperáló Magyarországa.

A Közép-Európa-gondolatnak Magyarország számára volt még egy pozitív hozadéka Péter szerint, mégpedig az, hogy segítségével az egykori második világháborús vesztes ország egy kedvezőbb megítélés alá kerülhetett,⁸⁶ egy olyan „társaságba”, amely joggal számíthatott arra, hogy hamarosan az Európai Közösség tagja lehet.⁸⁷ Emiatt úgy vélte:

„A Közép-Európa eszme politikai haszna elvitathatatlan. Azonban, a mór megtette kötelességét..., mondhatnánk. Jövője bizonytalan, hiszen mindössze egy útlevel, amelynek segítségével annak felmutatói Nyugat-Európába szeretnének integrálódni, nem egy »köztes régióban« vesztegelni. »Közép-Európa« múltja pedig még kétsége-sebb. Egy történész [...] nem tud Közép-Európával sokat kezdeni. A Közép-Európa eszme hívei, mint erre már többen rámutattak, összekeverik a *sein*-t és a *sollen*-t: a jövő remélt jellegzetességeit a

jelenbe és a múltba vetítik. A múltban pedig nehezen találunk rá a közép-európai régióra.”⁸⁸

E rövid kiterő zárásaként érdemes megemlíteni, hogy Péter László tanulmánykötetéről Gyáni Gábor írt recenziót 2001-ben, amelyet a *Holmi* folyóirat publikált.⁸⁹ Gyáni „természetesen” bírálja is Péter Lászlót sajátos, a magyar történetírásán belül kissé nehézkesen elhelyezhető, legalábbis „szervetlennek” tűnő régiókonceptiója kapcsán. A fő problémája a fogalmi következetlenség volt: az, hogy Péter az egyik tanulmányban („Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa?”) Lengyelországot, Csehországot, Poroszországot és Magyarországot „közép-európai” államoknak minősíti, az autokratikus orosz cárizmussal szembeállítva, holott egy másik helyen – ahogy fentebb idéztük is – a Közép-Európa-fogalmat használhatatlannak ítélte. Gyáni szerint ez a gondolati ellentmondás arra figyelmeztet, hogy súlyos zavart okoz, ha Kelet-Európa fogalmát Oroszországon kívül Európa bármely térségére alkalmazzuk, főleg, ha közben meghatározatlan marad az, hogy akkor hova sorolható Oroszország.⁹⁰ Valójában azonban komoly gondolati ellentmondásról nincs szó, pusztán fogalmi pongyolaságról.

Péter László a Gyáni által kifogásolt részben az alkotmányos intézményeket vizsgálva arról beszél, hogy a „szovjet érdekszférába került kelet-európai [*sic!*] országokban” a parlamentáris demokrácia kifejlődését *alapvetően* nem a vasfüggöny leereszkedése és a szovjet típusú rendszerek bevezetése akadályozta meg. Az elterjedt vélekedéssel szemben a „liberális demokrácia az Elbától keletre 1945 előtt sehol nem létezett – még itt-ott sem, és még rövid időre sem.”⁹¹ Külön hangsúlyozza, hogy a hatalom és a kormányzottak viszonya a kontinens keleti felén mindig is különbözött a nyugat-európaiktól, ahol a „benefíciumon alapuló hűbéri rendszer” egészen más intézményeket fejlesztett ki: az alkotmányos monarchiát, a 19. században pedig a parlamentáris rendszert. Ugyanakkor az Elbától keletre két irányban fejlődtek a politikai intézmények: kialakult egyfelől az autokratikus állami hatalom (klasszikus példája a cári rendszer), másrészt a rendi dualista alkotmányforma, Magyarországon, Lengyelországban stb.⁹² De ez utóbbi esetben sem jött létre később parlamentáris kormányrendszer, nem érvényesült a többségi elv: „Először kinevezik a kormányt, aztán kiírják a választásokat az Elbától keletre – elsősorban azért, hogy a kormányzat törvényessége (legitimitása) erősödjék. Ez mindig így volt.”⁹³

Vagyis, Niederhauser Emil fogalmi konstrukciója⁹⁴ felől interpretálva: Péter László a politikai-jogi szerkezetből elemezte az „Elbán túli” területeket, s világosan elkülönített egy közép-kelet-európai és egy – kissé szokatlan kifejezéssel élve – kelet-kelet-európai (orosz) alrégiót. Kimondva-kimondatlanul, ez igencsak közel áll Ránki György, Berend T. Iván vagy épp Pach Zsigmond Pál történeti koncepcióihoz.

Gyáni a magyar–brit történész 2008-as halála után írt megemlékezésében már – mintegy mentve a menthetőt – igyekszik Péter Lászlót kiragadni a „marxisták karmaiból”, amikor külön hangsúlyozza, hogy ő csak *látszólag* állítja ugyanazt Kelet-Európáról, mint amit a marxista történészek, akik „Kelet-Európához való tartozásunkat elvi meggyőződéssel” hirdették.⁹⁵ Gyáni e helyütt valójában szalmabábkokkal hadakozott, hiszen efféle, végletesen leegyszerűsített sémákban gondolkodó történészt nehezen tudna konkrétan nevesíteni az államszocializmus korszakából, ugyanakkor abban mindenképpen igaza van, hogy Péter egy egészen más oldalról, a gazdaságtörténeti iskolától határozottan eltávolodva, teljesen eltérő előfeltevésekkel, érdeklődéssel és világnézettel közelített a régióproblémához. Hogy végül majdnem oda lyukadt ki, mint a marxisták, illetve a marxista módszertant legalább részben alkalmazók, az csak alátámasztja a meggyőződést: ha valamit több oldalról látnak ugyanúgy vagy hasonlóan, azt legalábbis érdemes megfontolni, figyelembe venni.

*

Régi közhely, hogy a történész maga is a történelmi folyamat része, saját korának függvénye. Hobsbawm és Hanák talán össze sem különböztek volna az 1970-es években a közép-európai régió kérdésén – mondhatnánk, amely persze egy képtelen felvetés lenne, annyi mindenetre bizonyosnak tűnik, hogy vitájuk ott és akkor, a rendszer-váltás idején az „ideológus Hanák” és a „történész Hobsbawm” között zajlott. Szerencsére azt is tudjuk, hogy mit gondolt az 1970-es években alkotott „történész Hanák”, akivel Eric Hobsbawm is bizonyosan előbb egyetértésre jutott volna. Érdemes felidézni az ún. „tízketetes” *Magyarország története* – 1978-ban megjelent – hetedik darabjának Hanák Péter által írt bevezetőjét, amelyben jóval árnyaltabban körvonalazta mindazokat a problémákat, amiket később a *Magyar Lettre Internationale* hasábjain is érintett. Felhívta például az olvasó figyelmét arra, hogy a Monarchia imponáló kulturális virágzása, az „elitkultúra káprázata” mögött ott volt a közel 20 millió analfabéta, a

„szegénynép” évszázados elmaradottsága, ahogy az ízléstelen „álnépi-es műdal és a bécsi-pesti operett, a silány és giccses »népművelési« tömegtermelés” is.⁹⁶ Jól látta, hogy a világszínvonalú „közép-európai” kultúrát bizony egy *feudális jellegű dinasztikus integráció kései maradványa*, az Osztrák–Magyar Monarchia hordozta. Bírálta továbbá azokat az osztrák, német és amerikai történészeket, akik szerint a Habsburgok monarchiája egy nemzetek feletti államszövetség történelmi előfutárának is tekinthető, mondván, az nem volt más, mint az „osztrák-német és a magyar uralkodó osztályok hegemoniájának, s a többi nemzet hierarchikus függésének kerete”.⁹⁷

Csak érdekességként jegyezzük meg, az akadémiai doktori címet az említett *Magyarország története (1890–1918)* című kötetbe írt fejezeteiért ítelték meg Hanáknak.⁹⁸

Nem minden alap nélkül írta Hanák Péter 1997-ben bekövetkezett halála után az egyik tanítványa, hogy aki egyszer szeretné megérteni az 1940 és 1990 közötti fél évszázad magyar történelmét, annak elsőként őt kell megfejtenie.⁹⁹ Talán mondhatjuk, ugyanez érvényes a vitapartnerére is: aki a 20. század történetének „mozgalmas éveit”, a „szélsőségek korát” érteni szeretné, annak nemcsak Hobsbawm könyvei, hanem a történész életpályája maga is eligazítást nyújthat, ahogy azt a 2002-ben megjelent önéletrajza is tanúsítja. Ez utóbbi írásában egyébként elismerő hangon szólt Hanákról is.¹⁰⁰

A Közép-Európa-fogalommal kapcsolatos viták – mitután az végső soron betöltötte eredeti „hivatását” az euroatlanti integráció folyamatában –, néhány szórványos kivételtől eltekintve, jó ideje elcsitulnak. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az efféle, a „maradandó fejlődési tendenciákhoz”¹⁰¹ kapcsolódó történetírói polémiák csak átmenetileg kerülnek le a napirendről, véglegesen nem – vagy csak nagyon nehezen – tűnnek el, s egy újabb nagy történelmi fordulat ismét a felszínre hozhatja őket.

Jegyzetek

- ¹ Réti Tamás – Schmidt Tamás: Jelenleg Párizsban élek... Beszélgetés A. J. Liehmmel. *Hitel*, 2. (1989), 12. 26.
- ² Réti–Schmidt (1989): i. m. 26.
- ³ Jaroslav Antonín Liehm: A kommunizmus jelentette az én egész fiatalágomat. Andrzej Jagodziński interjúja. Ford. Hamberger Judit. *Jelenkor*, 32. (1989), 10. 949.
- ⁴ Jaroslav Antonín Liehm. In *Slovník české literatury po roce 1945*. É. n.

- ⁵ Liehm (1989): i. m. 953.
- ⁶ Olvasóinkhoz. *Magyar Lettre Internationale*, (1991), 1. 1.
- ⁷ Eric Hobsbawm: Ausztria és Közép-Európa. *Magyar Lettre Internationale*, (1991), 3. 1–3.
- ⁸ A szerkesztőség bevezetője a lapszámhoz. *Magyar Lettre Internationale*, (1991), 3. [Oldalszámozás nélkül, a borító belső oldalán.]
- ⁹ Osztrák romantikus zeneszerző, a linzi dóm orgonistája.
- ¹⁰ Eric Hobsbawm: Közép-Európa, politika és kultúra. *Társadalmi Szemle*, 45. (1990), 1. 78–82.
- ¹¹ Hobsbawm (1991): i. m. 1.
- ¹² Németh István: Közép-Európa: német feladat? A Közép-Európa gondolat funkciói 1814–1945 között. *Korunk*, 31. (2020), 8. 16.
- ¹³ Németh (2020): i. m. 18.
- ¹⁴ Németh (2020): i. m. 17.
- ¹⁵ Németh (2020): i. m. 20.
- ¹⁶ Kunfi Zsigmond: Középeurópa. *Huszedik Század*, 17. (1916), 1. 415.
- ¹⁷ Irinyi Károly: *A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény*. Budapest, Akadémiai, 1963. 65.
- ¹⁸ Jászi Oszkár: Középeurópa. *Huszedik Század*, 17. (1916), 1. 452.
- ¹⁹ Irinyi (1963): i. m. 67., 69.
- ²⁰ Hobsbawm (1990): i. m. 79.
- ²¹ Hobsbawm (1991): i. m. 1.
- ²² Hobsbawm (1991): i. m. 1.
- ²³ Hobsbawm (1991): i. m. 2.
- ²⁴ Hobsbawm (1991): i. m. 2.
- ²⁵ Hobsbawm (1991): i. m. 2.
- ²⁶ Hobsbawm (1991): i. m. 2.
- ²⁷ Hobsbawm (1991): i. m. 2.
- ²⁸ Krausz Tamás: Gondolatok a szovjet emberről. *Eszmélet*, (2019), 123. 110.
- ²⁹ Hanák Péter: Temetni veszélyes. Megjegyzések Eric Hobsbawm Közép-Európa búcsúztatójához. *Magyar Lettre Internationale*, (1992a), 4. 71–72.
- ³⁰ Hanák (1992a): i. m. 71.
- ³¹ Juhász József: *Föderalizmus és nemzeti kérdés. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, Gondolat, 2010. 47.
- ³² Lásd például: Niederhauser Emil: Előhang 1989 Kelet-Európájához. *Eszmélet*, (1990), 5. 24–42. és Fernand Braudel: *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest, Európa, 2008. 101–103.
- ³³ Juhász (2010): i. m. 51.
- ³⁴ Juhász (2010): i. m. 50.
- ³⁵ Jan Havránek: Nemzeti és birodalmi eszmények vonzásában. (František Palacký – a politikus és kora.) In Szarka László (szerk.): *Csehország a Habsburg Monarchiában 1618–1918. Esszék a cseh történelemről*. Budapest, Gondolat, 1989. 113–114.
- ³⁶ Havránek (1989): i. m. 114.
- ³⁷ Havránek (1989): i. m. 129.
- ³⁸ Otto Urban: *Česká společnost 1848–1918*. Praha, Svoboda, 1982. 227–228.
- ³⁹ Juhász (2010): i. m. 51.
- ⁴⁰ Dušan Kováč: *Szlovákia története*. Pozsony, Kalligram, 2001. 96–98.

- ⁴¹ Hanák (1992a): i. m. 71.
- ⁴² Hanák (1992a): i. m. 71.
- ⁴³ Hanák (1992a): i. m. 71.
- ⁴⁴ Szvák Gyula – Dérczy Péter: Kelet-Európa fogalma. Beszélgetés dr. Perényi Józseffel. *Kritika*, (1979), 4. 6.
- ⁴⁵ Konzervatív történész, Margaret Thatcher tanácsadója és a kelet-európai képzési programokat támogató Thatcher Alapítvány alapítója, munkatársa, a kelet-európai, különösen a magyar történelem szakértője. Apró érdekesség, hogy amikor egy 1994-ben készült interjúban felvetették neki, hogy mint Thatcher asszony közeli munkatársa biztos nem lehet az egyesült Európa nagy híve, ezt felelte: „Mutasson nekem egyetlen soknemzetiségű egyesülést, amely sikeres volt!” Mészáros György: Oxfordi emberünk. Közép-Európa tiszteletbeli nagykövete. *Új Magyarország*, 1994. február 17. 12.
- ⁴⁶ Hanák (1992a): i. m. 71–72.
- ⁴⁷ Csunderlik Péter: A „magyar Schorske”? Hanák Péter és a nyugati történettudomány. *Történelmi Szemle*, 63. (2021), 4. 716–717.
- ⁴⁸ Hanák (1992a): i. m. 72.
- ⁴⁹ Hanák (1992a): i. m. 72.
- ⁵⁰ Hanák (1992a): i. m. 72.
- ⁵¹ Eric Hobsbawm: Nincs császár, nincs Közép-Európa ma. Válasz Hanák Péternek. *Magyar Lettre Internationale*, (1992), 5. 75.
- ⁵² Hobsbawm (1992): i. m. 75.
- ⁵³ Hobsbawm (1992): i. m. 75.
- ⁵⁴ Csunderlik Péter: Hanák Péter közép-európai utópiája. *Mozgó Világ*, 48. (2022), 2. 77.
- ⁵⁵ Hobsbawm (1992): i. m. 75.
- ⁵⁶ Hobsbawm (1992): i. m. 75.
- ⁵⁷ Hobsbawm (1992): i. m. 75.
- ⁵⁸ Hobsbawm (1992): i. m. 75.
- ⁵⁹ Hanák Péter: Közép-Európa: a bomlás alternatívája. *Magyar Lettre Internationale*, (1992b), 7. 77–79.
- ⁶⁰ Hanák (1992b): i. m. 78.
- ⁶¹ Hanák (1992b): i. m. 77.
- ⁶² Bibó István: A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. *Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás*. É. n. Online: <https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/541.html>
- ⁶³ Hanák (1992b): i. m. 77–78.
- ⁶⁴ Hanák (1992b): i. m. 78–79.
- ⁶⁵ Stefano Bottoni: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, MTA, 2015. 14.
- ⁶⁶ Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011. 431.
- ⁶⁷ Lásd: Niederhauser (1990): i. m.
- ⁶⁸ Mitrovits Miklós: Meddig tart Kelet-Európa? – Niederhauser Emil emlékére. *Újkor*, 2015. április 25. Online: <https://ujkor.hu/content/meddig-tart-kelet-europa-niederhauser-emil-emlekere>
- ⁶⁹ Lásd: Deák Ágnes: „... tények aligha formálják a történelmet – de eszmék igen!”

- Aetas*, 28. (2013), 4. 203–206.
- ⁷⁰ Deák Ágnes: „Én magát az államot tartottam mindig a főszereplőnek” (Beszélgetés Péter László történésszel). *Actas*, 7. (1992), 4. 115–124.
- ⁷¹ Deák (1992): i. m. 115–116.
- ⁷² Gyáni Gábor: Péter László (1929–2008). *Holmi*, 20. (2008), 7. [Oldalszámozás nélkül.]
- ⁷³ Deák (1992): i. m. 116.
- ⁷⁴ Péter László: Bevezetés. In Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, Osiris, 1998a. 8.
- ⁷⁵ Deák (1992): i. m. 123.
- ⁷⁶ Deák (2013): i. m. 203.
- ⁷⁷ Péter (1998a): i. m. 7.
- ⁷⁸ Deák (2013): i. m. 204.
- ⁷⁹ Szvák Gyula – Dérczy Péter: A kelet-európai „elmaradottságról”. Beszélgetés Ránki György történésszel. *Kritika*, (1979), 7. 22.
- ⁸⁰ Péter (1998a): i. m. 10.
- ⁸¹ Péter (1998a): i. m. 10.
- ⁸² Péter (1998a): i. m. 10–11.
- ⁸³ Péter (1998a): i. m. 11. A szerző ugyanitt jegyzi meg, hogy Magyarországon még a kutyatartás szokásformái is „törökös-balkáni” jellegűek még a 20. században is.
- ⁸⁴ Péter (1998a): i. m. 10.
- ⁸⁵ Péter (1998a): i. m. 8–9.
- ⁸⁶ A szerző ennek kapcsán a *Times* egy 1998-as szerkesztőségi cikkét idézi: „Three Balkan states – Hungary, Romania and Bulgaria – allied themselves with Hitler.” Péter (1998a): i. m. 9.
- ⁸⁷ Péter (1998a): i. m. 9.
- ⁸⁸ Péter (1998a): i. m. 9.
- ⁸⁹ Gyáni Gábor: A magyar Sonderweg története. *Holmi*, 13. (2001), 11. 1547–1553.
- ⁹⁰ Gyáni (2001): i. m. 1551.
- ⁹¹ Péter László: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? In Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, Osiris, 1998b. 24.
- ⁹² Péter (1998b): i. m. 24.
- ⁹³ Péter (1998b): i. m. 25., 26.
- ⁹⁴ Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. *Magyar Tudomány*, 33. (1988), 9. 668–681.
- ⁹⁵ Gyáni (2008): i. m. [Oldalszámozás nélkül.]
- ⁹⁶ Hanák Péter: Előszó. In Hanák Péter – Mucsi Ferenc (szerk.): *Magyarország története (1890–1918)*. Budapest, Akadémiai, 1978. 21.
- ⁹⁷ Hanák (1978): i. m. 18–19.
- ⁹⁸ Csunderlik (2021): i. m. 717.
- ⁹⁹ Varga László (Budapest Főváros Levéltárának akkori főigazgatója) nekrológiát idézi: Csunderlik (2021): i. m. 712.
- ¹⁰⁰ Eric Hobsbawm: *Mozgalmas évek. Egy huszadik századi életút*. Budapest, L’Harmattan, 2008. 171.
- ¹⁰¹ Lásd: Krausz Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. *Eszmélet*, (2012), 94. 203.

Kelet-európai képzetek a vasfüggöny túlsó oldaláról – akkor és most

Egy kelet-szlovákiai oral history projekt első eredményei*

„Nem akarom azt mondani, hogy rosszul élünk, de talán jobb lenne, ha a fiatalok itthon maradnának. Miért kell kivándorolniuk Írországba?”

Szlovákiában a szocializmus hivatalos emlékezetpolitikájához igen gyakran társulnak a kriminalitás, a törvénytelenység, az alapvető emberi jogok és szabadságok elnyomásának képzetei. 2020-ban a szlovák kormány jóváhagyta az 1996-os, „a kommunista rendszer erkölcstelenségéről és törvénytelenységéről” szóló törvény újabb módosítását. Míg az 1996-os törvény Szlovákia Kommunista Pártját bűnös és elítélendő szervezetnek nevezte, a 2020-as módosítás a szocialista korszak emlékműveinek és utcaneveinek eltávolítására irányult.¹ Ez a megközelítés oda vezetett, hogy egyenlőségjelet tettek a szocialista rendszer és a náci-fasiszta diktatúra közé, amely bizonyos fokig a Nemzeti Emlékezet Intézetében folyó munka jellegét is kifejezi. Ezt az intézményt azzal a céllal állították fel, hogy minősítse az elnyomó rendszereket, elemezze a szabadság elvesztésének okait és jelentéseit, a fasiszta és kommunista rendszerek megjelenési formáit, ideológiájukat, továbbá a hazai és külföldi állampolgárok érintettségét.² Ennek megfelelően a szlovák államszo-

* Jelen tanulmány a szerző saját, szakmai kutatásainak eredménye, s a benne megfogalmazott egyéni következtetések nem tekinthetők az Európai Bizottság, vagy bármely EU-s intézmény állásfoglalásának.

A cikk része egy átfogóbb oral history projektnek, amely 2017 óta folyik Szlovákiában: APVV-16-0345 Súčasné obrazy socializmu (Kortárs szocializmus-képek).

cializmus történeti kutatásai jelentősen túlhangsúlyozták az áldozati tapasztalatot, a rezsim által üldözött és marginalizált csoportokat, és azokat az ellenzéki mozgalmakat állították a középpontba, amelyek a Szlovákiában az 1948–1989 között fennállott társadalmi és politikai rendszer delegitimációjára törekedtek.³ Mindazonáltal, az egyszerű állampolgárok, a „kisemberek” szocializmus-tapasztalata és kollektív emlékezete is fontos kutatási terület maradt, amelyet főleg az etnográfusok tanulmányoztak.⁴

Jelen tanulmány a „Kortárs szocializmus-képek” címet viselő, átfogóbb projekt részleges eredményeit ismerteti, amely 2017 óta folyik Szlovákiában. A projekt fő célja, hogy az oral history módszerének alkalmazásával összegyűjtse és rögzítse a szlovák szemtanúk mai emlékeit az 1960 és 1989 között megélt szocializmusról.⁵ A kutatók a válaszadóknak a családi életre, a munkára és a szabadidőre vonatkozó emlékeit vizsgálják a megadott történeti korszakban. A projekt egyik része azt elemzi, hogyan reflektálnak a megszólalók a „szocialista örökségre” – hogyan befolyásolja mai viselkedésüket a szocializmus élettapasztalata. A kutatócsapat több mint 100 interjú elkészítésén dolgozik. A mintába kerülés feltételei figyelembe veszik a földrajzi egyensúlyt – Nyugat-, Kelet-, Közép-Szlovákia és a főváros kiegyensúlyozott megjelenítésére törekszünk –, a vidéki és városi arányokat, a társadalmi nemek egyensúlyát, valamint a szakmai háttérrel és az iskolai végzettséggel.

Tanulmányom fő kutatási kérdése, hogy hogyan is emlékeznek vissza a kelet-szlovákiai interjúalanyok – akik a *normalizáció* idején voltak felnőttek – a nyugati világról 1989 előtt kialakított képzetekre, és hogyan látják a mai nyugati életformát, mégpedig az e tekintetben legmeghatározóbb emlékeikre, az emigrációra fókuszálva.

A kutatás 2018 májusa és novembere között folyt Kelet-Szlovákia különböző városaiban és falvaiban. Gazdasági értelemben ez a régió az ország legszegényebbike, és igen jelentős a GDP-ben mért lemaradása az ország leggazdagabb területéhez, a pozsonyi térséghez képest. (Az utóbbi GDP-je 3,5-szerese a kelet-szlovákiai adatnak.) Az OECD szerint 2016-ban a Szlovák Köztársaságban volt a második legnagyobb a regionális gazdasági diszparitás a szervezet 33 országa közül. 2017-ben Kelet-Szlovákiában a fiatalok munkanélküliségi rátája (30%) több mint háromszorosa volt a Nyugat-Szlovákiában regisztrált adatnak (9,8%).⁶ Meglátásom szerint a válaszadók jelenlegi gazdasági helyzete fontos hatással van a régióból származó emberek emlékezetére, és arra, hogy manapság miként alkotják újra a múltat.

A terepmunka 20 interjú alkalmat jelentett, összesen 10 résztvevővel, akik mind 1950 előtt születtek, vagyis már felnőtt emberek voltak a kutatott időszakban. 7 nő és 3 férfi vett részt a tanulmány alapjául szolgáló kutatásomban. Mind vidéki, mind pedig városi lakosok egyaránt képviseltették magukat. Az etnikai eloszlást tekintve a kutatásban szerepeltek magyarok, szlovákok és rutének, felekezetiileg pedig római és görögkeleti katolikusok, evangélikusok, ortodoxok, valamint magukat ateistának valló válaszadók is részt vettek a projektben. Az iskolai végzettségeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a csak általános iskolától egészen az egyetemi diplomáig terjedt a válaszadók skálája. Szakmai múltjukat tekintve pedig voltak közöttük mezőgazdasági, ipari és építőipari munkások, illetve tanárok, ápolónők, orvosok, adminisztrátorok és egykori pártmunkások is.

A kutatás elméleti és módszertani háttere

Mindegyik interjúalanyomat háromszor kerestem fel. Az első, előkészítő találkozáson elmagyaráztam a projekt célkitűzéseit, és tájékoztattam a résztvevőket arról, hogy hogyan készülnek majd az interjúk. Ezt követően került sor az első interjúra. Ekkor a szemtanúk kezében volt az irányítás: narratív interjúk készültek, amikor is a beszélők szabadon csaponghattak egyik témáról a másikra, kiemelve életük azon dimenzióit, amelyeket ők a legfontosabbnak éreztek. A második interjúra általában egy héttel az előző után került sor, amikor már feldolgoztam a legelső beszélgetést. Ekkor én is belefolytam a beszélgetés irányításába, jobban utánakérdeztem az első interjúban elhangzott, releváns és érdekes témáknak, és megkíséreltem feltárni azok minden apró részletét. Miután mindkét interjút rögzítettem az egyes szemtanúkkal, a leiratokból kigyűjtöttem a visszatérő témákat, elemeztem az egyes témák megkonstruálásának nyelvezetét és kontextusát, illetve azonosítottam a nagyobb témákhoz kapcsolódó nyelvhasználat közös elemeit. Ezek a lépések segítettek az összegyűjtött források további értelmezésére és magyarázatára szolgáló, analitikus struktúra kialakítását.

Munkám elméleti keretét Assmann-nak az egyéni emlékezésről való felfogása inspirálta. Eszerint az egyéni emlékezés nem más, mint a tapasztalataink személyes emlékezete, amivel mindnyájan rendelkezünk, és amely formálja kapcsolatainkat és identitásunkat, miközben megőrzi csalóka, szubjektív és változékony jellegét.⁷ Mindez sokban

támaszkodik Halbwachs-nak az emlékezésről alkotott koncepciójára, tehát egy olyan egyéni szellemi termékre, amely nem elszigetelten, hanem társadalmi kontextusban szerzi és hívja elő az emlékeket. Halbwachs-tól származik az az elképzelés is, hogy az emlékezés társadalmi keretei eszközül szolgálnak a kollektív emlékezet számára, hogy olyasfajta elképzelést alakítson ki a múltról, amely egy-egy adott, történeti korszakban összhangban áll a társadalom uralkodó ideológiájával.⁸ Assmann továbbfejlesztette eme gondolatot, és már azt állítja, hogy az egyéni emlékek „nem elszigetelve léteznek, hanem mások emlékeinek a hálózatában”, s hogy éppen az tesz alkalmassá egy adott csoportot a közösségépítésre: az emlékek a csoporton belül képesek arra, hogy egybeessenek és egymáshoz kapcsolódjanak.⁹ Ugyanakkor ez utóbbi koncepciót bírálta Jones és Pinfold, akik szerint Assmann modellje homogénnek tételezi a társadalmat, amelyben a közel egykorú egyének sorsformáló, történeti tapasztalata elegendő a csoportidentitás kialakításához. A szerzők rámutattak arra, hogy különösen a poszt szocialista kontextusban a történeti tapasztalat erősen függött a nemzetiségtől, az osztálytól és a társadalmi pozíciótól, és sürgették a generációkon átívelő, azokon túlmutató, szélesebb heurisztikai eszközök bevonását a kutatásba. Olyan koncepciókat vezettek be, mint az egyéni emlékezet kollektív kontextusba ágyazva, a közösségi emlékezet, az emlékezet közvetítése, az emlékezet narratívái, valamint a politikai emlékezet.¹⁰ Ebben a kontextusban gondolkodva kutatásomban fontos dimenziót jelentett szemtanúim mai társadalmi és egyéni helyzete, illetve az, hogy hogyan befolyásolták őket jelenlegi életkörülményeik a visszaemlékezésben. A tartalomelemzés kvalitatív formái bevett módszerek az oral history források értelmezésében. A diskurzuselemzés azonban meghaladja a tartalomelemzést annyiban, hogy általa feltárhatók a szövegek látens és kontextualizált jelentései.¹¹ Kutatásom támaszkodik Norman Fairclough kritikai diskurzuselemzésére (critical discourse analysis, CDA), amely a nyelvet a társadalmi gyakorlat egyik forrásának tekintő interdiszciplináris értelmezési megközelítés a diskurzus tanulmányozásához.¹² Munkám során együttesen és kritikailag tanulmányoztam a nyelvészeti kutatás néhány kulcsproblémáját és azt a társadalmi-politikai kontextust, amelyben a narratívák keletkeztek. Ez lehetőséget adott arra, hogy megértssem a résztvevők motivációit, amikor a tapasztalataikról beszéltek. A *valóságos* (pozitivistá hagyomány, amely úgy tekinti gondolatainkat, mint a valóság többé-kevésbé helyes reflexióját) és az *elképzelt* (amely a saját szellemi konstrukcióink termékének tekinti a valóságot, vagy legalábbis a valóságnak azt a részét, amit képesek

vagyunk megragadni) mellett a diskurzuselemzés bevezet egy harmadik, független tartományt. A diskurzuselemzés területe a *nyelvben* megjelenő társadalom. A nyelvet úgy tekintjük, mint a világról való emberi tudás motorját, de ha radikálisabbak vagyunk, akkor a nyelv maga is megteremt egy realitást. Más szavakkal, a társadalmi valóság a társadalom keretein belül konstituálódik, és itt központi szerepet játszanak a nyelv és a szimbólumok.¹³ Miközben a válaszadók narratíváit elemeztem, rájöttem, hogy egyetértek azzal, amit Catherine Cooke írt a *Style and socialism: Modernity and material culture in post-war Eastern Europe* (Stílus és szocializmus: Modernitás és anyagi kultúra a háború utáni Kelet-Európában) c. tanulmánykötet bevezetőjében: „Minden olyan építkezés, amely új megértésekre irányul, azzal kell hogy kezdődjön, hogy furatokat fúrunk a hétköznapi élet szöveteibe, és friss szemmel nézzük meg, milyen elemeket, rétegeket, feszültségeket és nyomást találunk ott.”¹⁴

A munka, a múltbeli szakmai élet az emlékezés középpontjában

A munka és a foglalkozás, a foglalkoztatottság emlékei központi helyen szerepeltek az összes résztvevő narratívájában. Ez összefügghet azzal a ténnyel, hogy az interjú készítésekor mind nyugdíjasok voltak, és a munkával kapcsolatos emlékek visszahozták azokat az aktív napokat, amikor a narrátorok egy dinamikus társadalmi életben vettek részt. A témához kapcsolódóan visszatérő volt a kollektív munkára való pozitív visszaemlékezés, amelyet minden megszólaló nagyon értékesnek tekintett.

A Štrba nevű faluból származó Anna családja az 1950-es években lezajlott kollektivizálás során minden földtulajdonát elveszítette.¹⁵ Anna mégis nagy büszkeséggel mesélt a termelőszövetkezetben végzett munkájáról, és több tekintetben is jobbnak látta a szövetkezetet, mint a földeken folytatott magángazdálkodást:

1958-ban jött létre a falunkban a szövetkezet. Mi építettük fel, kezdetben nagyon kevés pénzért [...] de készek voltunk a munkára, és arra, hogy jobb és jövedelmezőbb vállalkozássá fejlesszük a szövetkezetet. Nem kell elmondanom, hogyan vettek el tőlünk mindent? [...] Nos, miután elvették a földünket, egyetlen nagy táblát hoztak létre a sok kis földdarabból. Aztán traktorokkal szántották fel a földet. [A kollektivizálás után] sokkal könnyebb lett a munka, mint amikor egyéni

gazdálkodók voltunk. Az embereknek vagy volt munkájuk, vagy a szövetkezetben dolgoztak. Mindent a kezünkkel csináltunk: fejtünk, gereblyéztünk, szénát kaszáltunk, termékeket állítottunk elő, krumplit termeltünk. Nagyon sokat kellett dolgoznunk, de fejlesztettük a szövetkezetet, noha a bérek nagyon alacsonyak voltak [...] Persze sajnáltuk, hogy elvették a földünket. De ugyanakkor könnyebb is lett valamivel, mert mi választhattuk meg, hogy milyen életet akarunk élni. Vagy a gyárba mentünk dolgozni, vagy a szövetkezetbe. És így egészen más életet élhettünk.

Minden interjúalany rögzített elbeszélésében sokat olvashatunk az elvégzett, magas színvonalú munka dicséretéről, amelyet a megszólalók tapintható büszkeséggel emlegettek. A gyári munkások és a szövetkezeti dolgozók előszeretettel elevenítették fel, hogy ők sokkal különb munkát végeztek,¹⁶ mint a mai termelők, az orvosok és nővérek pedig a szocialista közoktatás és egészségügy magasabb színvonalát dicsérték. Anna hosszan ecsetelte a gyári munka előnyeit, kiemelve a munkások méltóságát és a termelés magas színvonalát:

Amikor 17 éves lettem, elmentem a sviti gyárba dolgozni. Ott különböző ruhaneműket készítettünk: harisnyanadrágot, zoknit, pulóvert, kötött kabátot, félharisnyát, ilyesmit. Magasak voltak a megkövetelt normák: nyolc órát dolgoztunk, hogy befejezzük a feladatokat. Szerettük a munkát. Nagyon szerettük a munkát, mert kollektívában dolgoztunk. A kollektíva jó volt, nem irigykedtünk egymásra. Dolgoztunk, mosollyal az arcunkon, gyakran nevtünk, mert jó csapat voltunk [...] Hálásak vagyunk a gyárnak, hogy ott dolgozhattunk. Azt mondanám, hogy a gyári munka megtanított minket a munka szeretetére és megbecsülésére. Jó minőségű árut szállítottunk a világnak. Például, a zoknik: tökéletesre kellett megvarrunk őket. Szigorúan ellenőrizték a munka minőségét. Pedig csak egy zokniról volt szó! Külföldre gyártottunk. Nagyon jó minőségnek kellett lennie [...]; ma olyan anyagok vannak, amelyeknek a minőségével nagyon elégedetlen vagyok. Amikor olyat látok, vagy vásárolok, hogy mindenfelé kilógnak belőle a cérnák, azt nagyon nem szeretem. Mert mi kevés pénzért dolgoztunk, szinte fillérékért, és mégis meg tudtuk jól csinálni a munkát. És ma olyan áruk vannak, amikkel sehogy sem vagyok megelégedve.

Ján egész szakmai életét Eperjesen töltötte, ahol különböző beosztásokban gyermekorvosként dolgozott, de később oktatott is orvos-

tanhallgatókat, illetve egészségügyi intézményeket igazgatott. Amikor összehasonlította a szocialista egészségügyet a maival, kiemelte az előbbi érdemeit, illetve arra is reflektált, hogy 1989 után milyen negatív változások következtek be az egészségügyről való társadalmi gondolkodásban és attitűdökben:

Azelőtt [az egészségügyet] nagyon jól megszervezték. Mindenkiről gondoskodtak. Amikor eljött a szabadság, ez megváltozott. Azelőtt az ellátás igen magas színvonalú volt. Igaz, nem volt olyan technológia, mint a nyugati országokban. Nem volt hozzáférésünk. Néha egy-egy orvosi műszer, berendezés eljutott Prágába, Motolba vagy Pozsonyba, de ez volt minden. A rendszer azonban mégis működött. Nem volt elég pénz arra, hogy megvegyék a legmodernebb technológiát, vagy, hogy jól megfizessék az embereket. Na, ezt szidtuk akkoriban, de úgy vettük, hogy mindenki egyenlő, tudja... A legfontosabb az egészség volt, és az emberek akkoriban nagyobb felelősséget éreztek az egészségük iránt, mint ma... Ma mindenki különböző vizsgálatokat követel, és a média hatására folyton arról panaszkodnak, hogy kinek kellene ezek a vizsgálatok [...], miközben semmit nem tesznek az egészségükért [...]; ma mentálisan állandó stresszben élünk, és a társadalom folyton rohan, ez meg fog ölni minket. Ez összességében egy rossz társadalom, és az egészségügy nem mentheti meg [...]; a táplálkozás katasztrofális.

A magánéleti közlések általában szintén szoros összefüggésben álltak a narrátorok szakmai életéről szóló beszámolókkal. A munkaközpontú emlékek a szocializmus alatti életre vonatkozóan nem meglepőek, tekintve az interjúalanyok személyes és társadalmi státuszát. Mivel ma már majdnem mindnyájan nyugdíjasok, szembe kell nézniük a visszavonulás tapasztalatával összefüggő nehézségekkel és más speciális problémákkal. A társadalmi és pszichológiai hatásokon túl a Szlovákiában élő idős embereknek számos gazdasági korláttal is meg kell birkóznuk. Megannyi EU-s, illetve nemzeti felmérés azt mutatja, hogy az időskorúakra demográfiai helyzetük és alacsony jövedelmük miatt szinte minden más korcsoportnál jobban leselkedik a szegénység kockázata. Ez azt jelenti, hogy fokozottan fenyegeti őket a társadalmi kirekesztés, a társadalmi élet visszaszorulása, a mobilitás hiánya, a tekintély elvesztése, különféle egészségügyi problémák, valamint a társadalmi szolgáltatásokhoz és segítséghez való korlátozott hozzáférés.¹⁷ Mivel sokan internalizálják az elszegényedés és

a társadalmi kirekesztődés érzését, vagyis azt, hogy nem egyenlő esélyekkel jutnak hozzá a szolgáltatásokhoz, információhoz, oktatáshoz vagy a munkaerőpiaci integrációhoz, ez még inkább felerősíti a létezett szocializmus alatti életük pozitív emlékeit, azt a korszakot, amikor az interjúalanyok szakmailag a legaktívabbak voltak. Utóbbiak jellemzően több alkalommal idéztek fel olyan emlékeket, amelyek a társadalmi kohéziót, az egyének közötti sűrű kapcsolati hálók, interakciók, együttműködés és harmonikus rend képzeteit, a közös érdekeket és célokat artikuláló emberek, barátok képét közvetítették. A szocialista múlt leggyakrabban kommunikált képzetei a szocialista modernitás által biztosított kényelmesebb, jobb élethez és a régi, boldog idők felidezéséhez kapcsolódtak. Mindazonáltal, miközben a szocializmusban megszokott élet pozitív képzetei dominálták az egyéni narratívákat, az akkori élet negatív tapasztalatai is egyfajta mintába rendeződtek. Általában két visszatérő motívumot figyelhetünk meg a válaszadók szocializmusról szóló személyes elbeszéléseiben: a vallási élet korlátozását, illetve a besúgóktól való félelmet, akiket veszélyesnek és ártalmasnak tekintettek, és akiktől mindenképpen óvakodni kellett, mert sok bajt tudtak okozni az egyszerű embereknek.

A létezett szocializmus idején a Nyugatról kialakított képzetekre való visszaemlékezés

Noha az első interjú idején a tízből öt válaszadó spontán beszélt a Nyugat-képekről, -konceptiókról, ezek az egyes elbeszélésekben általában nem játszottak jelentős szerepet. A legtöbb esetben nekem – már a második interjú alkalmával – kérdezőként kellett felhoznom a nyugati életről kialakított képzeteket mint beszédtemát. Ezekkel kapcsolatban a narrátorok (10-ből 8 fő) a közelebbi vagy távoli rokoniakra gondoltak, akik Nyugatra emigráltak, illetve azt mondták, hogy a saját Nyugat-képüket kizárólag az ő tapasztalatuk révén, többnyire levélváltás útján alakították ki. (Két esetben említették külföldi rokonok Csehszlovákiába történt ellátogatását.) Az egyik interjúalany azon félelmükről számolt be, hogy levelezésüket az állami hatóságok ellenőrzik:

Édesanyámnak volt egy unokatestvére Argentínában, aki a válság idején [*a nagy gazdasági világválság az 1930-as években*] vándorolt ki Európából. A férje Perón egyik testőre volt. Édesanyám levelezett

vele, telefonon nem lehetett kommunikálni. Ők [az állambiztonság] mindent tudtak. Elolvasták a leveleket, ezért nagyon óvatosan kellett fogalmazni. A fele csak ilyen frázisokból ált, hogy „Isten áldjon téged és a családodat, jó egészséget kívánok nektek” – csak efféle közhe-lyek. A férjemnek is voltak rokonai külföldön, az USA-ban. De azok egyszerű emberek voltak, egy gyári munkás és a felesége. Hébe-hóba küldtek apró ajándékokat, néha pénzt is. Ezt a kapcsolatot az állam kevésbé ellenőrizte, nem láttak benne veszélyt. De apám és anyám tanárok voltak, őket szigorúan ellenőrizték.

Három interjúalany még 1989 előtt eljutott a vasfüggönyön túli világba. A beszélgetések kibomlásával párhuzamosan a tízből néhányan elismerték, hogy maguk – vagy a rokonaik – is fontolgatták a Nyugatra való emigrációt, de végül mégis az otthonmaradás mellett döntöttek, mivel akkor ez tűnt az észszerűbb választásnak. Döntésüket az ilyenkor szokásos indokokkal magyarázták: pl. erősen kötődtek olyan emberekhez, akiket nem akartak elhagyni (szülők, barátnő), vagy pedig attól féltek, hogy a Nyugatra tett emigrációjukat (disszidálásukat) követően a rezsim üldözné (legalább) a családjuk egy részét. Deta, egy nyugdíjas tanárnő megemlítette a testvérét, egy zenészt, aki végül azt a döntést hozta, hogy nem marad Nyugat-Németországban. Deta visszatekintve a történetekre úgy látta, hogy a testvére ezzel a döntéssel veszttette el élete egy esélyét:

Meg kell említenem egy fontos dolgot a [husáki] normalizációval kapcsolatban: a határok lezárását. A testvérem hivatásos zenész volt, éttermekben és bárókban játszott. Kijutott az NSZK-ba. Mellesleg édesanyámnak élt egy unokatestvére Münchenben. Vele régebben leveleztem, de aztán meghalt. Mindenesetre a bátyám nála lakott, és ott játszott egy zenekarban. És arra gondolt, hogy kinn is marad, amire a kinti barátai is nagyon biztatták. Volt egy nagy gyár is a közelben, nem tudom, melyik, talán a Mercedes, és a barátai azt mondták neki: „Cyro, ott biztosan találsz munkát”, mert a bátyám németül is beszélt. De aztán végiggondolta – ez a hetvenes években történt –, hogy én egyetemre járok, a szüleink tanítanak, még volt pár évük a nyugdíjig, és a bátyám attól félt, hogy ha Németországban marad, akkor engem kirúgnak az egyetemről, őket pedig elbocsátják az állásukból. És ez okozta a saját életének a tragédiáját. Amikor hazajött, akkor már gondok voltak a határnál, mert a vízumja lejárt, a zenekar vezetője nem foglalkozott a meghosszabbításával. A bátyámat elvitte a rendőrség. Ott úgy bántak vele, mint egy közönséges bűnözővel. Megkért, hogy

adjak fel egy levelet a nevében Németországba, de rájöttek, és azzal vegzálták, hogy miért rángatja bele a húgát ebbe a kapitalista sz..ba, talán azt akarja, hogy kirúgjanak az egyetemről? Akkor ilyen idők jártak [...] és ő nem akarta, hogy bajba kerüljünk. És hazajött. És akkor rátalált élete szerelmére. De boldogtalanul végződött. A fia 25 évesen meghalt egy áramütéstől. És ma a bátyám tulajdonképpen hajléktalan, és mindez azért történt, mert akkor olyan idők voltak, hogy nem dönthetett szabadon. Annyira sajnálom őt, az élete egészen más irányt vehetett volna, ha nem jön haza Németországból. Lehetett volna ott zenész, vagy csinálhatott volna bármi mást, olyan okos volt. Mindez 1973-ban történt.

Sokan számoltak be arról, hogy erkölcsi megfontolások miatt nem akartak elszakadni a családjuktól és a barátaiktól. Noha az interjúk rögzítése során, legalábbis kezdetben, nem mutattak érdeklődést a nyugati világról alkotott képzetek mint téma iránt, a későbbi elbeszélésekből mégis kiderül, hogy interjúalanyaimat valójában nagyon is foglalkoztatta a nyugati élet, és saját életük bizonyos szakaszában megfordult a fejükben az emigrálás lehetősége.

Általában két nagy témakör bontakozott ki, amikor a nyugati életről, a Nyugatnak a szocializmus idején konstruált képzetéről beszéltek: a relatív anyagi jólét és árubőség, illetve – és ez volt a meghatározóbb – az emigrációs élet nehézségeiről, korlátairól kialakított elgondolások. Az első emlékek, amelyeket a szemtanúk a beszélgetés alkalmával felidéztek, általában a nyugati boltokból beszerezhető „luxuscikkek” képzetéhez kapcsolódtak. Az orvostanhallgató Ján például az 1960-as évek elején egy nyarat töltött Düsseldorfban, egy távoli rokonnál, és a helyi nyomdában keresett egy kis pénzt.

Nagyon örültem, amikor a szállásadóm, egy idősebb hölgy, megkért, hogy vásároljak be neki. Csak azt kértem, hogy írja fel egy papírra, mit akar. Nagyon élveztem a bevásárlást. Óriási szupermarketek voltak arrafelé, itthon akkor még nem is láttunk ilyeneket. Fiatal voltam, és nagyon tetszett nekem ez a bőség, azt gondoltam, ez valami nagyon jó dolog.

Az eperjesi Marta felidézte, hogy az 1980-as években, amikor ő és a társadalmilag magas státuszú, illetve jó politikai összeköttetésekkel rendelkező férje engedélyt kaptak a külföldi utazásra, meglátogatták a Bécsben élő unokatestvérét, aki 1968-ban emigrált Csehszlovákiából.

Nem mondanám, hogy nagyon foglalkoztatott volna, milyen is az élet Nyugaton. Mindenünk megvolt itthon, amit csak akartunk. De aztán az unokatestvérem – aki két évvel volt fiatalabb, mint én – emigrált, és ez felkeltette az érdeklődésemet [...]; a férjem a kapcsolatainak köszönhetően engedélyt kapott arra, hogy kiutazzunk és meglátogassuk őket [...]; le voltunk döbbenve, össze sem lehetett hasonlítani az otthoni dolgokkal [...]; a férjem nagyon szerette a DIY [*do it yourself – csináld magad*] projekteket, és bementünk egy ilyen boltba [...]; olyan áruik voltak, hogy csak ámultunk, már a pusztá látvány is lenyűgözött.

Az előnyök mellett azonban megjelentek a kinti élet korlátai is. Marta például ekként látta az unokatestvére kinti helyzetét:

Igaz, mindent megkaptak, amit akartak. De tudja, az unokatestvérem ápolónő volt, és ott csak olyan legalja munkát kapott. Igazi dáma volt Prágában, Bécsben pedig mások lakását takarította...

A szocializmus idején az emigráns élet nehézségéről kialakított narratívák visszaköszönek a mai Nyugat-képekben

A narrátorok nyugati életről szőtt elbeszéléseiben rendre központi helyet kapott annak boncolgatása, hogyan alakult vagy alakulhatott volna mindazon emberek sorsa, akik végül az emigráció mellett döntöttek. Az időhatárok olykor elmozdultak, noha én kifejezetten arra kérdeztem rá, hogy voltak-e az interjúalanyoknak olyan kapcsolatai – rokonok vagy barátok –, akik az 1960-as és az 1980-as évek között Nyugaton éltek. Ők sokszor mégis azon családtagok élményeiről számoltak be – illetve olyasféle, generációról generációra örökített családtörténeteket meséltek el –, amelyek a két világháború közötti vagy még korábbi migráció tapasztalatáról szóltak. A kivándorlás oka mindig gazdasági, a cél pedig munka- és pénzkeresés volt. A történetekhez általában a nehéz élet, a kimerítő és veszélyes munka, a családtól való elszakadás és az (általában amerikai) emigrációs élet során elszenvedett igazságtalanságok, megalázottságok képzetei társultak, valamint többen is hosszasan ecsetelték azoknak az otthon maradt családoknak a nehéz sorsát, ahonnan maga a családfő távozott el. A Štrba nevű faluból származó Jozef a két világháború közötti korszak tapasztalatára így emlékezett vissza:

Voltak Štrbában olyanok, akiknek gyakorlatilag el kellett menekülniük Amerikába. Az élet itt nagyon nehéz volt, a túlélésben kellett gondolkodni. Voltak, akik hazajöttek, de a többség sose tért vissza, ott maradtak a tengerentúlon. Nem kaptunk sok hírt róluk. Egyvalaki hazajött, Mišo Pleteník, ő azt mondta, hogy kemény munka nélkül nem él meg az ember, se itthon, se külföldön. Külföldön még jobban meg kell fogni a munka végét, hogy a helyiek befogadjanak.

A már idézett Deta mesélt az egyik rokonáról, aki a két világháború között dolgozott az USA-ban, azzal a céllal, hogy összegyűjtsön némi földet, amiből aztán otthon földet vásárolhat:

Édesapámnak mint tanárnak részt kellett vennie kollektivizálásban. Házról házra járt, hogy győzködjé a gazdákat, adják be a földet [...], nem volt tréfadolog. Az egyik rokonunk korábban Amerikában élt, nagyon veszélyes és nehéz körülmények között, egy bányában dolgozott. Összekuporgatott egy kis pénzt, és vett itthon valamennyi földet [...] és aztán mindent elvettek tőle. Börtönbe is csukták. Nem volt értelme annak, hogy annyit küszködött külföldön...

Az interjúalanyok által az emigrációhoz társított képzeteket – a személyes küszködést és a nehéz életet – különösen mélyen befolyásolták a kortárs szocialista narratívák. A migrációnak a történelmi materializmuson nyugvó, marxista elméletei – amelyeket gazdasági-politikai kérdések egész sorára alkalmaztak – az elvándorlást a gazdasági helyzetre adott válaszként értelmezték egy adott történeti kontextusban.¹⁸ A marxizmusnak egy másik fontos megállapítása a migrációra vonatkozóan John Kosa megfigyelése, aki szerint „az európai migráció történetében általánosan is megfigyelhető, hogy a kisebbségekhez tartozó lakosok nagyobb arányban hagyják el országukat, mint a többségi társadalomba tartozók.”¹⁹ Tehát a marxista historiográfia, szociológia és általános narratívák, beleértve a szlovák szerzőket – mint pl. Ladislav Tajták és Ján Svetoň²⁰ – a gazdasági deprivációt és a társadalmi marginalizálódást tekintették az emigráció két elsődleges kiváltó okának, fő ösztönzőjének.²¹ Ennek megfelelően a szocialista propagandában a Nyugat úgy jelent meg, „mint a munkásosztály kizsákmányolásának, az éhínségnek, a reménytelenségnek és a bűnözésnek a helyszíne, míg a másik oldalon a szocialista világot gazdaságilag virágzóan festették le, ahol magasabb az életszínvonal, jobb az életkörülmények, nincsen munkanélküliség, az emberek

egyenlők, a munkások maguk uralkodnak, ahol folyamatosan új gyárak, új utak, új lakóházak épülnek.”²²

Az 1990-es évek óta a szlovák szociológusok jelentős erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy megcáfolják a marxista narratívák magyarázatait, és egyfajta ellen-narratívát állítsanak fel, rámutatva arra, hogy a szocializmus idején létrejött hivatalos narratívák az emigrációnak mind a nagyságát, mind pedig a társadalmi hatását jelentősen eltúlozták. Az emigráció mintázatainak és okainak új értelmezései jelentek meg, amelyek olyan koncepciókra fókuszáltak, mint a meglévő társadalmi hálózatok fontossága és az iskolázottság – mint a migrációt jelentősen befolyásoló tényezők.²³ Ivica Bumová az állambiztonsági iratok levéltári kutatása során megállapította, hogy 1970-ben körülbelül 70 000 csehszlovák állampolgár élt külföldön, akiknek 17,5%-a származott Szlovákiából, és ennek a kétharmada Nyugat-Szlovákiából vándorolt ki,²⁴ ami megkérdőjelezi azt az állítást, mely szerint a migrációt elsősorban gazdasági megfontolások motiválják, és inkább a migráció olyan aspektusaira hívja fel a figyelmet, mint a humán- és kapcsolati tőke, nem pedig a szegénység.²⁵

Mindazonáltal a kelet-szlovákiai interjúalanyokkal folytatott beszélgetések azt mutatták, hogy a migrációhoz pontosan a gazdasági körlátok és a társadalmi marginalizálódás képzetei társulnak, amikor felidéztek a szocializmus idején kialakított Nyugat-képeket, amelyek ma is befolyásolják a nyugati világról alkotott percepciókat. A migráció időhatárai (*ma / a szocializmus idején / a szocializmus előtt*) sokszor keverednek. Megfigyeltem, hogy amikor a narrátorok a szocializmus idején kialakult képzetekről beszéltek, gyakran váltottak, mégpedig azért, hogy a mai helyzetről fejtsek ki véleményüket. Amikor a jelenben tűnődtek el a nyugati életen, fantáziájukat kevésbé ragadta meg az anyagi javak bősége. Ehelyett az elbeszélések centrumába a migráció kizsákmányoló és felforgató aspektusai kerültek, amelyek megfeleltek a migráció marxista narratíváinak, és gyakran együtt jártak a szocialista múlt nosztalgikus felidezésével és a szocialista modernitás dicséretével. Éppen ez mutatkozott meg például Mária visszaemlékezésében, aki az 1989 utáni társadalmi és oktatásügyi változásokat hozta közvetlen kapcsolatba a mai migrációval:²⁶

Jobban oda kellene figyelniük az oktatásra, hogy a dolgok fejlődjenek, és akkor a fiatalok talán itthon maradnának [...] és talán más lenne az élet. Nem akarom azt mondani, hogy rosszul élünk, de talán jobb lenne, ha a fiatalok itthon maradnának. Miért kell kivándorol-

niuk Írországba? És most nem is az iskolázott, diplomás emberekről beszélek, hanem az egyszerű emberekről, mint a pincérek, vagy akiknek csak egy szakmunkás bizonyítványuk van. Mit kezd egy mai fiatal egy szakmunkás papírral? Hol talál állást? A szocialista gyárakat bezárták [...] a fiatalok régen ott szereztek szakmai gyakorlatot, tapasztalatot. Most van egy óriási Renault, Honda és Isten tudja, még milyen gyár. De vajon alkalmazták-e majd ezek a gyárak a fiatalokat és megtanítják-e őket arra, hogyan kell megjavítani egy kocsit? Talán igen [...] én csak kérdezem.

Mivel az interjúalanyok a mai fiatal generációk elvándorlásának fő okaként a munkakeresést jelölték meg, gyakran vontak párhuzamot a jelenkori migránsok nyugati élete és azon családi történetek között, melyekben a nagyapák elhagyták otthonukat, hogy el tudják tartani a családot. Ezt illusztrálja Jozef megjegyzése:

Ez nagyon érzékeny téma. A fiatalok ma már szerteszét vannak a világban. Sok fiatal család ment ki külföldre, az én tágabb családomból is – elmentek Németországba. Munka miatt mentek ki [...]; sokkal jobban keresnek, mint itthon. Nem hiszem, hogy ne akarnának sokan visszajönni. Itt vannak a kapcsolataik, a rokonaik és az erős érzelmi kötelékek. De kint sokkal jobbak a körülmények [...]; az emberek örülnek, hogy jó munkájuk van, és jól keresnek.

Következtetések

Amikor a narrátorok a szocializmus alatti életükről beszéltek, emlékeik középpontjában a munka és a szakmai élet álltak, ami összekapcsolódott a társadalmi életben tett aktív részvételük felidézésével. Elégedettséggel és büszkeséggel beszéltek a termelőmunkában való részvételről, vagy a szakmai élet sikereiről. Ez nem meglepő, tekintve, hogy az interjúalanyok életének legaktívabb és legproduktívabb periódusa a létezett szocializmus időszakára esett. A beszélgetések elején az interjúalanyok még nem említették, hogy a szocializmus idején különösképpen foglalkoztatta volna őket a nyugati élet, vagy az ahhoz kapcsolódó különféle fantáziák, egyéni képzetek. A Nyugat-képek spontán felidézésére csak elszórt példák akadtak; a témát és annak kifejtését a kérdezőnek kellett bátorítania. A narratívák kibomlásával azonban világossá vált, hogy a szocializmus idején is voltak elképzeléseik a

nyugati életről, illetve mindez mint esetleges lehetőség bizony többekben is felmerült. A Nyugat-képek felidézése éppen ezen emlékeket hívta elő, illetve azt a múltbeli szándékot – vagy inkább reményt –, hogy maguk is kipróbálják a nyugati életet. Utóbbi ugyanakkor előhívta a migrációval kapcsolatos általános reflexiókat, képzeteket, egyéni vagy családi emlékeket. E tekintetben az elbeszélések azt mutatták, hogy a narrátorokat igen nagy mértékben befolyásolták a szocializmus idején a hivatalos narratívákban konstituált és propagált Nyugat-képek, valamint a migrációval kapcsolatos képzetek. A narrátorok nem reflektáltak a régi és a mai migrációs kontextusok, a társadalmi-politikai motivációk és mintázatok különbségeire, hanem továbbra is úgy látták, hogy a migráció a marginalizált populáció (tehát a periférián élő lakosok) menekülési útvonala, és gazdasági okok motiválják (vagyis a gazdaságilag fejletlen régiók a fő kibocsátók). A narrátorok hangot adtak azon félelmüknek, hogy sok embernek azért kell elhagynia az otthonát és Nyugaton keresni munkát és megélhetést, mert odahaza nincs lehetőségük az anyagi boldogulásra. Ez a vélemény általános volt a mintában, függetlenül az etnikai vagy felekezeti hovatartozástól, az iskolai végzettségtől vagy a múltbeli foglalkozástól, beosztástól.

A migráció mélyen beágyazódott a Szlovákiában élő emberek kollektív emlékezetébe és történeti tudatába. Az interjúk elemzése során megállapítottam, hogy a migrációhoz a narrátorok a szegénység és a jobb életért vívott harc képzeteit társították, ugyanakkor megjelent a családok szétszakadásától való félelem is, ami egyfajta távolságtartást eredményezett a Nyugattól mint olyan célterülettől, amely elválasztotta a kivándorlókat eredeti közösségüktől, és „agyelszívóként” is működött.

A kutatás következő szakaszában fontos lesz feltérképezni a regionális egyenlőtlenségeket és a generációs különbségeket, hogy tovább finomítsuk az eredményeket, és korrelációt keressünk előzetes analízisem eredményei, illetve a narrátorok kora és társadalmi státusza között, figyelembe véve azt a tényt, hogy Kelet-Szlovákia ma azon régiók közé tartozik, amelyeket a leginkább sújt a munkával, munkakereséssel összefüggő, nyugati irányú elvándorlás.

- ¹ A Törvénykönyv 338/220 cikkelye
- ² <https://www.upn.gov.sk/>
- ³ A téma kapcsán érdemes megemlíteni az 1990 után kiadott történelem-tan-könyvek államszocializmus-képét is. Utóbbival magam is foglalkoztam: Slávka Otčenášová: *Imagining State Socialism in Slovakia after 1989: Public Discourse and History Education Practices*. In Eszter Bartha – Tamás Krausz – Bálint Mezei (eds.): *State Socialism in Eastern Europe History, Theory, Anti-capitalist Alternatives*. London – New York, Palgrave MacMillan, 2023 (megjelenés alatt; URL: <https://link.springer.com/book/9783031225031>). A magyar történelem-tan-könyvekhez lásd: Bálint Mezei: *Between Goulash Communism and Dictatorship: The Image of Hungarian State Socialism in Secondary School Textbooks* (Published after 1990). In Bartha–Krausz–Mezei (2023): i. m. (megjelenés alatt); Mezei Bálint: *Az államszocializmus képe a magyarországi középiskolai tankönyvekben. A fősodor narratívái (1990–2010)*. *Eszmélet*, (2022), 133. 82–83.
- ⁴ Profantová, Zuzana (ed.): *Small History of Great Events in Czechoslovakia after 1948, 1968 and 1989*. Bratislava, VEDA (Publishing House of the Slovak Academy of Sciences), 2006.; Profantová, Zuzana (ed.): *Ako sme žili v socializme. Kapitoly z etnológie každodennosti*. Bratislava, Slovenská akadémia vied (SAV) – Zing Print, 2012.
- ⁵ Az 1960 és 1989 közötti időszak két végpontja a „nagy történelem” mérföldköveire utal. 1960. július 11-én fogadták el a Csehszlovák Szocialista Köztársaság új alkotmányát (100/1960 sz. alkotmányos cikkely), amely deklarálta, hogy Csehszlovákiában befejeződött a szocialista rendszer felépítése. A második mérföldkövet pedig a Csehszlovákia Kommunista Pártjának (CSKP) vezetése alatt fennálló rendszer vége jelenti. Ezt tükrözte az 1345/1989 sz. alkotmányos cikkely, amely eltörölte a CSKP vezető szerepét. Utóbbit a még 1960-ban elfogadott alkotmány 4. cikkelye rögzítette. Ez az időkeret számos fontos társadalmi-politikai eseményt ölel fel, mint pl. a társadalmi újjászületés és az 1968-as Prágai Tavasz, majd a *normalizációs* időszak, melyet a Prágai Tavasz előtti viszonyok restaurációja jellemezett, s amely egészen 1989 novemberéig meghatározta a csehszlovák lakosság életét.
- ⁶ Forrás: OECD: *Regions and Cities at a Glance 2018 – Slovak Republic*. 2018. Online: <https://www.oecd.org/cfe/SLOVAK-REPUBLIC-Regions-and-Cities-2018.pdf>
- ⁷ Assmann, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München, Verlag C.H. Beck, 2006. 36.
- ⁸ Halbwachs, Maurice: *On Collective Memory*. Chicago–London, University of Chicago Press, 1992. 38–40.
- ⁹ Assmann (2006): i. m.
- ¹⁰ Jones, Sara – Pinfold, Debbie: Introduction: Remembering Dictatorship: State Socialist Pasts in Post-Socialist Presents, *Central Europe*, 12. (2014), 1. 1–15.
- ¹¹ van Dijk, Teun A.: Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse and Society*, 4. (1993), 49–283.
- ¹² Fairclough, Norman: *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London – New York, Longman, 1995.
- ¹³ Cruickshank, Jørn: The Role of Qualitative Interviews in Discourse Theory. *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines*, 6. (2012), 38–52.

- ¹⁴ Cooke, Catherine: Style and socialism: Modernity and material culture in post-war Eastern Europe. In Reid, Susan E. – Crowley, David (eds.): *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*. Oxford – New York, Berg, 2000.
- ¹⁵ A föld kollektivizálása – mint a mezőgazdasági termelés integrációja az állami tervgazdaságba – része volt a nagyszabású társadalmi átalakulásnak, amelyre a kommunista párt vezetésével került sor az 1940-es évek végétől. Az átalakulás a tulajdon államosítására és a tulajdonviszonyok, a tulajdonszerkezet radikális megváltoztatására irányult. Ehhez lásd: Varinský, Vladimír: *Kapitoly z dejín kolektivizácie na Slovensku (1948–1960)*. Banská Bystrica, Belianum, 2014.
- ¹⁶ Vö.: Bartha Eszter: “Would you call the capitalists back?”: Workers and the beginning of market socialism in Hungary, *Social History*, 34. (2009), 2. 123–144.
- ¹⁷ European Commission: *Situácia starších na Slovensku*. 2010. Online: https://ec.europa.eu/employment_social/2010againstopoverty/export/sites/default/downloads/Topic_of_the_month/SK_Thematic_article7_Situation_of_elder_people.pdf
- ¹⁸ Vogel, Richard D.: Marxist theories of migration. In *The Encyclopedia of Global Human Migration. Volume 5*. Oxford, Blackwell Publishing, 2013.
- ¹⁹ Kosa, John: A Century of Hungarian Emigration, 1850–1950. *The American Slavic and East European Review*, 16. (1957), 501–514., 504.
- ²⁰ Tajták, Ladislav: Východoslovenské vystahovalectvo do prvej svetovej vojny. *Nové obzory* (1961), 3. 42–57.; Svetoň, Ján: *Vývoj obyvateľstva na Slovensku*. Bratislava, Epocha, 1970.
- ²¹ Történetileg nézve, Szlovákia területéről – amely 1918-ig Magyarország része volt – két fő típusú emigrációt figyelhetünk meg, amelyeket gazdasági és ideológiai okok (utóbbiba beleértve a vallási és politikai megfontolásokat) motiváltak. A régió migrációs története mind belső, mind pedig külső mozgásokat foglal magába, melyeket a huszita mozgalmat követő felfordulás, később a reformáció és a 16.-tól a 18. századig terjedő ellenreformáció fűtött. (A hitük miatt elüldözött emberekéről van szó, vagy épp azokról, akik a saját társadalmukban szorultak a perifériára.) A régió másik nagy kibocsátási hulláma a 19. században tetőző gazdasági migráció volt, amely elsősorban Nyugat-Európára és az USA-ra irányult. (A magyar hatóságok erősen támogatták az etnikai kisebbségek e célú elvándorlását.) A mai Szlovákia területéről történt nagyszabású migráció, amely a 19. század harmadik negyedében vette kezdetét, olyan meghatározó jelenség volt, amely igen jelentős társadalmi hatásokkal járt. A témához lásd: Harušťák, Igor: Príspevok k diskurzu o dejinách slovenského vystahovalectva. Migračné impulzy vystahovalectvo z hornouhorských žúp na americký kontinent v kontexte migračných pohybov v strednej a východnej Európe v poslednej štvrtine 19. storočia. In Kováč, Dušan (szerk.): *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Bratislava, Historický ústav SAV, 2013. 214–226.
- ²² Štefančík, Radoslav – Nemcová, Alica : The emigration of the Czechoslovak inhabitants in the language of the communist propaganda. *Historia y Comunicació Social*, 20. (2015), 1. 89–105., 101.
- ²³ Bahna, Miloslav: *Migrácia zo Slovenska po vstupe do Európskej únie*. Bratislava, Veda, 2011.

- ²⁴ Bumová, Ivica: Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj). In Luther, Daniel (szerk.): *E/Migrácie a Slovensko*. Bratislava, Ústav etnológie SAV a Ústav vedy a výskumu UMB, 2006. 41–74.
- ²⁵ Bahna (2011): i. m.
- ²⁶ A téma kapcsán érdemes kitérni a magyarországi és a keletnémet tapasztalatokra is: Bartha Eszter: „Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen” – Munkásszállók, szociális jogok és legitimáció a jóléti diktatúrákban. In Bartha Eszter: *Kelet-európai alternatívák a 20. és a 21. században: Történeti és szociológiai tanulmányok*. Budapest, Volos Kiadó, 2013. 158–182.; Eszter Bartha: *Forgotten Histories: Workers and the New Capitalism in East Germany and Hungary*. In Boyer, John W. – Molden, Berthold (eds.): *EUtROPEs: The Paradox of European Empire*. Chicago (IL), University of Chicago Press, 2014. 309–334.; Bartha Eszter: *Munkások a munkásállam után. A változás etnográfiaja egy volt szocialista mintagyárban*. In Némédi Dénes – Szabari Veronika – Fonyó Attila (szerk.): *Kötő-jelek 2002. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve*. Budapest, ELTE, 2003. 117–147.

(Fordította: Bartha Eszter)

Eredeti megjelenés: Slávka Otčenášová: *Imaging the Other Side of the Iron Curtain: Then and Now. Oral History Research Conducted in Eastern Slovakia. Slovenský Národopis*, 69. (2021), 2. 294–307.

Az antik tulajdonforma és történelmi utóélete

Tulajdon és termelési mód

A tulajdon a materialista történetfelfogás egyik központi kategóriája, melyet Marx elsődlegesen a termeléssel azonosított. Közismert megfogalmazása szerint minden termelés a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén. E definíció tehát a tulajdont az egyén-közösség-termelőeszköz hármasságában, viszonyrendszerében fogja fel, nem csupán ember és dolog elvont kapcsolataként, melyben a reális elsajátítás alapvető mozzanata sem jelenik meg. Ugyanakkor a marxi elméletben, másodlagos sajátosságokként, a tulajdon idegen munkaerő feletti rendelkezést is jelent, illetőleg pusztá jogcímet többletlevonásra, melyek szintén az előbb említett hármasság részét alkotják.¹ Mind az egyének és közösségeik, mind termelőeszközök formái a történelem során változnak. E különbségek alapján különítette el Marx egymástól a tulajdonformákat, vagyis az előbb említett azonosság értelmében az egyes termelési módokat, hangsúlyozva, hogy a prekapitalista társadalmakban az egyén csak egy közösség tagjaként, annak közvetítésével viszonyulhatott mint az övéhez a legfontosabb termelőeszközhöz, a földhöz.² Közös sajátosságként emelte ki azt is, hogy a tőkés termelési mód előtt az idegen munkaerő feletti rendelkezés, illetőleg a többletlevonás általában uralmi-szolgasági viszonyok keretében valósult meg. Ezzel szemben a kapitalizmust alapvetően a természetadta közösségek eltűnésével, valamint, ezzel összefüggésben, a bérmunkásrendszerrel jellemezte, amelynek keretében a többletmunkát csere útján sajátítják el.

A marxi történetelmélet tehát nem a kizsákmányolás módja, a rabszolgaság és a jobbágyság alapján definiálta az egyes prekapitalista társadalmi formákat, hanem a föld köztulajdonán nyugvó „ázsiai”, a kettős tulajdonára épülő antik és a magántulajdonosi germán

termelési mód között tett különbséget. Felfogása egyben a történelem egyenes vonalú, lineáris értelmezését is elutasította, szemben a vulgármarxizmussal, amely szerint valamennyi társadalomban az ösközösséget a rabszolgatartó, majd a feudális alapforma váltja fel, s ezt követően jutnak el a kapitalizmushoz, azután pedig a kommunizmushoz. E felfogás azonban ellentétben áll a történelmi tényekkel, s különösen arra a kérdésre nem ad tudományos értékű választ, hogy miért Nyugat-Európában fejlődött ki a tőkés termelési mód, s Európa miért rendelkezik más kontinensektől eltérő sajátosságokkal.³

Marx lényegében a kapitalizmus keletkezéstörténetét vizsgálva jutott el, Hegel történetfilozófiáját is felhasználva, életművének rövid, ám döntő jelentőségű részét alkotó társadalmi formaelméletéhez. E tárgyú elemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy sem az „ázsiai” termelési módból, sem az antikvitásból nem fejlődhetett ki a munka és a tulajdon szétválasztásán nyugvó tőkés rendszer, hanem az csak a germán formából létrejövő európai feudalizmus felbomlásának történelmi terméke lehetett. Ugyanakkor az európai fejlődés kiindulópontját a görög–római antikvitás jelentette; nem a vallás, és nem is az itt élő emberek biológiai sajátosságai szabták meg ezt a haladási irányt, hanem az antikvitás sajátos tulajdonosi szerkezete. Rövid tanulmányunkban e társadalmi forma alapvonásait, történelmi dinamikáját, majd utóéletének jellegzetességeit tekintjük át.

Az antik tulajdonforma létrejötte

A második prekapitalista termelési mód, az antikvitás bázisát a föld kettős, állami és magántulajdona alkotta, mely egyszeri aktussal, több törzs várossá történő egyesülésével jött létre.⁴ Keletkezésekor e társadalmi formát a közföld túlsúlya jellemezte, ám ez alapvetően különbözött az „ázsiai” uralkodók állami tulajdonától. Az eltérés döntő oka az volt, hogy a görög poliszokban és Rómában kezdetben az államhatalom a közösségi-nemzeti arisztokrácia kezében összpontosult, vagyis azt még a monarchikus korszakban sem kizárólag egy családi dinasztia gyakorolta. Ugyanakkor mind az „ázsiai”, mind az antik termelési módban a hódítások során megszerzett területek az állami vagyont gyarapították, sőt az utóbbiban annak döntő részét képezték. Egyébként viszonylag hosszú időn keresztül az antik közföldek, különösen a római ager publicus az egyes országok területének jóval nagyobb hányadára terjedtek ki, mint az „ázsiai” forma állami

szektorai, melyek az országok területének legfeljebb egyharmadát foglalták el. Tendenciájukat, történelmi dinamikájukat tekintve viszont az „ázsiai” termelési módban bővült, míg az anktikvításban szűkült az állami tulajdonban levő területek terjedelme.

Az antik földtulajdonforma kétféle módon jöhetett létre. A görög poliszokban, s mindenekelőtt Athénban a földmagántulajdon már a synoikismos előtt kialakulhatott, Rómában viszont kezdetben a közösségi elem előbb már említett túlsúlya érvényesülhetett, hiszen ott a mondai hagyományt felhasználó ókori történétírók szerint a magánparcellák a város létrehozásakor, állami földosztás eredményeként jelentek meg. A magántulajdon létrejöttét, illetőleg annak formájaként a magánkézbe adást elsősorban az tette lehetővé, hogy a földművelés mind a görög poliszokban, mind Rómában a föld fizikai jellege és kiaknázásának ebből fakadó módja következtében nem igényelt szervezett közös munkát, a kertművelés súlyának növekedése pedig tovább erősítette az egyéni elsajátítás lehetőségét.⁵ Ez egyben azt is jelentette, hogy szemben az „ázsiai” termelési móddal, s bizonyos fokig a germán tulajdonformával, az anktikvításban a klasszikus faluközösségek lényegében hiányoztak. Nem jöttek létre ilyen intézmények a közföldeken sem, ahol a munkavégzés, a reális elsajátítás szintén nem igényelt közmunkát, mint például az öntözéses mezőgazdaságra épülő államokban.

Az antik városállamokban tehát a közösséghez tartozás és a tulajdonosi státusz között kettős függés alakult ki. Földmagántulajdonossá csak a közösség tagja válhatott, ám a polgárjoggal rendelkezők egyben egy parcella magántulajdonosai is voltak. Ily módon az antik városállamok népességét kezdetben elsődlegesen saját földjüket művelő parasztok alkották, akik a hadsereg bázisát is képezték.⁶

Az antik termelési mód létrejöttét és történelmi dinamikáját, Marxtól követve, legtisztább és legkifejezettebb formájában a római földtulajdonviszonyok fejlődésén keresztül vizsgálhatjuk.⁷ Ókori történétírók szerint a város alapításakor minden polgár magántulajdonként az államtól két iugerum (0,5 ha) földet kapott, mely alapvetően házhely és kert volt.⁸ Ebből a földosztásból azt a következtetés vonhatjuk le, hogy az antik eszménykép az államot egyenlő nagyságú parcellák tulajdonosainak közösségeként feltételezte, miközben eredetileg a városfalak alatt elterülő vidék kivételével földmagántulajdonnal csak a plebejusok rendelkeztek, akiket viszont kizártak az ager publicus használatából.⁹ A hódítások nyomán megszerzett területek egyharmadát közföldnek minősítették, melynek nagyobb részét a közösséget

magasabb fokon képviselő patríciusok eleinte a szabad foglalat rendje alapján birtokolták, s általában klienseikkel műveltették meg. Később, feltehetően a népesség növekedése miatt is, szabályozottabb használati mód alakult ki. A patríciusok a megműveletlen területekre adófizetés ellenében örökbérleti szerződést kötöttek, amelynek keretében a megszerzett földdarabokat elajándékozhatták, eladhatták és örökbe hagyhatták, ám az állam a tulajdonjogot fenntartotta, s a birtoklást bármikor megszüntethette.¹⁰ Ez utóbbi sajátosság különböztette meg e bérleti viszonyt a földmagántulajdontól, jelezve a birtoklás közösségi meghatározottságát. Ugyanakkor az örökbérlet az „ázsiai” termelési mód földadományozásától is gyökeresen eltért, mert nem az érintett személy hivatali státuszához, hanem közösségi-nemzeti tagságához kötődött.

Az antik tulajdonforma dinamikája a római köztársaság idején

A római köztársaság létrejötte, i. e. 509 után megkezdődött a közismert küzdelem a patríciusok és az ager publicusból kizárt plebejusok között a közföldek birtoklásáért. Az i. e. 5. században 18 törvényjavaslatot terjesztettek elő néptribunusok, consulok, illetőleg consuli hatalommal felruházott katonai tribunusok, melyek az ager publicus bizonyos részeinek a plebejusok és esetenként az itáliai szövetségesek közötti felosztását indítványozták. Az első tervezetet i. e. 486-ban Spurius Cassius consul nyújtotta be a nemrég elfoglalt földek plebejusok és szövetségesek közötti szétosztására, ám azt az előbbieket sem támogatták az utóbbiaknak szánt juttatások miatt. Elutasították – két kivételtől eltekintve –, a későbbi, hasonló jellegű javaslatokat is, döntően a patríciusok ellenállása következtében. Az egyik elfogadott indítvány a lex Icilia volt; az i. e. 456-ban megszavazott törvény alapján a római Aventinuson osztottak szét földeket a plebejusok között, amit Titus Livius szerint a patríciusok azért támogattak, hogy cserébe a majdani 12 táblás törvényt megfogalmazó tíztagú testületből az előbbieket teljesen kizárják. A másik, jóval kisebb jelentőségű döntés i. e. 418-ban született, melynek alapján egy újonnan meghódított területre 1500 római polgárt telepítettek, s számukra két-két iugerum földet osztottak.¹¹

Az i. e. 4. század első harmadában aztán döntő jelentőségű fordulat következett be. I. e. 388-ban polgárjoggal ruházták fel azon városok lakóit, akik az etruszk háborúban a rómaiakhoz csatlakoztak, s földet

is osztottak számukra, ám a rendelkezésre álló forrásból nem derül ki, hogy e parcellák magántulajdonba kerültek-e, vagy az ager publicus részei maradtak. Egy évvel később egy hasonló tárgyú javaslat a plebejusok érdektelensége miatt ugyan nem emelkedett törvényerőre, a hódítások nyomán jelentősen kibővült közföldrékért folytatott küzdelem azonban a következő két évtizedben a korábbiaknál is élesebbé vált. Ezt a konfliktust zárta le ideiglenesen Licinius és Sextius néptribunusok i. e. 367-ben elfogadott, közismert törvényjavaslata, mely az egy személy által birtokolható közföldet 500 iugerumban (125 ha) maximalizálta. Valószínűleg ekkor az államtól bérelt területeken tartható állatállomány számát is korlátozták, a parlagterületek egy részét pedig szétosztották a plebejusok között. Ettől kezdve az utóbbiak is részesedtek az ager publicusból, s így a patríciusok és a plebejusok konfliktusát végérvényesen a nobilitas és a szegényebb, illetőleg teljesen vagyontalan társadalmi csoportok ellentéte váltotta fel.¹²

Már az előbb említett törvény elfogadása előtt, azt követően pedig még nagyobb mértékben a nobilitas tagjai kezében összpontosultak a közföldrék, akik azokat mindinkább a hódítások nyomán szerzett rabszolgákkal műveltették meg. Ily módon a kisparaszti parcellás gazdaságokat fokozatosan kiszorították a nagy latifundiumok, illetőleg a közepes méretű birtokok, melyeket bérlőik kvázi tulajdonosokként használtak. Ez volt tehát az a korszak, amelyben, Marx megfogalmazását alkalmazva, a patríciusok (és a gazdag plebejusok) az ager publicust lassanként elsajátították, bízva abban, hogy az idő múlásával birtokaikat nem veszik el tőlük. A földkoncentráció részben a kisbirtokok felvásárlásán, részben pedig erőszakos megszerzésén keresztül valósult meg, s emellett, az árutermelés súlyának növekedése következtében, a verseny is hozzájárult e folyamathoz.¹³ A parcellás parasztok helyzetét a hódító háborúk is hátrányosan érintették, hiszen katonai szolgálati terheik elvonták őket a rendszeres földművelő munkától.

Sajátos, dialektikus viszonyként ugyanakkor a hódítások lassították is a kisbirtokosok tönkremenetelét, amennyiben az újonnan megszerzett területeket, kolóniák létesítésével, felosztották a plebshez tartozók között. Ez történt i. e. 232-ben, amikor az elűzött gall senonok földjét osztották szét, i. e. 197-től 177-ig pedig 18 római és 5 latin jogú kolóniát hoztak létre. Az alapvető ellentétet azonban a telepítések nem szüntették meg, sőt, i. e. 169 után, amikor az erre alkalmas közföldrék elfogytak, az mindinkább kiéleződött.¹⁴ A konfliktusok aztán a Gracchusok mozgalmához, majd polgárháborúkhöz, s végül a római köztársaság bukásához vezettek.

E közismert eseménysort Tiberius Gracchus i. e. 133-ban előterjesztett földtörvényjavaslata indította el, amely Licinius és Sextius egykori szabályozását újította fel. Az általa benyújtott tervezet ismét 500 iugerumban szabta meg az egy családfő birtokában levő közföld felső határát, kiegészítve az eredeti rendszert azzal, hogy a vele egy háztartásban élő felnőtt fiúk további 250-250 iugerum használatára jogosultak. Így egy család 1000 iugerum nagyságú, most már magántulajdonba kerülő földdel is rendelkezhetett, a többletet pedig kárpótlás ellenében vissza kellett szolgáltatni az államnak, amely e területeket 30 iugerumos parcelláknént, elidegenítési tilalom mellett szétosztotta az elszegényedett polgárok között. A modern kor földreformjaival ellentétben tehát a Gracchusok nem a földmagántulajdont, hanem a közföldbirtoklást akarták átalakítani, amely egyébként közel került a magántulajdonosi státuszhoz. Ez különösen akkor vált nyilvánvalóvá, amikor a Tiberius Gracchus törvénye alapján létrejövő háromtagú bizottság elkezdte az ager publicus használatának felülvizsgálatát. Sok esetben ugyanis nehezen vagy egyáltalán nem lehetett megállapítani, hogy a nobilitas valamely tagja örökbérlet vagy tulajdon jogcímén használ-e egy földterületet.¹⁵

A Gracchusok politikai bukása ellenére a bizottság i. e. 133–118 között körülbelül 60 ezer római polgárt juttatott földparcellához, 375 ezer hektárt osztva szét.¹⁶ Az utóbbi időpontban azonban az átmenetileg felülkerekedett optimáták leállították a földreform folytatását, s a birtokokra adót vetettek ki, annak érdekében, hogy az ebből származó bevételt ellentételezésként szétosszák a szegények között. Még ezt megelőzően, i. e. 121-ben felfüggesztették e parcellák elidegenítésének tilalmát, tíz évvel később pedig a használati jogot magántulajdonná alakították át, s egyben a földadót is eltörölték.¹⁷ Noha az egymást követő polgárháborúk során az ager publicus terjedelme ismét erőteljesen növekedett, a campaniai és a stellai közföldek i. e. 59-es, Iulius Caesar általi felosztása nyomán a földmagántulajdon túlsúlyos mozzanattá vált, azt a látszatot keltve, hogy a római társadalom elsődlegesen a rabszolgákkal műveltetett latifundiumokon alapult.

A kettős tulajdonforma a római császárkorban

A köztársaság utolsó időszakában és a császárkor első két évszázadában meghatározó jelentőségű nagybirtokos gazdálkodás képezte bázisát a vulgármarxista rabszolgatartó termelési mód elméleté-

nek, melyet egyébként az antikvitás mellett az „ázsiai” társadalmak értelmezésére is kiterjesztettek. Tőkei Ferenc, az eredeti elmélet rekonstruálásakor, e teóriát elsősorban azért bírálta, mert Marx a rabszolgaságot és a jobbagyságot is másodlagos jelenségnek fogta fel, melyet a tulajdonforma jellegéből kell kifejezteni. Elutasította Maurice Godelier azon állítását is, amely szerint Marx a köz- és a magántulajdon kettősségén nyugvó antik formát valamilyen rabszolgatartó társadalom előtti fázisnak tekintette, egy olyan fejlődési foknak, melyben a természetadta köztulajdon még meghatározó jelentőségű szerephez jutott. E felfogást azzal az érveléssel kritizálta, hogy az antik formát nem az egész ókori fejlődés – ellentmondásos – alapján fogta fel.¹⁸ Tőkei elméleti érvei mellett a történelmi tények is ellentmondanak Godelier feltételezésének, mivel az állami tulajdon a császárkorban is fennmaradt, a földmagántulajdon szabadságát pedig városi kötöttségek korlátozták.

Az ager publicust felváltó hivatali földtulajdon létrejöttének folyamatát alapvetően az határozta meg, hogy a principátus korai szakaszát a köztársaság helyreállításaként értelmezték. Ennek következtében Augustus örökölt, illetőleg általa megszerzett földterületei még magántulajdonnak minősültek, mivel névlegesen nem uralkodó, hanem csupán az állam első polgára volt. E téren változást az jelentett, hogy a felségsértési perek során elkobzott földbirtokok a császár vagyonát gyarapították, ám nem tisztázódott, hogy azok állami vagy magánjellegűek-e. Az új struktúra akkor jött létre, amikor i. sz. 69-et követően, a Iulius–Claudius-dinasztia kihalása után egyértelművé vált, hogy a principátus valójában monarchikus berendezkedés, a princeps császár, és nem egyszerűen a birodalom első polgára. E helyzetnek megfelelően Vespasianus az ager publicus még meglévő részét, a Iulius Caesartól és többi elődjétől örökölt földtulajdont, valamint az elkobzott földbirtokokat és a gazdátlan területeket res privata néven egyesítette, s ez a császári hivatali, Itáliára és valamennyi provinciára kiterjedő birtokállomány vált az állami tulajdon kizárólagos formájává. Afrika és Egyiptom provinciában a földterület több mint felét a császári birtokok foglalták el, s az uralkodó a birodalom egészét tekintve is a legnagyobb ingatlanvagyonnal rendelkezett.¹⁹ Ugyanakkor az elnevezés azt is jelzi, hogy egy sajátos alakzat jött létre. Az állami tulajdont ugyanis magánként jelölték meg, s így az magában hordozta az antik forma kettős jellegét. Marx már *A hegeli államjog kritikájában* úgy fogalmazott, hogy Rómában a császári hatalom, szemben a germánokkal, nem a magántulajdonon alapult,

s ezzel magyarázta azt is, hogy nem jog-, hanem csak tényszerűen volt örökletes, amihez hozzátehetjük, hogy hiányoztak a hosszabb ideig uralkodó dinasztiák is. A római császárok pozíciója egyébként nemcsak a feudális, hanem az „ázsiai” uralkodóktól is különbözött, mivel állami tulajdonuk nem a területi faluközösségi szektor mellett, hanem földmagántulajdonosok társadalmában működött.²⁰

Ez a rejtett jelleg Septinius Severus uralkodásakor teljesen egyértelművé vált. Az új dinasztiát alapító császár ugyanis az i. sz. 193–196 közötti polgárháború alatt, s azt követően a magántulajdonosoktól elkobzott birtokokat a *patrimonium privatum* állományában vonta össze, megkülönböztetve azt a *res privatatól*. Ily módon a császári földtulajdon két részre tagolódott; a *patrimonium privatum* személyes vagyonnak, a többi nagybirtokoséval egyező magántulajdonnak minősült, míg a *res privata* a császár hivatali földtulajdonának, melynek jövedelmét állami célokra fordították.²¹ E szétválás ugyanakkor nem jelentette azt, hogy az állami és a magánjellegű jövedelmeket egyértelműen elkülönítették egymástól. Pontos elhatárolásuk a principátus egész időszaka alatt elmaradt, s csupán Constantinus választotta szervezetileg is szét az állami jellegű kincstár, a *fiscus* és a császári család vagyongazdálkodását. Jellemző, hogy ebben a korszakban már az utóbbit nevezték *res privatanak*.²²

A hatalmas császári birtokállomány ellenére mind a principátus, mind a *dominatus* időszakában a földmagántulajdon túlsúlya érvényesült, amit a gyakori vagyyonelkobzások sem ellensúlyoztak. Az i. sz. 1. században, a korábbi periódusokkal szemben az egy tagból álló egységes *latifundiumok* alkották a nagybirtokok többségét. Ezeket részben rabszolgák, részben pedig kisbérlők, *colonusok* művelték, utóbbiak részesbérleti rendszerben. Mindazonáltal a tőkés termelési módra jellemző teljesen szabad földmagántulajdon mégsem alakult ki, hiszen a városok, poliszjellegük következtében, bizonyos fokig korlátozták a tulajdonosi jogok gyakorlását. E kööttségek csak azon birtokok esetében szűntek meg, melyeket tulajdonosai kivonhattak a városi szervezetekből.²³

E folyamat már a birodalom i. sz. 395-ben történt kettészakadása előtt megkezdődött, s ezt követően még erőteljesebbé vált, elsősorban a nyugati provinciákban. A kivételezett, *agrie exceptine* nevezett földek tömeges megjelenése a város és a hozzá tartozó térség egységének felbomlását jelentette; tulajdonképpen ekkor szűnt meg a polisz szervezete, mely a császárság alatt is az állam alapvető szervezeti egységét képezte. Ily módon a nagybirtokokon élő *colonusok* magánhatalom

alá kerültek és számuk a patrocínium elterjedésével jelentősen emelkedett. E függőségi viszony oly módon jött létre, hogy szabad parasztok egyénileg és csoportosan, illetőleg colonusok nagybirtokosok vagy más befolyásos személyek oltalma alá helyezték magukat.²⁴ A patrocínium két szempontból is jelentősen különbözött az egykori patrícius-kliens viszonytól; egyfelől az úr nem közföld birtokosa, hanem földmagántulajdonos volt, másfelől pedig az érintett személyek között semmilyen nemzetségi-vérségi kötelék nem állt fent. Első közelítésben tehát a patrocínium feudális uralmi-szolgasági, földesúr és jobbágy közötti társadalmi viszonynak látszik, valójában azonban nem volt az, mert ekkor még hiányzott a magántulajdonos parasztok faluközössége. Közben a principátust i. sz. 284-től felváltó dominátus berendezkedése, főként külsőségeiben, az „ázsiai” termelési mód despotikus államaihoz hasonlított, amelynek háttérében az állt, hogy az antik állam nem szakadt el teljesen a módosult törzsiségtől.

Az antik társadalmi forma egyén-közösség-termelőeszköz struktúrája egyértelműen meghatározta az állam jellegét is. Mivel e termelési módot eleve az állami és magántulajdon kettőssége jellemezte, a városalapítással egyszerre jött létre a berendezkedés alapja és legfontosabb felépítményi eleme, emellett a kettősség sajátos dialektikus viszonyban alakult ki, s fejlődött tovább. Mind a királyság, mind a köztársaság időszakában a földmagántulajdon állami döntésekkel jött létre és szilárdult meg, az ager publicus használatában pedig fokozatosan a magánelsajátítás kerekedett felül. A köztársaság látszatába burkolódzó principátus a császárt kezdetben magánszemélyként, az első polgárként jelenítette meg, akinek föld- és pénztulajdona is magánvagyon.²⁵ Ez ugyan, mint előbb már említettük, Vespasianus óta hivatali jellegűvé vált, ám a korszak végéig nem lépett túl az állami és magántulajdon szimbiózisán. Az állami föld tehát magánba, a magán pedig államiba csapott át, miközben az ager publicusnak magán, a császári magánföldnek pedig állami jellege is volt. Olyan berendezkedés, mely névlegesen köztársasági, míg ténylegesen monarchikus, csak e kettős tulajdonforma bázisán jöhetett létre.

Az állami és a magántulajdon arányának megváltozása, az utóbbi súlyának növekedése egyébként döntő szerepet játszott a magánjog kifejlődésében, amit Marx úgy értelmezett, hogy az egybeesett a római közösség felbomlásával, vagyis a köztársaság bukásával és a principátus létrejöttével. Röviden érintette azt a kérdést is, hogy a termelési viszonyok mint jogviszonyok esetében megjelenik az egyenlőtlen fejlődés, hiszen a polgári társadalom egy fejletlenebb állapot

jogát mintának tekinti saját szabályozási rendszerének kiépítésekor. Álláspontja szerint e paradoxon azon alapult, hogy noha a római társadalomban a csere semmiképpen nem volt kifejtett, meghatározó körben mégis annak bizonyult.²⁶ Az i. sz. 1. századtól vált egyébként meghatározó jelentőségűvé a jogtudomány, amelynek legismertebb képviselői a Severus-dinasztia időszakában működtek és vezető állami tisztségeket is betöltöttek.

Az antik társadalmi forma utóélete

Kettős jellege következtében az antik földtulajdon felbomlása fogalmilag két elvont lehetőséget rejtett magában; visszatérést az „ázsiai” termelési mód utolsó, birodalmi fázisához, illetőleg áttérést a földmagántulajdonon alapuló új, addig ismeretlen társadalmi formához. A Bizánci Birodalommá vált egykori keleti provinciák, „ázsiai” környezetük következtében, mintha az első alternatívát valósították volna meg, kifejlesztve a dominátus rendjében már meglevő tendenciákat. Ugyanakkor a nyugati tartományok, érintkezve a különféle barbár, elsősorban germán törzsekkel, az európai feudalizmus létrejöttéhez járultak hozzá, Marx által is említett szimbiozist alkotva.²⁷ Közvetlenül azonban ez az átalakulás sem ment végbe; Tőkei Ferenc kimutatta, hogy a 10. századi normann hódítás meghatározó szerephez jutott az európai feudalizmus kialakulásában, a módosult törzsiség megszűnéséhez pedig a későantik korszak utódállamának szétesésén keresztül vezetett az út.²⁸

De véglegesen megszűnt-e az antik társadalmi forma a Nyugatrómai Birodalom bukásával? Tőkei Ferenc e felvetésre nem ad egyértelmű választ, s ezzel azt sugallja, hogy e termelési mód, vagy legalábbis annak néhány jellegzetessége, túlélhette az i. sz. 5. századot.²⁹ Célzása közvetlenül Bizáncre utal, melyet ily módon nem „ázsiai”, hanem későantik berendezkedésnek tekintett, ám továbbélő elemeket, mint erre előbb már utaltunk, Nyugaton, az ún. hűbéri anarchia koráig is feltételezett. Gondolatmenete egyben az orosz társadalom jellemzésére is kiterjedt, történelemelméleti kontextusba helyezve „a harmadik Róma” megjelölést. Úgy látta, hogy a középkori orosz társadalomban a földesúri magántulajdon egy kiépült, „ázsiai” jellegű adóbürokráciával egészült ki, részben bizánci, részben mongol hatásra. Ezt a kettős antik forma fennmaradásaként értékelte, miközben jelezte, hogy eredetileg az orosz fejlődés nem különbözött a germán

feudalizmustól. Mindezek alapján az orosz termelési módot úgy definiálta, hogy az történelmi környezete miatt nem volt képes az európai fejlődés kibontakozására, „ázsiai” segédlethez folyamodott, s így szerkezeti szempontból a görög–római antik forma karikatúráját valósította meg.³⁰ E fejtegetésből egyértelműen kitűnik, hogy e struktúrát a germán és az „ázsiai” mozzanatok összekapcsolódása, illetőleg a későantik berendezkedés bizánci közvetítésű hatása együttesen alapozta meg.

Közismert azonban még egy utóhatása is, mégpedig az antikvitásnak a tőkés termelési mód létrejöttében játszott esetleges szerepe. Előbb már említettük, hogy a római magánjog mintául szolgált a polgári társadalom jogrendszerének kiépítésekor, s emellett meghatározó jelentőségű befolyást gyakorolt jogtudományának fejlődésére is. Árugazdaságának viszonylagos fejlettsége, s ezzel összefüggésben nagymértékű pénzvagyonok felhalmozása, valamint a városias életforma szintén a kapitalizmus előképének mutatja az antik társadalmi formát, melyben a földjüket elvesztett parcellás parasztok mint potenciális bérmunkások is megjelentek. E termelési mód azonban, éppen államiságában gyökerező közösségi jellege következtében, kizárta a tőkeviszony létrejöttét, hiszen a római proletariátus gabonával való ellátása miatt nem állt fenn a munkavállalás kényszere, és ezáltal a létfenntartási eszközök piaca is korlátozott maradt. A földtulajdon elvesztése tehát nem járt együtt a fogyasztási alaptól való elválasztással, a teljes objektumnélküliséggel. Ezért hangsúlyozta Marx, hogy a pénzvagyon pusztá létezése nem vezet a tőkés termelési mód kialakulásához, noha abból indul ki.³¹

Mindazonáltal a kapitalizmus első csíráinak megjelenése szorosan összefüggött az antik maradványokkal, hiszen azok az itáliai városállamokban jelentek meg, Spanyolország és Portugália is e történelmi háttér miatt játszott döntő szerepet a tőkés világrendszer létrejöttének kezdetén, a földrajzi felfedezésekkel, s ennek nyomán a nemesfémek tömegének Európába áramoltatásával. A 17. századtól azonban, mint közismert, Németalföld, majd Anglia vált a kapitalizmus vezető államává, s Európában a tőkés centrumhoz azóta is csak azok az államok tartoznak, melyekben az antik hatás csak közvetve és korlátozottan érvényesült, vagyis területük kívül maradt a Római Birodalmon, illetőleg felületesen romanizáltak voltak.

A 19. század közepe óta rendelkezésünkre álló egy főre jutó GDP-és GNP-adatok azt mutatják, hogy a dél-európai országok fejlettségi szintje folyamatosan a kontinens átlaga alatt maradt, ami alól, 1860-

ban, csak Spanyolország képezett kivételt. Jelenleg, a 21. század első negyedében is hasonló a helyzet, Olaszország, Spanyolország, Portugália és Görögország éppúgy nem tud tartósan felzárkózni, mint a közép-kelet-európai térség államai.³² Az antik társadalmi forma tehát kiindulópontja volt az európai fejlődésnek, de egyben akadályává is vált annak, hogy egykori meghatározó térségei a kapitalista világgazdasági rendszer centrumterületeivé váljanak.

Jegyzetek

- ¹ Termelés és tulajdon azonosításáról, a reális elsajátításról: Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Nyersfogalmazvány.) Első rész. MEM, 46/I. 15. Az idegen munkaerő feletti rendelkezésről lásd: Karl Marx – Friedrich Engels: *A német ideológia*. Budapest, Magyar Helikon, 1974. 41.
- ² „A tulajdon tehát egy törzshöz (közösséghez) tartozást jelent (benne szubjektív-objektív létezéssel bír), valamint ennek a közösségnek a földhöz, a talajhoz, mint az ő szervesen testéhez való viszonyulása közvetítésével az egyénnek a földhöz, a termelés külső ősfeltételéhez – minthogy a föld nyersanyag is, szerszám is, termék is – mint az ő egyéniségéhez tartozó előfeltételekhez, egyénisége létezési módjaihoz való viszonyulását. Mi ezt a tulajdont a termelés feltételeihez való viszonyulásra vezetjük vissza.” MEM, 46/I. 371.
- ³ Maurice Godelier: Az „ázsiai termelési mód” fogalma. In *Az ázsiai termelési mód a történelemben*. Budapest, Gondolat, 1982. 133–135.; Tőkei Ferenc: Az ázsiai termelési mód új vitájához. In Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Budapest, Kossuth, 1975. 229.
- ⁴ Marx–Engels (1974): i. m. 26.
- ⁵ MEM, 46/I. 359., 366. Tőkei Ferenc a földmagántulajdon kialakulásában meghatározó jelentőséget tulajdonított a kertművelésnek, mely egyébként Mezopotámiában is hozzájárult a földmagántulajdon átmeneti megjelenéséhez. Úgy találta, hogy a krétai–mykénéi „ázsiai termelési mód” keretei között a teraszosan biztosított telepített parcellák kertszerű elsajátítása egy világtörténelmi fordulat lehetőségét teremtette meg. „Mert egészen nyilvánvaló, hogy a földművelés technológiájának az a fejlődés, mely megszünteti majd a gabonatermesztés kizárólagosságának mondható túlsúlyát, fontosabb előfeltétele az antik tulajdonforma kialakulásának, mint megannyi temenos kihatása az adózó földek tömegéből.” Tőkei Ferenc: *Aktikvitás és feudalizmus*. Budapest, Kossuth, 1969. 68. Ehhez aztán hozzátette, hogy az antik tulajdonforma kialakulásában „[v]alóban döntő szerepe lehetett az attikai föld soványságának [...]; a sovány földön megsokasodott lakosság csak úgy tudott megélni, ha minden munkaképes ember nekiállt a föld megművelésének, feltúrtak minden talpalatnyi földet, és saját munkájukkal igyekeztek biztosítani az élelmezésükhöz szükséges gabonát, olajbogyót, szőlőt. Nem kereskedelmi, hanem létfenntartási okokból lép tehát előtérbe a kertművelés, amelynek jó hagyományai voltak a mykénéi kor »telepített« parcelláiban.” Tőkei (1969): i. m. 102.
- ⁶ MEM, 46/I. 359.; Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák elméletéhez*. Budapest, Kossuth, 1971. 191.

- ⁷ MEM, 46/I. 365.
- ⁸ Tökei (1969): i. m. 50.
- ⁹ MEM, 46/I. 361–362.; Tökei (1971): i. m. 132–133.
- ¹⁰ Appianos: *Róma története*. Budapest, Osiris, 2008. XIII. A római polgárháborúk 1.7. 442.; Ókori lexikon, 1902. Ager publicus.
- ¹¹ A római köztársaság törvényei, Wikipedia. Az összeállítás forrását Titus Livius *A római nép története a város alapításától* című műve képezte, a lex Icilia ismeretetéskor pedig Dionysius Halikarnasszus *Római régiségek* című könyvét is felhasználta, aki történetíróként Livius követte.
- ¹² Titus Livius: *A római nép története a város alapításától II*. Budapest, Európa, 1969. Hatodik könyv 35. pont 132.; Appianos (2008): i. m. 1.9. 444.
- ¹³ Appianos (2008): i. m. 1. 7. 442–443.
- ¹⁴ *Polübiosz történeti könyvei* I. kötet. Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2002. 100–101.; 28-as számú lábjegyzet 142.; Hoffmann Zsuzsanna: Földtulajdon az ókori Rómában. Földbirtokviszonyok a korai köztársaság korában. *Aetas*, 11. (1996) 4. 91–92.
- ¹⁵ Appianos (2008): i. m. 1.9. 444. „A birtoklás régisége és a dokumentumok hiánya sokszor lehetetlenné tette annak megállapítását, hogy mely földdarabok illeték meg a tulajdonost magántulajdonjog címén, s melyek az elfoglalt földek. Ezen az alapon végeláthatatlan perek és ellenségeskedések kezdődtek, amelyeket a bizottságnak kellett elbírálnia.” *Szovjet Világtörténet, 2. kötet*. Budapest, Kossuth, 1962. 365.; Hoffmann (1996): i. m. 90.
- ¹⁶ Hoffmann (1996): i. m. 94.
- ¹⁷ *Ókori lexikon*; Appianos (2008): i. m. 1. 27. 458.
- ¹⁸ Tökei (1971): i. m. 134–136.; Godelier (1982): i. m. 124., 127–128.
- ¹⁹ Hahn István – Maróti Egon: *Az ókor története V. A római császárság története*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1974. 16–17., 19., 22., 24., 29., 52.
- ²⁰ Karl Marx: A hegeli államjog kritikája. MEM, 1. 316–317.
- ²¹ Hahn–Maróti (1974): i. m. 65.
- ²² Hahn–Maróti (1974): i. m. 90.; Sabine Schmall: Patrimonium und fiscus. Online: <https://bonndoc.ulb.uni-bonn.de/xmlui/handle/20.500.11811/4859>
- ²³ Hahn–Maróti (1974): i. m. 24.; *Szovjet Világtörténet (1962)*: i. m. 658., 662–663., 751.
- ²⁴ Hahn–Maróti (1974): i. m. 97–98.
- ²⁵ „A társadalom élén a császár áll. Helyzete a II. században még nem teljesen egyértelmű. Valójában a birodalom ura, hivatalosan annak csak első polgára. A császárok ennek megfelelően – Domitianus időleges kísérletétől eltekintve – még nem szerveztek udvartartást, még nincs külön császári palotájuk, még nem alakult ki a keleti despotizmusokhoz hasonló udvari szertartásrend; környezetük tagjai számára még könnyen megközelíthetők, s minden római alattvaló személyes beadvánnyal fordulhat a császári scriniumokhoz.” Hahn–Maróti (1974): i. m. 52.
- ²⁶ MEM, 46/I. 34–35., 151.
- ²⁷ „Minden hódításnál három dolog lehetséges. A hódító nép a meghódítottat aláveti saját termelési módjának (pl. az angolok Írországból századunkban, részben Indiában); vagy meghagyja a régi termelési módot és megelégszik sarccal (pl. törökök és rómaiak); vagy kölcsönhatás áll be, miáltal valami új jön létre, egy szintézis (részben a germán hódításoknál).” MEM, 46/I. 24.

²⁸ Marc Bloch *A feudális társadalom* című könyvében számtalan helyen utal az állam szétesésére: „a feudalizmus egybeesett az állam védelmező funkciójának mélységes elerőtlenedésével, annak ellenére, hogy továbbra is fennmaradt a kis hatalmak tömege felett álló közhatalom fogalma. A feudális társadalom azonban nemcsak különbözött a rokonságon alapuló és az állam ereje által uralt társadalmaktól” (vagyis az ösközössegtől és az antikvitástól). „Az ilyen alakulatú társadalmak után keletkezett, s így magán viselte ezek bélyegét.” Marc Bloch: *A feudális társadalom*. In Marc Bloch: *A történelem védelmében*. Budapest, Gondolat, 1974. 222. Röviden azt is érezeltette, hogy a megmaradt közhatalom az uralkodó személyéhez kötődik és áttételesen jelezte, hogy magántulajdonosi minősége miatt „a hatalom elvont fogalmát nemigen tudták elválasztani a hatalom birtokosának konkrét alakjától. Maguk a királyok is csak nehezen tudtak a szűk családi érzés fölé emelkedni” (vagyis elsősorban magántulajdonosként cselekedtek). Bloch (1974): i. m. 215. Ezekből az állításokból azonban nem vonta le azt a következtetést, hogy a korábbi társadalmi formák meghaladását az antik államiság végleges megszűnése tette lehetővé.

²⁹ Tőkei (1971): i. m. 131–132.

³⁰ Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód új vitájához*. In Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Budapest, Kossuth, 1975. 223–224.

³¹ „A pénzvagyron maga egyszersmind egyike e felbomlás hatóerőinek, mint ahogy e felbomlás [ti. a munka és tulajdon szétválása] a pénzvagyron tőkévé változásának a feltétele. De a pénzvagyron pusztá létezése, vagy akár az, ha ez egyfajta szupremáciára tesz szert, semmiképpen sem elegendő ahhoz, hogy ez a tőkévé feloldódás megtörténjen. Máskülönbén a régi Róma, Bizánc stb. szabad munkával és tőkével fejezte volna be történelmét, vagy jobban mondva kezdett volna új történelmet. A régi tulajdonviszonyok felbomlása ott is a pénzvagyron – a kereskedelem stb. – fejlődésével kapcsolódott össze. De ez a felbomlás ipar helyett ténylegesen a falunak a város feletti uralmára vezetett.” MEM, 46/I. 384.

³² Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product 1800–1975*. *Journal of European Economic History*, (1976), 2. 279., 299., 301., 307. 2020-ban vásárlóerő-paritással kiigazítva az egy főre jutó GDP az Európai Unió tíz államában haladta meg az átlagos szintet. E fejlettségi rangsorban Olaszország a 12., Spanyolország a 17., Portugália a 20., Görögország pedig a 25. helyet foglalta el. Olaszország az átlag 92,5%-át, Spanyolország 86,9%-át, Portugália 77,00%-át, míg Görögország 65,1%-át érte el. Az egykor szintén erőteljesen romanizált területen elhelyezkedő Franciaország a sorrendben a 10. volt, mindössze 4,2 %-kal lépve túl az átlagot. Lásd: Eurostat GDP per capita PPS. Online: <https://ec.europa.eu/eurostat/Data>

Kína, Bolívia, ökológia

Az Egy Övezet Egy Út Kezdeményezés (BRI) és legújabban az Átfogó regionális gazdasági partnerség (RCEP) magában foglalja Kína körül a világ országainak kétharmadát. Többségük az ún. alacsony jövedelmű országok közül kerül ki (amiket azelőtt „harmadik világnak” vagy „fejlődő országoknak” neveztek). Számukra vonzó az a gazdasági modell, amit Kína – Teng Hsziao-ping reformjai óta – fejlesztett ki saját nemzeti területén. E modellben az állami vállalatok megnyitják portfóliójukat a külföldi tőke előtt, ugyanakkor az állam magánál tartja a döntéshozatal jogkörét. Az ipari szektor és a mind termelékenyebb, zöld technológiát használó bányászat is ezt a modellt követi, ami áldásosnak, sőt, életmentőnek bizonyul jó pár alacsony jövedelmű ország számára. Bolívia, amely Latin-Amerika legszegényebb állama volt, miközben a világ legnagyobb lítiumkészletét mondhatja magáénak, jellegzetes példája a Kínával létesített win-win kapcsolatoknak. Ami azonban nincs ínyére a nyugati országoknak, amelyek hidegháborút hirdettek a veszedelmes „sárkánnyal” szemben. De vajon a Hszi Csin-ping által meghirdetett „ökológikus civilizáció” projektuma, amit a partnerségen alapuló kínai gazdaságpolitika képvisel, nem jelent-e valós reményt az egész bolygó számára?

*

Kihelyezett szennyezés

Kína eltökéltséget mutat aziránt, hogy „ökológikus civilizáció” programja érdekében végigmenjen a zöld, alacsony karbonkibocsátású és fenntartható fejlődés útján. 2009 óta az erdővel borított területek nagysága több mint 70 millió hektárral bővült Kínában, ami a világon a legmagasabb arányú növekedés. 2019-ben az egységnyi bruttó hazai termékre (GDP) eső szén-dioxid-kibocsátás 2005-hez képest 48,1%-kal mérséklődött, és a nem fosszilis energiatípusok az elsődleges energiafelhasználás 15,3%-át tették ki. A megújuló energiaforrásokba fektetett beruházások öt egymást követő évben túllépték a 100 milli-

árd amerikai dollárt, és a megújulóenergia-felhasználású gépjárműpark Kínában meghaladta a világ teljes állományának felét.

Mindazonáltal: „nulla CO²-hatású termék nem létezik. Ez nem lehetséges, az energetikai átalakulás nem egyéb, mint hatalmas »zöldrefestés« (greenwashing). Úgy teszünk, mintha tiszták lennénk, holott piszkosak vagyunk. Egyszerűen kihelyeztük a szennyezést” – vallja Philippe Bihoux mérnök, az *Institut Momentum*¹ tagja a „La face cachée des énergies vertes” (A zöld energiák rejtett oldala) c. dokumentumfilmjében,² amit az RTBF³ *Investigation* c. műsora mutatott be 2020. november 18-án. Bár a megújuló energiafajták lehetővé teszik, hogy megszabaduljunk a kőolajtól, másfajta nyersanyagoktól azonban, mindenekelőtt a ritkaföldfémektől függést okoznak. A ritkaföldfémek nem földek, hanem fémek, és egyáltalán nem oly ritkák, mint elnevezésük sugallja. Némelyiküket, mint pl. a lantánt, az elektromos autók akkumulátoraihoz, szélérőművek rotorjaihoz, napelemekhez és különféle, „zöldnek” nevezett ipari technológiákhoz használják fel. A dokumentumfilmben hivatkozott polémia részét képező lítium és a kobalt nem ritka földek, hanem ritka fémek, amiket az elektromos autók és az okostelefonok lítiumion-akkumulátorainak gyártásához használnak. A réz is olyan fém, amiből egyre kevesebb van, minthogy túlzott kereslet mutatkozik iránta a nagyvárosainkat behálózó és egymással összekötő elektromos kábelek előállításának során.

A dokumentumfilm élesen bírálja Kínát, mondván, hogy Kína „birtokolja a Föld ritkafém-készletének 75%-át”. „A Közel-Keletnek kőolaja van, Kínának meg ritkaföldfémek”, jelentette ki előrelátón, már 1992-ben, Teng Hszao-ping. Többek között hatalmas grafitbányái működnek Heilongjiangban, az ország északkeleti részén. „A munkások régi, elavult gyárakban dolgoznak, lényegében mindenféle munkavédelem nélkül. A grafitpor mérgező szőnyeg gyanánt lepi be a környéket. Ebben a jellemzően mezőgazdasági régióban a fákon nincsenek már levelek. Minden növény beteg” – mutat rá elítélően az *Investigation* dokumentumfilmje, azt azonban elmulasztja megemlíteni, hogy a pekingi hatóságok 2016 decembere óta több mint 400, bányászattal foglalkozó és ritkaföldfémeket feldolgozó céget ellenőriztek, s közülük többet is bezártak a környezetvédelmi normák megszegése miatt.⁴

Bár Kína a világ első számú ritkaföldfém-kitermelője, nem az övé a tartalékok többsége: a film készítői által említett 75%-os arány, a *Statista*⁵ portál szerint, valójában 36,2%. Brazília, 22 millió tonnára becsült tartalékaival (ami több mint a fele Kínáénak), India, az Egye-

sült Államok, Kanada, Grönland, Oroszország, Ausztrália, Dél-Afrika, Vietnám, Thaiföld és Kelet-Afrika jó pár országa szintén jelentős tartalékokkal rendelkezik.⁶

Kína mint az alacsony jövedelmű országok gazdasági modellje

Kína a 2000-es évek eleje óta olyan politikát folytat, amely – a hozzáadott érték megtartása érdekében – korlátozza a feldolgozatlan nyersanyagok kivitelét. „Nem kívánja folytatni a nyugatiak által követett kolonialista irányvonalat, akiket csupán a nyersanyagok érdekelték, amiket azután otthon dolgoztak fel. Kína kvótákat állít fel az export számára, miközben korlátlan hozzáférést biztosít az országban letelepedni szándékozó vállalatoknak. Előnyben részesíti azokat az ipari cégeket, amelyek a ritkaföldfémek kiaknázását fejlett technológia alkalmazásával végzik.”⁷

Peking kézben tartja a döntéshozatal jogát az állami szektor – többek között zöld technológiát használó – vállalataiban, megőrizve a tőketulajdon legalább 51%-át, s a nyugati cégektől, amelyek beruházásra vállalkoznak területén, elvárja, hogy fejlett ipari technológiát, magas képzettségű munkaerőt, *know-how*-t és kutatási kapacitást hozzanak az országba. Ezeket az ismereteket azután saját fejlődése javára fordítja. Ilyen módon vált Kína a világ első számú zöldenergia-termelőjévé, illetve élvárossá a napelemgyártás, a hidroelektromos és szélenergiába való beruházások területén, valamint az új energiafajtákat (elektromosságot és hidrogént) hasznosító gépkocsik világpiacán.

E gazdaságpolitikai modell, amelyben az állam továbbra is ellenőrzi a termelést és az elosztást, nem az a fajta fékevesztett kapitalizmus, ami a Nyugat mind nyilvánvalóbb hanyatlását okozza. Azon túl, hogy Kína nyeresre áll a zöld technológiákért folytatott versenyben, újabban teret nyer Ázsia, Afrika és Latin-Amerika számos országában is. Számukra Kína modell gyanánt szolgál, és ásványkincseik államosítására ösztökéli őket: ezentúl a helyi gazdaság sokkal inkább a belső fogyasztást kell táplálja, mintsem a kliensországok étvágyának kielégítését. Ez nem tetszik a nyugatiaknak, akiknek pozíciói mindenütt gyengülnek ezekben az alacsony jövedelmű országokban – ami miatt fokozódik a „China bashing”⁸

A Kongói Demokratikus Köztársaság (KDK) a világ kobaltbányászatainak kétharmadát adja, amit a *British Geological Survey* 2015-ben 148 000 tonnára becsült. Számottevő réz-, illetve egyéb fém- és ásványtarta-

lékkal is rendelkezik, amit a belga gyarmatosítók a 19. század vége óta nagy becsben tartottak. Kína, összhangban gazdaságpolitikájával, ipari és közúti infrastruktúrával, szakképzett munkaerővel és *know-how*-val landolt, majd telepedett le a KDK-ban, amely évente 48 000 tonna kobalt kitermelését vállalja, ami a világpiacon rendelkezésre álló kobalt közel kétharmadát teszi ki.

A KDK és Kína számos vegyesvállalatot hozott létre a bányászatban, amilyen pl. a 2017-ben alapított *Deziwa*; ennek 49%-os tulajdonosa az állami kézben lévő *Gécamines* bányáüzemeltető vállalat, 51%-ban pedig a *China Nonferrous Metal Compagny*. A cég 2020 januárjában ultramodern kobaltfinomító üzemet adott át Lualabában, Kolwezi városától mintegy 35 km-re, keletre.⁹ Más vegyesvállalatok¹⁰ is jelzik az erősödő tendenciát, hogy a KDK egyre inkább hajlik a kínai modell követésére. Kinshasa nyitott a külhoni tőke fogadására, függetlenül annak eredetétől, ám megtartja a vállalatok portfóliójának 50%-át. A kobalt és a réz árának a zöld technológiák miatti egekbe szökése ilyenformán hasznos az ország gazdasági fejlődése számára.

A kínai modell mind több afrikai országban hódít, s Kína Afrika legfontosabb partnerévé vált a kétoldalú energetikai projektek területén. Jelenleg, 2020 végén, az elektromosáram-termelés teljes kapacitásának több mint 10%-át olyan energetikai beruházások céljaira használják fel, amelyeket Kína finanszíroz, s kínai cégek kiviteleznek.¹¹

Kína és az USA verseny a bolíviai lítiumért

Bolívia birtokolja a Föld lítiumkészletének 65%-át, az elektromos autók, telefonok, laptopok stb. akkumulátorainak gyártásához nélkülözhetetlen fém. E „fehér arany” legnagyobb lelőhelye a hatalmas Salar de Uyuni¹² területén található. „A lítium kitermelése nem az Észak multinacionális vállalatait fogja gazdagítani, hanem a bolíviai népet” – jelentette ki Evo Morales, Bolívia elnöke. Beiktatásának évében, 2006-ban, államosították a lítiumbányászatot, két évvel később pedig megalapították a *Yacimientos de Litio Bolivianos* (YLB) állami lítiumvállalatot.

Az Egyesült Államok, amely megszokta, hogy Latin-Amerikát saját „hátsó udvarának” tekintse, azonnal reagált, s egyoldalúan úgy döntött, hogy a bolíviai lítiumbányákat olyan észak-amerikai társaságok ellenőrzése alá kell vonni, mint amilyenek a milliárdos Elon Musk cégei. A 2019. októberi választások, ahol Evo Morales negyedik

elnöki mandátumának megszerzésére aspirált, lehetőséget kínált az Amerikai Államok Szervezetének (AÁSZ), hogy megpróbáljon „a helyzeten javítani”. Az AÁSZ támogatta a kisebbségben lévő bolíviai konzervatív pártot, amely választási csalásra hivatkozva, törvénytelennek nyilvánította Evo Morales győzelmét. Ideiglenes elnöknek a konzervatív párti Jeanine Áñezt nevezték ki, és a következő évre új választásokat irányoztak elő.

Néhány hónappal az államcsíny előtt, 2019 februárjában, Bolívia bejelentette: egy kínai céget, a *Xinjiang TBEA Group Co Ltd.*-t választották ki, hogy birtokolja az állami YLB vállalat részvényeinek 49%-át. A kínai modellt tiszteletben tartották: Bolívia megőrizte a vállalat alaptőkéjének több mint 50%-át. A kínai cég, a TBEA addig már vagy 60 ország számára szállított különböző környezetbarát technológiákat és energetikai berendezéseket, köztük az Egyesült Államoknak, Oroszországnak, Brazíliának, Mongóliának, Tádzsikisztánnak, Kirgizisztánnak, Pakisztánnak stb.

A vegyesvállalat létrehozásával Bolívia arra számít, hogy az ország 2021-re a világ negyedik legnagyobb lítiumkitermelője lehet. A kínai cég nyújtja a projektum részére a kezdő tőkét, aminek nagysága 2,3 milliárd dollárra becsülhető. A Kínával való partneri viszony megteremtésével, amelyben Bolívia a lítiumbányászatban magánál tartja a döntési jogokat, Morales gazdasági fellendülésre számított, amire az országnak oly nagy szüksége van. Egyébként a lítium kiaknázására létesült bolíviai–kínai *joint-venture* jól illeszkedik a grandiózus kínai *Egy Út, Egy Övezet Kezdeményezésbe* (BRI), amihez Evo Morales kormánya 2018-ban csatlakozott.

Zöld világ Kína körül

A Hszi Csin-ping által 2013-ban meghirdetett BRI kezdetben főként vasútvonalakból, hajózási csatornákból, kikötőkből és cargo-terminálokból álló infrastruktúra-hálózat kiépítését foglalta magában Kína és azok között az ázsiai és európai országok között, amelyek az ősi semelykereskedelmi útvonalak mentén terülnek el. A projektum mintegy hatvan országot érintett. A terv azonban hamar kibővült, és másféle infrastruktúrákat is felölelt: távközlési rendszereket, adatközpontokat, energetikai berendezéseket, ipari parkokat, turisztikai létesítményeket, vámhivatalokat, jogsegély-szolgáltatást stb. Ezt követően Kína a 2017-es davosi fórumon bejelentette, hogy 113 milliárd

dollárt fektet a BRI finanszírozásába, amelybe afrikai és latin-amerikai országokat is bevon. 2017-ben a BRI bekerült a kínai alkotmányba is. Végül 2020-ban 143 állam, a világ országainak több mint kétharmada írt alá kétoldali megállapodást Kínával a BRI keretében. Kína sok feltörekvő és alacsony jövedelmű ország finanszírozójává vált; a KDK és Bolívia tehát korántsem jelentenek kivételt.

Az új selyemút tagállamai 2019-ben

Ennyi elég is volt ahhoz, hogy a Nyugat riadót fűjjon az ősi „sárkány” ébredése miatt, és érdekeinek védelmében kifényesítse fegyvereit. Jóllehet jelenleg a Egyesült Államok egy főre vetítve, évente kétszer annyi szenet (16,5 tonnát) bocsát ki, mint Kína (7 t), a Nyugat kijelentette, hogy a BRI nem felel meg a *párizsi egyezményben* megszabott 2 °C-os célkitűzésnek, és előírta a szabályokat: „meg kell szigorítani a környezetvédelmi és szociális előírásokat a projektumok tervleírása és nyomon követése során, rendszeressé kell tenni a gazdasági, szociális és ökológiai hatásvizsgálatokat, illetve előre rögzíteni kell az éghajlat és a biodiverzitás együttes előnyeivel járó projektumok volumenét. Ugyancsak kötelezően elő kell írni beruházásokat az államok hosszú távú fenntartható fejlődési pályáján, összhangban a párizsi egyezmény keretében vállalt nemzeti vállalásokkal, és elő kell segíteni a finanszírozás átláthatóságát.”¹³ A kínai hatóságok, bármiféle formalitás nélkül, intézkedéseket hoztak annak érdekében, hogy elősegítsék a környezeti kérdéseknek a BRI-ben való figyelembevételét.

Kína a párizsi egyezmény promóciójától a BRI „zöldítésén át” a klímaváltozással kapcsolatos ENSZ-keretegyezményig egyértelműen elkötelezte magát a globális felmelegedéssel szembeni küzdelemben. Erőfeszítéseit a nemzetközi közösség részéről elismerés övezte. Kína, miközben a legszigorúbb kritériumok szerint is eleget tesz nemzetközi vállalásainak, folytonosan új környezetvédelmi célokat tűz ki maga elé, s új klímavédelmi kötelezettségeket vállal. Miután a kitűzött határidő előtt két évvel teljesítette 2020-as céljait, Hszi Csin-ping bejelentette: Kína arra törekszik, hogy 2030 előtt elérje a szén-dioxid-kibocsátás plafonját, 2060-ra pedig karbonsemleges országgá váljon.

A „China bashing” mindazonáltal változatlan hangerővel, sőt, ha lehet, még hangosabban zajlik azóta, hogy Kína legyűrte a Covid-19-et. A *L'Express* mindenestre úgy véli, hogy „két versengő pólus kiemelkedését vetíthetjük előre, az egyik élén az Egyesült Államok, a másikon

pedig Kína áll. Ily módon felerősödhet a nemzetközi kapcsolatok polarizálódása, ami infrastruktúra-hálózatok, normák és nemzetközi intézmények versengésében ölthet testet [...]. Mind az Egyesült Államok, mind Kína szert tehet saját hálózatra, normákra és intézményekre, s ezekből elsősorban saját partnereiket részesíthetik előnyben.”¹⁴

Eközben a nyugat-európai országok, amelyek „Európa” politikáját alakítják, a „sem Washington, sem Peking” jelszót hangoztatják. Sőt, Franciaország hol Kína iránt rajong – amely az újfajta technológiáknak köszönhetően sikereket ér el az ökológiai átmenet terén –, hol pedig a *nemnövekedést* hirdeti, és a *low-tech* közlekedést meg a teherbiciklis szállítást pártolja. Az öreg kontinens atavisztikus döntésképtelensége óhatatlanul a Washington által indított hidegháború támogatásához vezet, „noha ez nem csupán Kínát, de az emberiség egészét fenyegeti”, figyelmeztet Fiona Edwards.¹⁵

A „civilizált világ” hidegháborúja Kína ellen

A Kína elleni hidegháború célja, hogy Kínát az emberiség előtt tornyosuló olyan súlyos problémák legfőbb ellenségnek tüntesse fel, mint a klímaváltozás, a terjedő szegénység, a rasszizmus és a menekültek társadalmi kirekesztése, vagy az újfajta világgjárványok kockázata. Az USA valójában mindent elkövet, hogy lassítsa a „sárkány” szárnyalását: Kína az egyetlen olyan nagyméretű gazdaság a világon, amely 2020-ban 1,9%-os növekedésre volt képes, s amelynek 2021-ben várható 8,2%-os bővülése a világgazdaság növekedésének legnagyobb részét adja. Mindeközben az amerikai gazdaság 2020-ban 4,3%-os visszaesést könyvel(t) el, s növekedése 2021-ben is csupán 3,1%-os lehet.¹⁶

A kínai–amerikai viszony egy óriási go-játzámmá hasonlít. Az Egyesült Államok a második világháborút követően arra törekedett, hogy bábuival stratégiai szempontok alapján körbevegye Kínát. Trump hivatali ideje alatt azonban, aki a határok lezárására és falak építésére törekedett, a játéktáblát Kína uralta, s a kínai BRI szép csendben – 13 új állam: Uruguay, Chile, Bolívia, Peru Ecuador, Suriname, Guyana, Venezuela, Panama, Salvador, a Dominikai Közársaság, Jamaika és Kuba csatlakozásával – egészen Latin-Amerikáig, majdnem az Egyesült Államok kapujáig terjeszkedett. Nem meglepő hát, hogy Peking nem lelkesedett Joe Biden mostani megválasztásáért, hiszen a választási kampány alatt a demokrata elnökjelölt „csirkefogónak” nevezte Hszi Csin-ping elnököt. „Ő olyasvalaki, akinek

csontvázában egyetlen darabka csont sincs” – jelentette ki Biden.¹⁷ A játszmának korántsincs vége, s félő, hogy az új washingtoni páros színrelépésével durvábbá is válhat Kína számára.

Ám alig egy héttel Biden és Harris győzelmének bejelentése után Kínának sikerült a mesterfogás: tizenöt ázsiai és csendes-óceáni ország aláírta a világ GDP-arányosan legjelentősebb kereskedelmi megállapodását, az Átfogó regionális gazdasági partnerséget (RCEP). Ez az egyezmény, ami a világ-GDP 30%-át reprezentálja, több mint 2 milliárd embert érint, s egy gigantikus szabadkereskedelmi övezetet teremt az ASEAN 10 állama – Indonézia, Thaiföld, Szingapúr, Malajzia, a Fülöp-szigetek, Vietnám, Burma, Kambodzsa, Laosz és Brunei –, illetve Kína, Japán, Dél-Korea, Ausztrália és Új-Zéland között.¹⁸ Ez annál is figyelemreméltóbb, mert Kínának – a széles körben elterjedt sinofóbia ellenére – sikerült csatlakozásra bírnia nemcsak Ausztráliát, de Japánt is – a két ország súlyos történelmi ellentétei dacára.

„Az RCEP aláírása nem csupán Kelet-Ázsia regionális együttműködését jelző eredmény, hanem egyszersmind a multilateralizmus és a szabadkereskedelem győzelme is” – jelentette ki Li Ko-csiang kínai miniszterelnök a csúcstalálkozón elmondott beszédében. Az RCEP fő haszonélvezője Kína lehet, GDP-je 85 millió dolláros potenciális bővülésével, a washingtoni székhelyű think tank, a *Peterson Institute for International Economics* előrejelzése szerint. Míg az efféle becslések a legtöbb nyugati országban növelik a félelmet a „sárga-vörös-zöld” veszedelemtől, az alacsony jövedelmű és a BRI-ben érintett államokban – tehát a világ országainak kétharmadában – egészen más a fogadtatásuk.

„Win-win” alapú külkapcsolatok

Amikor Bolívia megállapodást írt alá Kínával a BRI-hez való csatlakozásáról, Evo Morales kijelentette: „Kína támogatása és segítségnyújtása Bolívia gazdasági és társadalmi fejlődéséhez soha nem tartalmazott politikai feltételeket.”¹⁹ Valóban, a kínai diplomácia szigorúan tartja magát ahhoz, hogy ne avatkozzon be azon államok belügyeibe, amelyekkel egyezményeket köt. Ez teszi lehetővé, hogy olyan erősen jobboldali államokkal is jó kapcsolatokat létesítsen, mint Mauricio Macri Argentínája és annak Juszticialista Pártja – ilyenkor a kapcsolatok tisztán gazdasági természetűek maradnak –, illetve a markánsan baloldali Kuba, Hugo Chávez Venezuelája vagy

a bolíviai kormánypart, a Mozgalom a szocializmusért (MAS) – ez esetben a kapcsolatok túlmutatnak a gazdasági megállapodásokon. Ez a fő a különbség Kína és az Egyesült Államok meg az öt követő európai kormányok között: midőn ezek külkapcsolatokat létesítenek, jellemzően hegemonikus célok jegyében cselekszenek. Az USA által támasztott politikai feltételek – akár a diplomácián, akár gazdasági vagy katonai kapcsolatokon keresztül érvényesülnek – mindig az uralkodó osztály érdekeit szolgálják. „A különbség a között, ahogyan az Egyesült Államok és Kína viszonyul Latin-Amerika országaihoz, egyértelmű és jelentős: az előbbi alapvetően uralmi-alávetettségi viszonyok kialakításában, az utóbbi viszont kooperációban és kölcsönös előnyökben érdekelt” – jegyzi meg Fiona Edwards.²⁰ Mégis, amikor Peking az együttműködés és a multilateralizmus mint közös értékek alapján javaslatokat tesz „az emberiség közös jövőjére”, szándékait hipokritának és „csalárd módon kolonialistának” bélyegzik meg.

Elemzők ugyanakkor rámutatnak, hogy a Kína által létesített külső kapcsolatok *win-win* reláción alapulnak, olyan kapcsolatokon tehát, amelyekben sem egyik, sem másik fél nem érzi sértve magát, s ahol – kínai módra kifejezve – a partnerek „nem veszítik el az arcukat”. Ezt példázzák az afrikai országokkal létrehozott vegyesvállalatok, vagy pl. a Kína és Bolívia közötti kétoldalú kereskedelem is. 2005 és 2014 között Bolívia GDP-je megháromszorozódott, 9,5 milliárd dollárról 30,3 milliárd dollárra nőtt. Az egy főre eső GDP 1000 dollár körüli szintről 2757 dollárra, a havi minimálbér pedig 72-ről 206 dollárra emelkedett, ami pénzbőséghez vezetett, lehetővé téve a kormánynak, hogy szociális programokba és állami infrastruktúra-fejlesztésbe fektessen be,²¹ hála – többek között – a lítium kitermelésére Kínával kialakított partneri viszonyoknak. Az effajta kapcsolatnak, ahol nincsenek domináns és alárendelt szereplők, a felek egyformán nyertesei.

A *win-win* kapcsolatok konkrét példája valósult meg 2013 decemberében, amikor Kína a szecsuaní Hszicsiang támaszponttól felbocsátotta az első bolíviai távközlési műholdat. A szatellit *Túpac Katariról* – az 1781-es spanyolelles indiónlázadás egyik hősről, az antikolonialista harc szimbólumáról – keresztelték el. A bolíviai fegyveres erők jelezték, hogy a Túpac Katari hasznos eszköz lesz ahhoz, hogy „a megerősítsék a vezetés ellenőrzési, hírszerzési és információs központjait, a kockázatok és katasztrófák elleni küzdelem, illetve a vészhelyzetek figyelemmel kísérése érdekében” – beleértve hallgatólagosan az imperialista szomszéd által generált esetleges katasztrófákat és szükségállapotokat is.

„Bolívia kis ország, nem állnak rendelkezésére a szükséges képességek ahhoz, hogy rakétát indítson az űrbe. Ezért működött együtt Kínával, hogy felbocsásson egy olyan műholdat, amely az ország minden sarkába eljuttatja az internetet és a telefonjelet [...]. Bár Kína átadta tapasztalatait és vállalta a beruházás anyagi terheit is, nem törekedett arra, hogy a végtermék az övé legyen. A műhold Bolívia tulajdona” – magyarázta Ollie Vargas bolíviai újságíró, a *NoColdWar* elnevezésű nemzetközi kampány keretében megrendezett fórumon, 2020. szeptember 26-án.²² Kína a Bolíviával való együttműködés eredményeként, egyrészt, szövetségesre tett szert – az Egyesült Államokhoz közel –, másrészt, pedig gazdagodott egy műhoddal, amivel figyelemmel kísérheti az amerikai manővereket.

Vargas hozzátette: „Úgy vélem, sokat tanulhatunk abból, ahogyan Kína kapcsolatokat teremt a világ többi részével, békés feltételekkel, egyenlő partnerségre törekedve, s előnyben részesítve az együttműködést az uralommal és a függéssel szemben. Az olyan országoknak, mint Bolívia, Kína ösztönzést jelent ahhoz, hogy kitörjenek a megalázó szegénységből és a gyarmati függésből.”

[...]

Jegyzetek

- ¹ Párizsban, 2011. április 1-jén megalakult civil szervezet, think tank, amely a természet-, a társadalom- és a mérnöki tudomány képviselőit, újságírókat, aktivistákat tömörít, és az *antropocén*ba – egy új, posztindusztriális, posztfosztilis, a klímaváltozáshoz igazodó, nemnövekedésű stb. – földtörténeti korba való átmenet kérdéseire keres válaszokat – *a ford. megj.*
- ² A dokumentumfilm alkotói: Jean-Louis Perez és Guillaume Pitron. A film ingyenesen elérhető az ARTE francia–német tévécsatorna honlapján: <https://www.artetv.fr/videos/084757-000-A/la-face-cachee-des-energies-vertes/> – *a ford. megj.*
- ³ RTBF: Radio et Télévision Belge Francophone; Belga Francia nyelvű Rádió és Televízió.
- ⁴ Bernard Deboyser: Véhicules électriques et terres rares : un florilège de fake news. Online: <https://www.automobile-propre.com/vehicules-electriques-terres-rares-florilege-fake-news/>
- ⁵ Statista Research Department. Online: <https://www.statista.com/>
- ⁶ Répartition des réserves d'oxydes de terres rares dans le monde en 2018, selon le pays. Online: <https://fr.statista.com/statistiques/559703/terres-rares-distribution-des-reserves-mondiales-en/>
- ⁷ La Chine, un quasi-monopole sur la production de terres rares. Online: <https://www.techniques-ingenieur.fr/actualite/articles/chine-monopole-production-terres-rares-51380/>
- ⁸ Kína bűnbaknak való beállítása a gazdasági problémákért – *a ford. megj.*

- ⁹ RDC : la Gécamines et son partenaire chinois inaugurent le projet de Deziwa, sans Albert Yuma. Online: <https://www.jeuneafrique.com/881802/economie/rdc-la-gecamines-et-son-partenaire-chinois-inaugurent-le-projet-de-deziwa-sans-albert-yuma/>
- ¹⁰ Henry Anderson: Cuivre : en RDC, le pari chinois de Robert Friedland. Online: <https://www.jeuneafrique.com/mag/858270/economie/en-rdc-le-pari-chinois-de-robert-friedland/>
- ¹¹ Cornelia Tremann: China: World's biggest polluter... and climate activist? Online: <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/china-world-s-biggest-polluter-and-climate-activist>
- ¹² A világ legnagyobb kiterjedésű és legmagasabban fekvő, felszíni sómezeje Bolívia délnyugati részén – *a ford. megj*
- ¹³ De « Nouvelles routes de la soie » durables, un défi impossible ? Online: <https://theconversation.com/de-nouvelles-routes-de-la-soie-durables-un-defi-impossible-130672>
- ¹⁴ Comment la Chine veut quadriller le monde. Les nouvelles routes de la soie chinoises ont vocation à remodeler la planète, selon une étude à paraître de l'Ifri. Online: https://www.lexpress.fr/actualite/monde/asia/chine-et-etats-unis-vers-une-rivalite-tres-dure_2038258.html
- ¹⁵ Fiona Edwards: La gauche doit s'opposer à la guerre froide des États-Unis contre la Chine et non s'abstenir de prendre position. Online: <https://www.legrandsoir.info/la-gauche-doit-s-opposer-a-la-guerre-froide-des-etats-unis-contre-la-chine-et-non-s-abstenir-de-prendre-position.html>
- ¹⁶ Fiona Edwards: Bolivie : la grande victoire contre l'impérialisme américain et les immenses défis à venir. Online: <https://www.legrandsoir.info/bolivie-la-grande-victoire-contre-l-imperialisme-americain-et-les-immenses-defis-a-venir.html>
- ¹⁷ AFP, 13/11/2020
- ¹⁸ La Chine et quinze autres pays signent le plus vaste accord de libre-échange au monde: „Une victoire du multilatéralisme”, selon Pékin. Online: <https://www.lalibre.be/international/asia/quinze-pays-d-asie-et-du-pacifique-signent-un-vaste-accord-de-libre-echange-promu-par-la-chine-5fb0d9489978e20e7059d483>
- ¹⁹ Fiona Edwards: Bolivie : la grande victoire ...
- ²⁰ Fiona Edwards: Bolivie : l'essor de la Chine, une inspiration dans la lutte contre la pauvreté et l'indignité imposées par les États-Unis. Online: <https://www.legrandsoir.info/bolivie-l-essor-de-la-chine-une-inspiration-dans-la-lutte-contre-la-pauvrete-et-l-indignite-imposees-par-les-etats-unis.html>
- ²¹ La Bolivie profite d'une manne économique, effet des nationalisations. Online: https://www.rtbfb.be/info/economie/detail_la-bolivie-profite-d-une-manne-economique-effet-des-nationalisations?id=8376099
- ²² Fiona Edwards: Bolivie : l'essor de la Chine ...

(Fordította: Lugosi Győző)

Eredeti megjelenés: Chine-Bolivie-écologie : un espoir pour la planète? *Chine-écologie.org*, 2020. november 23. Online: <http://www.chine-ecologie.org/penser-l-ecologie-en-chine/dans-le-contexte-international/294-chine-bolivie-ecologie-un-espoir-pour-la-planete>,

1989. június 10-én ún. kerekasztal-tárgyalások kezdődtek az MSZMP, az EKA (Ellenzéki Kerekasztal) és a Harmadik Oldal (civil szervezetek) között a „békés átmenet” elősegítése céljából. Hivatalosan a megbeszélések politikai és gazdasági témakörökből álltak, de az utóbbiakat az MSZMP és az EKA lényegében elszabotálta: a gazdasági és szociális bizottság egyetlen középszintű egyeztetése a tulajdon kérdéséről zajlott 1989 augusztus–szeptemberében. Erről számol be Szalai Erzsébet „Szereppróba” c. írása (Valóság 1989/12), valamint a Harmadik Oldal titkárának, Vigvári Andrásnak a cikkhez fűzött megjegyzéseit és kiegészítéseit tartalmazó „Szerepzavar” (Valóság 1991/3). A középszintű tárgyalást előkészítendő július 13-án, 19-én és 26-án egyeztető megbeszéléseket tartott a Harmadik Oldal II/3 számú albizottsága. A részt vevő civil szervezetek az első összejövetelre írásos háttéranyagokat készítettek a tulajdon kérdéséről. A Baloldali Alternatíva Egyesülés részéről Szabó András György és Tütő László nyújtott be ilyen anyagot. Az alábbiakban Szabó András György hivatkozott írását közöljük.

(Tütő László)

SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY

A munkásönigazgatás magyar hagyománya: az 1956-os munkástanácsok

Mai vitáinkban a munkástulajdon és a munkásönigazgatás gondolatát ökonómiailag abszurdnak, történelmileg gyökértelessnek tünteti fel a neoliberais felfogás. Tézisek a tulajdonreformhoz c. írásomban már rámutattam, hogy a tulajdonosi és munkavállalói érdekegyesítésével szembeni érvek – amelyeken a munkásönigazgatás elleni ökonómiai oppozíció alapszik – olyan viszonyok tapasztalatait extrapolálják, amelyeket éppen a tulajdonosi és munkavállalói érdek szétválasztása és szembeállítása jellemez. E logikailag is hibás érvelésen túlmenően, a történelmi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a munka és a tulajdon termékeny egyesítése még tőkés környezetben sem lehetetlen.

Makó Csaba: A munkástulajdon dilemmái c. tanulmánya (Gazdaság, 1989/1.) amerikai felmérések, a látványos fejlődést produkáló – sok millió munkásra kiterjedő – Munkavállalói Részvényjuttatási Program (ESOP) tapasztalataira hivatkozik. Az erről végzett közvélemény-kutatás adatai azt bizonyították, hogy a megkérdezettek döntő többsége szerint „a tulajdonos dolgozó” keményebben és figyelmesebben dolgozik, jobban törődik a vállalatával, mint azok, akik nem rendelkeznek tulajdonosi státusszal. Sőt, a megkérdezettek fele azt mondta, hogy tulajdonosi részesedésének növelése érdekében a biztos azonnali fizetésemelésről is kész volna lemondani. A munkástulajdon intézményével szembeni fenntartások mögött pedig a vezetés feletti kontroll hiánya húzódott meg: „a tulajdon teljesítményekre gyakorolt hatásai csak akkor érvényesülnek – írja Makó Csaba –, ha a dolgozók vezetésben való részvétele nő”. Ilymódon a tulajdon és az öngazgatás-ellenőrzés egymást erősítő összetartozása mindkét összetevő oldaláról igazolódott.

Természetesen a vezetésben való hatékony részvétel, az ennek megfelelő munkásellenőrzés lehetősége tőkés viszonyok között ma is rendkívül nagy akadályokba ütközik. A tulajdon és a munka egyesítése azonban természetes kell hogy legyen a bürokrata államszocializmus uralmát megdőntő munkásöngazgatás rendszerében. Semmiképpen sem véletlen tehát, hogy egy ilyen rendszer megteremtése elemi erővel merült fel 1956 októberében.

Ma már konszenzus kezd kialakulni abban, hogy a népfelkelés elindítói a szocializmus megújítását, nem pedig a kapitalizmus visszaállítását akarták. Legutóbb ezt az MSZMP Központi Bizottsága is megerősítette. Ugyanezekben a körökben azonban hallani sem akarnak a munkástanácsokról, amelyek pedig minden másnál vitathatatlanabb bizonyítékai a munkástömegek szocialista törekvéseinek. A privatizáció egyedül üdvözítő módszerét vallók, amikor szembe kerülnek a szocializmus alapértékeivel, szembekerülnek az általuk szüntelenül lobogtatott zászlóval: 56 októberével is.

Az „üzemi munkásönkormányzat” követelése már október 22-én, a MEFESZ megalakulásakor elfogadott 10 pontos programban megtalálható. Az első munkástanács október 24-én alakult meg az Egyesült Izzóban. „Mutassuk meg, hogy jobban tudjuk intézni az ügyeket, mint korábbi vak és hatalmaskodó főnökeink” – írják kiáltványukban. A következő napokban minden jelentős üzemben megalakultak a munkástanácsok, majd az ezeket egyesítő szervezetek is. A Munkás-

tanácsok Parlamentjének október 31-i ülésén az alábbiakban foglalták össze működésük alapelveit:

„1. Az üzem a munkásoké. A munkások az államnak a gyár termelése után adót és az üzemi nyereségből megállapított részesedést fizetnek.

2. A vállalat legfőbb irányító szerve a dolgozók által demokratikusan választott munkástanács.

3. A munkástanács a saját kebeléből 3–8 tagú igazgatói bizottságot választ, amely a munkástanács állandó eljáró szerve, amely igazgatói bizottság később részletesen megállapított feladatokat is el fog látni.

4. Az igazgató az üzem alkalmazottja. Az igazgatót és a fontosabb munkakört betöltő alkalmazottakat a munkástanács választja. A választást megelőzi az igazgatói bizottság által nyilvánosan meghirdetett pályázat.

5. Az igazgató a vállalat ügyének intézője, a munkástanácsnak felel.

6. A munkástanács fenntartja magának a következő jogokat:

– Jóváhagyja a vállalat valamennyi tervét.

– Dönt a beralap megállapításáról és felhasználásáról.

– Az összes külföldi szállítási szerződések megkötéséről.

– Valamennyi hitelügylet lebonyolításáról.

7. Vita esetén valamennyi dolgozóra nézve a munkaviszony keletkezéséről és megszűnéséről ugyancsak a munkástanács dönt.

8. Jóváhagyja a mérlegeket és dönt a vállalat részére megmaradt nyereség hovafordításáról.

9. Saját kezébe veszi a vállalat szociális ügyeinek intézését.”

E pontokban kristálytisztán fogalmazódik meg a tulajdon és a munka egységére épülő munkásönigazgatás, a szocializmus alap gondolata. A XI. kerületi üzemek munkástanácsa még november 12-én is leszögezte: „Kihangsúlyozni kívánjuk azt, hogy a forradalmi munkásosztály a gyárat, a földet a dolgozó nép tulajdonának tekinti.”

A munkástanácsok korántsem tekintették magukat a munkások egyedüli képviselőinek, a mindenható párt utódjának. A Parlamentben tartott november 25-i értekezleten egyik vezetőjük például világosan kimondta: „Azt akarjuk, hogy a munkástanácsok intézzék az ország gazdasági ügyeit, a szakszervezeteknek pedig meglegyen az a joguk, hogy sztrájkot hirdethessenek és foglalkozhassanak a munkások érdekvédelmével kapcsolatos minden kérdéssel” (Az idézeteket lásd Bill Lomax: Magyarország 1956.).

Mindez nagyon régen volt már, nem felel meg a mai korszerű viszonyoknak – fogják mondani a korszerűség polgári értelmezésének

apologétái az MSZMP-belül és kívül. Hadd álljanak ezért itt befejezésül a legtöbbük előtt első számú tekintélyt jelentő Pozsgay Imrének éppen a korszerűség jegyében fogant szavai 1987 végéről. Annál is inkább, mert a HVG-ben megjelent interjú az Előremutató címét viselte. Ha egyesek számára ez az előremutató is nagyon régen volt már, ennek nem a dátum az oka ...

„Úgy vélem, hogy a tulajdonformák fejlődésében az a normális és természetes irány, hogy ne húzzunk áthághatatlan válaszfalakat a különböző tulajdonformák közé. Szocializmusról lévén szó, távlatilag az öngazgatású közösségi tulajdonformát kellene megtenni az összes többi tulajdonforma szerveződési-működési centrumává. A két szélső szélén húzódna meg az állami és a magántulajdon.”

1989. VII. 20.

Fiatalabb olvasóink talán már nem is ismerik Mocsáry József (1927–2013) nevét, a rendszerváltás periódusának marxista közgazdászát, a munkástulajdon, munkástanács-mozgalom hazai korifeusát. Mocsáry a szocialista öngazgatás teoretikusa és gyakorlati képviselője volt, aki már a kezdetektől leleplezte a privatizáció valódi funkcióját és természetét, vagyis a magyar és általában a kelet-európai társadalmak kisémmizését. Aktívan és önfeláldozón vett részt a munkásönvédelem mozgalmában: 1989-ben a SZOT delegáltjaként jelen volt a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon. Ő volt a Tulajdonos Munkavállalók Országos Szövetségének elnöke és az MRP Szövetség ügyvezetője is. 1991-ben elkészítette a „Van kiút” című társadalmi-gazdasági programot. Aktív tagja volt Eszmélet Baráti Körnek. Élete nagy célja a társadalmi öngazgatás, a szövetkezeti termelés uralkodóvá tétele volt.

Az alább közölt írásai e szerepére világítanak rá, és mutatják meg gondolkodásának néhány fontos jellemzőjét. Mocsáry József, a magyar munkásság, beleértve a magyar mezőgazdasági dolgozók képviselőjére, a barátokra és elvtársra emlékezünk és emlékeztetünk, mert temetésén is megfogadtuk a Dunánál, amelyet annyira szeretett, hogy hagyatékát ápoljuk és továbbvisszük.

(Krausz Tamás – Szász Gábor)

MOCSÁRY JÓZSEF

„Indulatos röpirat” a privatizációról

A piacgazdaság kiépítésének kezdetei

Az állami tulajdon túlsúlyán alapuló szocialista gazdaság alacsony – a piacgazdaságnál jelentősen alacsonyabb – hatékonyságú. Teljesítménye az irányítás minőségétől, szakszerűségétől függően igen változó; lehet nagyon rossz, de jó is. Paradox módon, minél sikeresebb ez a modernizációs modell, minél eredményesebb az államilag koncentrált iparfejlesztés, annál inkább válik bilincssé a centralizált gazdaságirányítás és a bürokrácia. Ez nálunk már az 1960-as évek végére érezhetővé vált, ahogy a gazdaságunk megközelítette a piacgaz-

dasághoz szükséges színvonalat. A megoldás első kísérlete a politikai okból leállított új mechanizmus volt. Majd az 1980-as évek elején óvatosan újra indultak a reformlépések.

Az 1980-as évek végére a sikerek (és furcsa módon a kudarcok is) további lépésekre sarkalltak. Ennek oka azonban nem az államgazdaság csődje volt (mint most sokan hirdetik), hanem éppen az elért fejlődési szint, bár a reformok elakadása okozott válságjelenségeket, például ennek számlájára írható az eladósodás. A konzervatív és a reformerők közötti harcban mindinkább az utóbbiak kerekedtek felül. Erről tanúskodnak a piacgazdaság felé tett lépések, az állam gazdasági túlhatalmának leépítésére hozott intézkedések. Lehetővé tették a külföldi tőke bejöttét, enyhítették a vállalkozás megkötéseit, gyakorlatilag zöld utat adva a magánvállalkozásnak. Nagymértékben oldották az árszabályozást és a termékek 80 százalékát átfogó importliberalizálást vezettek be. Takarékosági intézkedésekkel csökkentették a GDP központosítását, ami az államháztartási reform kezdeteként is értékelhető. Végül megindult a gazdaság állami szektorának leépítése is. A gazdasági társaságokról szóló törvényt már 1988-ban elfogadták, ezt 1989-ben az átalakulási törvény követte, amely – konkrét receptet ajánlva a vállalatok gazdasági társasággá alakulására – megindította a privatizációt. Ez utóbbi szabályozására adták ki az Ideiglenes Vagyonpolitikai Irányelveket, majd megalakították az Állami Vagyonügynökséget. Megtörténtek az első lépések a dolgozói tulajdon intézményének elfogadása felé is, jóllehet a reformközgazdászok nagyobbik fele ezt valamiféle szocialista dolognak tartotta és – az Egyesült Államokbeli ESOP és a más országokbeli tapasztalatok ellenére – kételkedett hatásosságában. Mindenesetre, ha vitákban is, de a nemzeti kerekasztal harmadik oldalának, közelebről a szakszervezeteknek és a Baloldali Alternatívának a nyomására az Ideiglenes Vagyonpolitikai Irányelvekbe bekerült, hogy az átalakuló vállalat vagyonának 15 százaléka féláron értékesíthető a dolgozóknak. Az átalakulási törvény pedig előírja, hogy a privatizációs bevétel egyötödét dolgozói részvények finanszírozására kell fordítani. Végül még 1989-ben megkezdődött a Munkavállalói Résztulajdonosi Program (MRP) kidolgozása is.

A reformközgazdászok privatizációs koncepcióját nehéz értékelni. Nem volt ugyanis még teljesen kiérlelt, folyamatosan formálódott – és deformálódott. A cél a vállalatok társasággá alakulása volt, és lehetővé tették, hogy a társaságokat külföldi és hazai befektetők megvásárolják. A vállalat társasággá alakíthatta egységeit külső (akár külföldi) tőke

bevonásával. Átalakuláskor a hitelező hozzájárulásával a hitelek részvényekre cserélhetők. A bankok, menedzserek, vállalkozók, dolgozók a részvények 20 százalékát meghitelezett – ideiglenes részvényként szerezhetik meg – 10 százalékot kifizetve és a többit osztalékból határidő nélkül, kamatmentesen törlesztve. További 15 százalékot a dolgozók vásárolhatnak meg féláron. A részvények, üzletrészek 20 százalékát az ÁVÜ kapja az ellenőrzés biztosítására. A többi részvény pedig szavazati jog nélkül három évig a vállalatnál marad eladásra. Tehát a privatizáló három évre rendelkezési jogot szerez és elővételi lehetőséget kap a profitból történő kedvezményes kivásárlásra. A vállalat a tőkéjének feltöltésére visszakapja a privatizációs bevétel 20 százalékát, hogy a menedzserek érdekelték legyenek a minél magasabb áron való értékesítésben. Ebből a tőke 10 százalékáig dolgozói részvényt kell kiosztania, hogy enyhüljön a dolgozók ellenállása. Ez a vállalati érdek, végső soron a menedzserek által vezérelt privatizáció lassúbb, – később spontánnak nevezett. Az ÁVÜ nem az állami vagyon tulajdonosaként szerepel, hanem a Parlament és így a nyilvánosság által ellenőrzött ügynökségként, amely csupán irányítja a privatizációt. A módszer eléggé hatásos volt, a privatizációval érintett állami vagyon 1989-ben és 1990 elején 50 százalékkal magasabb, mint a rendszerváltás után.

1990 tavasza, a rendszerváltás

A rendszerváltás nemcsak politikai változást hoz, hanem új politikai elit veszi át az irányítást, és ezzel megváltozik a cél- és értékrendszer. A reformerők célja a gazdaság hatékonyságának javítása volt; a stagnálás megszüntetése, a növekedés újraindítása és ezzel az életszínvonal emelése. Ezért akarják az államgazdaság leépítését, a piacgazdaságot, elfogadják a tőkés viszonyok megjelenését, a vegyes tulajdont, a külföldi tőke bejövetelét. Az új politikai elit nemcsak a piacgazdaság híve, de még inkább a tőkés rendszeré, amelyre minél gyorsabban és teljesebben át akar térni, s kitüntetett célja egy tőkés középosztály kialakítása. Az új humánértelmiségi elit nem érzékeli a piacgazdaságra való áttérés, az államgazdaság leépítésének problémáit. Úgy gondolja, elég a politikai szándék: ha az állam kivonul a gazdaságból, a piacgazdaság spontán módon kialakul. Elég, ha az állami tulajdont privatizálják, ezzel magától létrejön a tőkés termelés, beleértve a tőkés középosztályt. A gazdaságot majd a verseny és az érdekevezérelt

tulajdonosok léte teszi hatékonyá. Nem gondolkoztatta el őket, hogy a világ országainak nagy többségében (amelyek mögöttünk, sőt messze mögöttünk vannak gazdasági fejlettségben) magántulajdon, piacgazdaság, tőkés termelés van és volt is folyamatosan, mégsem történt meg a piacgazdasági csoda. *A piacgazdaságnak ugyanis nem a politikai szándék, a lelkesen bevezetett intézmények a fő feltételei, hanem a gazdasági fejlettség és a nemzetközi gazdasági életbe egyenrangú, nem pedig alárendelt partnerként való megfelelő bekapcsolódás.*

A rendszerváltás után az új politikai elit sietve végrehajtja a gazdaság államtalanítását: a piacra bizzák az áralakulást; megnyitják a határokat a külföldi áruk és tőke előtt, az importliberalizáció eléri a 95 százalékot, szinte bármely gazdasági társaság kaphat import- és exportengedélyt; teljes a vállalkozási szabadság, csaknem mindenki kaphat – szinte pusztá bejelentkezésre – vállalkozói igazolványt, még szakképesítés sem kell hozzá. Végül a bűnös „szocialista” nagyvállalatokra hárítva minden terhet, most nem őket, hanem a magánvállalkozást, a külföldi tőkét részesítik messzemenő szabályozási kedvezményekben: könnyen kapott hitel és 50 százalékos nyereségadókedvezmény a magánvállalkozásnak, 60, sőt 100 százalékos a külföldi tőkének, az apport vámmentes behozatala, és még sorolhatnánk a lehetőségeket. Gazdasági tapasztalatok híján az új irányító elit nem érti, hogy az államgazdaság magától nem alakul át piacgazdasággá; ahonnan az állam kivonul, nem piac, hanem anarchia, spekuláció jön a helyére. Majd a következő években mutatják ezt meg a vámot, adót soha be nem fizető cigaretta-alkohol-kávé importőrök, az olajmaffia, a túlhitelezett vállalkozók sokszáz milliárdos fedezetlen hitele, hamis csődök, a panamák, a korrupciós hullám. És ezek csak a jéghegy csúcsai, és nem is a leghatalmasabbaké. A külkereskedelmi mérleg hiánya 1991-ben 1,3, 1993-ban pedig 3,6 milliárd dollár lett, mert – az import felfutása mellett – az exportárulap elolvad az ipar leépülése, de még inkább a mezőgazdaság összeomlása miatt. A válságterületek felsorolását folytathatnánk a megsokszorozódott költségvetési hiánnyal, a több mint megkétszereződött államadósággal, a tartósan magas inflációval, az ijesztő munkanélküliséggel.

A gazdasági reformok csődjének gyökere, hogy az államgazdaságot a lényegének megértése nélkül akarják felszámolni. Annak ugyanis bármeghatározó eleme a gazdaság állami szektora, legalább ilyen fontos jellemző a GDP 50 százalék feletti államháztartási koncentrációja és újraelosztása; a termelésben és a kereskedelemben a regionális és ágazati monopolstruktúrák uralma; és végül az állam gazdasági

túlhatalma, amellyel nemcsak a monopóliumokat tudja korlátozni, hanem még a magánszektoron, kultúrán, az értelmiségen is uralkodik. *Ezért és nem elsősorban a politikai rendszer miatt nincs az államtól független, vele szemben állni képes civil társadalom.*

A magyar privatizáció paradoxonai

Egy átgondolt privatizáció – ha nem művel is csodát – az elmondottak ellenére is fontos szerepet játszhat az államgazdaság lebontásában, a piacgazdaság kiépítésében. Az új elit azonban nem nézett szembe a privatizáció problémáival: úgy gondolta, könnyen fog menni, hiszen ki ne akarna gazdag lenni, részt venni a közvagyon szétosztásában. Nem érzékelték a privatizáció nehézségét, amit a reformközgazdászok tréfásan úgy fogalmaztak, hogy egyszerű tojásból rántottát sütni, de senki sem készített még rántottából tojást. A gyakorlat nyelvére fordítva ez azt jelenti:

- *Nincs magántőke*, amely képes lenne az állami tulajdont privatizálni, ahogy piacgazdaságokban történik. És *nincsenek felkészült tőkések* a privatizált vállalatok működtetésére. Ezek helyett vannak nagy önbizalmú „vállalkozók”, akik persze a gyakorlatban az új elit „helyzetben lévő” tagjai és spekulánsok. Ezek csak kivételesen alkalmasak a tőke működtetésére, általában „dzsentroid” tulajdonosok, akik jól élnek a könnyen szerzett vagyonból.
- *A vállalatoknak alacsony a profitja*. Egy vállalat, vagy a részvényeinek értéke nem az ott lévő vagyontól függ, hanem a profittermelő képességétől, mert a nyereségből térül meg a privatizálásra felhasznált tőke, fizethető a hitel kamata és törlesztése. Mivel a profitráta alacsony, a külföldi tőke nem a profitért vásárol gyárat. A hazai „befektetők” pedig nem tudnak vásárolni; alig kapnak hitelt, hiszen nem lesz miből visszafizetniük. Az alacsony profit oka, hogy a vállalatok nyereségének zömét az állam elvonja. Ne feledjük: a „fosztogató-osztogató” állam nem tűnt el, sőt most még előre is nyomul a vállalati támogatások területén is (13 és 55, 70 kiemelt vállalat, hitelelengedések meg – garanciák, közvetlen juttatások, bankfeltőkésítés, a vállalkozások hitelkonszolidációja stb.) 1989-ben – ez az utolsó publikált adat.
- a vállalatok vagyonarányos nyeresége 7,9 százalék volt, vagyis az adózott nyereségrátája 4,7 százalékot ért el. A magas inflációs kamatok és a rendkívül alacsony profitráta nagy különbsége miatt

az ár jó ha ötszöröse a nyereségnek, vagyis a tényleges érték 25-40 százaléka. És ez az infláció gyorsulásával minden elvonásnöveléssel és a profitok recesszió miatti csökkenésével még tovább esik. Emiatt értéktelenedett el olyan gyorsan az állami vagyon és ezért hivatkozhat az ÁVÜ arra, hogy azért adták el a vagyont olcsón, mert ennyit kaptak érte. Összefoglalva: *az alacsony profitok miatt nincs miből és miért privatizálni.*

A magyar privatizáció egy újabb elvonás: ez a következményeiben a legsúlyosabb, hiszen az alacsony vállalati profit maradékát szívja el, és a tőkehiány miatt vergődő gazdaságból von ki tőkét. A privatizációs bevételek túlnyomó részét ugyancsak az állam egyszerűen föléli. A külföldi tőke a megszerzett vállalat profitjából sok esetben 60-100 százalékos adókedvezmény mellett fizeti a hitele kamatát, vagy tölti vissza a tőkét. A privatizáció elvonás jellege hitelkonstrukciók esetén a legáttekinthetőbb. A vevő a vételár 2-15 százalékát fizet ki, s aztán az évi 7 százalékos törlesztés és a 7 százalékos kamat forrása a megvett vállalat profitja. Gondoljuk meg: ez 7+7 százalék, és a fele adózott, tehát vagy 18 százalék vagyonarányos nyereség kivonását igényli a vállalatból, vagy a vállalati tartalék (például ingatlanok) föléélését teszi szükségessé, hogy a vevő a vállalatot magántulajdonává tegye. Ami azt is jelenti, hogy csak a legjobb vállalatok privatizálhatók és ezek fejlődése is leáll, vagyis áldozatul esik a gazdaság szerkezetének átalakítása, a hazai és exportpiaci lehetőségek kihasználása.

A privatizáció társadalmi elfogadtatása. A társadalom a privatizációban részt nem vevő többsége tudja, hogy a mai állami tulajdonnak alig tizede az államosított vagyon, 90 százaléka a munkavállalók borítékjából visszatartott pénzből épült. A privatizációt csak akkor fogadnák el, ha emelkedő reálbér, javuló életszínvonal, általános gazdasági fellendülés igazolná szükségességét. Emiatt állandó a kényszer az osztogató látszattmegoldásokra, amit a cseheknél kuponos privatizációnak, az oroszoknál vócsernek, nálunk népi részvénynek, hiteljegynek, KRP-nek neveznek. És bizonyos fokig ilyen látszattmegoldás az önkormányzatoknak (városok, egyetemek, társadalombiztosítás, Akadémia, alapítványok, stb.) való ingyenes átadás is. A népi részvény – ha árát később törleszteni kell – újabb elvonás, ami a fejlesztésre visszahagyott (és arra is kevés) profitot vonja el, ha pedig a törlesztőrészlet összege meghaladja az osztalék nagyságát, akkor a vállalat nagy csaldást okozva kerül csödbe. Ez fenyegeti a KRP-t is. Ha ingyenes, gyakorlatilag akkor is újabb elvonást tételez fel, hiszen

a népi részvényesek osztalékot várnak. Ha nincs, vagy alig van osztalék, a népi részvény elértéktelenedik, és spekulánsok vásárolják fel. Az önkormányzati tulajdon legfőbb konstrukciós hibája az, hogy a társadalombiztosítás, a város, az egyetem számára a vagyon célja az osztalék szerzése, a nyugdíjak kifizetése, emelése, a saját működésük finanszírozása, nem pedig a vállalat fejlesztése.

A vállalati dolgozók és a menedzserek érdekei: ők maradnának megoldásként, számukra ugyanis a vállalat tulajdonlásának célja nem az osztalék (persze nagy öröm, ha van), hanem a munkával szerzett jövedelem, a munkahely biztonsága, a menedzserei pozíció és siker. Nekik az osztaléknál fontosabb a vállalat fejlődése, hiszen az csak kiegészítő jövedelem, a vállalat versenyképessége viszont az állásuk, a jövedelmük fő biztosítója. Ezt a két csoportot azonban a rendszerváltás után előítéletek sújtották. A menedzser hatalomátmentő, a múltért felelős, méltatlan a vagyonra. A munkavállalóról néhány szép frázis hangzott el (elsősorban persze a munkástanácsok vonatkozásában), és aztán természetesen vita bontakozott ki arról, valódi tulajdonosok-e, alkalmasak-e tulajdonosnak.

A rendszerváltás privatizációjának első felvonása: 1990–1991

Az új elit nem hozott új privatizációs törvényeket, az öröklöttek több mint két évig érvényben maradtak. Még az első Vagyonpolitikai Irányelveket is először 1992 derekán adtak ki, addig az 1990 július 1-jével „lejár” Ideiglenes Irányelveket hosszabbították. Óhatatlanul felmerül a gyanú, hogy a halogatás oka az volt, hogy az új privatizációs politikát jobb volt csendben csinálni, és nem meghirdetni, jogszabályba foglalva nyilvánosságra hozni.

A hatalom birtokosai annál erélyesebben nyúltak hozzá a privatizáció gyakorlatához. Azonnal intézkedtek, hogy ők döntsék el, mi történjen az állami vagyonnal, és kik legyenek az új tulajdonosok. Az Országgyűlés hatásköréből kormányellenőrzés alá vonták az Állami Vagyonügynökséget, és a vagyonvédelmi törvénnyel kiterjesztették a hatáskörét. A menedzserek újraválasztásának elrendelésével megpróbálták kicserélni a vállalati vezetőket. Amikor ez fiaskót vallott, az ÁVÜ-t erősíti, hogy hatáskörébe adták a vállalatok államigazgatásba vonását, a vállalatok vagyonának az elvonását. Az ÁVÜ hatalmának kiterjesztése 1992-ben az alapítói jogok hozzátelepítésével folytatódott. Majd a vállalatok önkormányzatának felszámolása és társasággá

alakításuk teszi teljessé az ÁVÜ, illetve az Állami Vagyonkezelő Rt. hatalmát. Így alakult ki a helyzet, amikor már semmi sem akadályozza a kormányzatot a legjobb vállalatoknak a jövőbeni nemzeti-keresztény középosztály és a külföldi tőke részére történő eladásában.

A szépen hangzó elmélet a „piaci privatizáció”: a tulajdon pályázat útján való értékesítése az államadósság kifizetése céljából. A vevő egyaránt lehet külföldi (hogy korszerűsítsen, tőkét, piacot hozzon) vagy hazai vállalkozó, akit hitelkonstrukciókkal is segítenek, s a törlesztés forrása a megvásárolt vállalat nyeresége. A gyakorlat persze többet és főleg mást mond. A külföldi tőke nem az alacsony nyereségükért vásárolja meg a magyar vállalatokat, hanem a hazai és – néha – a külföldi piacukért, szellemi tőkékért, a fogyasztókkal, termelőkkel szembeni monopolpozíciójukért stb. A hazai vállalkozók sokat emlegetett „helyzetbe hozásról” akkor értjük meg az igazságot, ha tudjuk, hogy az egzsiztenciahitel kamata az MNB alapkamatának 75, majd 60 százaléka – azaz 16,5-13,2 százaléka – volt, a futamidő szerint pedig tehát évente a hitel 10 százalékát kell törleszteni. Az adósságszolgálat így a hitel összegének 26,5-23 százaléka, és ebből 10 százalék adózott pénz. A magyar vállalatoknak talán 16 százaléka volt képes ekkora nyereségrátával működni. Ezeket lehetett privatizálni. Vásárlókként azok jelentkeztek, akik pontosan tudták melyek ezek a vállalatok és módjuk is nyílt rá, hogy szándékaikat érvényesítsék – vagyis az új elit tagjai. *Ez tehát nem privatizáció, hanem az elit vagyonhoz juttatása.* És ezzel éppen a legjobb vállalatokat teszik tönkre, mert a profitjuk fejlesztés helyett az új tulajdonos vagyonvásárlására, és ha még marad valami, a személyes fogyasztására megy el. Aztán a gazdasági gondok növekedésével előtérbe került a privatizációs bevételnek a költségvetési hiány, meg a külkereskedelmi hiány mérséklésére, a kormányzat politikai céljaira történő felhasználása – a Parlament által nem ellenőrizhetően.

A változás a „spontán privatizációval” szemben csupán annyi, hogy annak haszonélvezője a menedzserréteg, meg a velük szövetséges, már az 1980-as években meggazdagodott vállalkozók és az általuk bevont külföldi tőke. Az új privatizációs politika lényege a jelszavak szintjén az állami vagyon védelme, a hatalomátmentés megakadályozása, a gyakorlatban azonban az új politikai és a megújuló állami elit támadása a privatizációs zsákmányért. A spontán privatizáció is a legjobb vállalatokat érintette – kevés kivételtől eltekintve – a vállalati érdekek érvényesülését kívánta biztosítani az új viszonyok között. És az új tulajdonosok (menedzserek, vállalkozók) alkalmasabbak voltak erre, mint az új elit politikai, sőt ideológiai alapon kiválasztott tagjai.

Külön veszély, hogy külföldre szakadt hazánkfiai széleskörű privatizációs részvételével – és tegyük hozzá: államapparátusi bevonulásukkal – reálissá válik a „liberizálódás” veszélye, ahol tudvalevőleg az Egyesült Államokból hazatért négerek az amerikai ültetvényes gazdáik módjára kezdtek uralkodni a bennszülöttek fölött.

Tények a privatizációról

A privatizáció mértékéről, előrehaladtáról a legkülönbözőbb számok vannak közforgalomban. Például az állami tulajdon több mint 40 százalékkal csökkent, vagy a GDP 50 százaléka, esetleg még nagyobb része származik a magántermelésből stb. Ezért nem árt a tényszámok tükrében megítélni a folyamatot. A legfontosabb információk bázis a privatizációs bevételek alkotják, hiszen ezek jellemzik a legjobban a végbement adásvételeket.

1. sz. táblázat. Privatizációs bevételek (milliárd Ft-ban)

	1990.	1991.	1992.	1993.	Összesen	
					Mrd Ft	%
Értékesítés						
devizáért	0,53	24,61	40,98	20,50	91,62	51,90
forintért (készpénz)	0,14	4,82	17,51	15,30	37,77	21,40
Készpénzbevétel						
összesen	0,67	29,43	58,49	40,80	129,39	73,30
Hitelre értékesítés	0	1,01	9,07	21,70	31,78	18,00
Kárpótlási jegyért	0	0	2,28	13,00	15,26	8,7
Összes bevétel	0,67	30,44	69,82	75,50	176,43	100,0
Ebből deviza (%)	79	81	59	34	52	

Ez azt jelenti, hogy az ÁVÜ eddig az állami tőkevagyonnak nem egészen 7 százalékát értékesítette. Ha pedig igaz, hogy 1992-vel bezárólag (amikor a bevételek összege még csak 101 milliárd volt) az állami vagyon 15-20 százalékát adták el (amelynek a nyilvántartott értéke 375-500 milliárd), ez azt jelenti, hogy az értékesítés 20-25 százalékos áron történt.

Az állami vagyon privatizációjáról többet mond az alábbi kis táblázat (melynek adatai az előprivatizáció bevétele és a különböző időhorizont miatt térnek el az előző táblázat adataitól).

Sor- szám	Értékesített tulajdonjog	Társaságok száma	Vállalatok %	Tulajdon nagysága Mrd Ft	Tulajdon nagysága %
1.	100%-ban értékesített	404	-	141,15	19,9
2.	50% felett értékesített	144	-	128,40 (b)	18,1 (13,6)
3.	50% alatt értékesített	41	-	10,51	1,5
4.	Összes értékesítés alatt	589	-	280,06 (b)	39,5 (35)
5.	100%-os állami tulajdonú társaság	579	-	-	-
6.	Értékesítendő társaság (2+3+5)	764	82,2	362,30 (b)	51,01 (55,5)
7.	Átalakítandó vállalat	108	14,8	63,51	8,9
8.	ÁVÜ-höz tartozó vagyoneérték (6+7)	872	100,0	430,01 (a, b)	60,50 (65)
	Mindösszesen (4+8)	1.016		710,07	100,0

(a) Értékesítendő elvont vagyon: 4,2 Mrd.

(b) Az 50 százalék felett értékesített társaságok teljes vagyona, az ÁVÜ nyilvántartási módszere szerint. A valóság kb. 32 Mrd-dal kevesebb, illetve több.

Az eladott vagyon 280, pontosabban csak kb. 248 milliárd Ft. Az eltérés oka, hogy az ÁVÜ az 50 százalék felett eladott vállalatok teljes tőkét eladottnak számítja. Ez az ÁVÜ kezelésben lévő vagyon 39,5, illetve 35 százaléka, melyben azonban benne van az önkormányzati tulajdonban lévő vagyon is. Ez egybevág az ÁVÜ-höz tartozó társaságok tulajdonosi szerkezetére vonatkozó adatokkal. Eszerint a társaságokban jelenleg ÁVÜ- tulajdon 62,1, az önkormányzatoké 49, a magyar befektetőkét 21,5 százalék (amelyből a munkavállalóké 5.9), a külföldi befektetőké 11,5 százalék. A ténylegesen privatizált rész tehát az ÁVÜ szerint 37,9, valójában 33 százalék, mert az ehhez az ÁVÜ által hozzászámított 4,9 százalék önkormányzati tulajdonban lévőnek nehéz lenne privatizálnak elfogadni.

Ha az adatokat helyesbítjük a vállalatok által eladott 117,5 milliárd-dal (melynek jelentős részét állami bankok és társaságok vásárolták meg), az előprivatizáció 15,7 milliárdos és az ÁV Rt. 96,5 milliárdos privatizációs bevételével (amelynek azonban 90 százaléka a MATÁV alapján véve koncessziós jellegű eladása), akkor az értékesítés mértéke – tekintve, hogy az állami tőkevagyon 1/3-a van az ÁVÜ és 2/3-a (1303 milliárd Ft) az ÁV Rt. kezelésében – legfeljebb 478 milliárd, vagyis a privatizáció aránya 23,9 százalékos. Ebből azonban

le kell vonnunk az önkormányzatok 35,1 milliárdját és a vállalati vagyoneledások banki-vállalati megvásárlását, tehát 50-60 milliárdot. (Tulajdonképpen a koncessziót is le kellene vonnunk, ettől azonban most eltekintek.) A feltétlenül levonandó tehát 85-95 milliárd, vagyis a privatizáció reális mértéke talán 390 milliárd, azaz 19-20 százalék. Megjegyzem, hogy az állami vagyon 40 százalékos, közel 1000 milliárdos csökkenése úgy jön ki, ha hozzáadjuk a felszámolásra került 450 milliárdot is.

A privatizáció valódi jelentősége ennél sokkal nagyobb, mert a gazdaságban előállított profit aránytalanul nagy hányada került a külföldi tőke és az elit kezére. Ők ugyanis a legjobb vállalatokat, a piaci pozíciójukkal, monopolhelyzetükkel kiemelkedő profithoz jutókat vásárolhatják meg. Erre utal az a régebbi adat, hogy a társasági vagyon 6,74 százalékát birtokló külföldi tőke a társadalmi tiszta jövedelem mintegy 20 százalékát realizálta.

A magyar privatizációnak nem az előrehaladottsága a jelentős (ez inkább kiábrándítóan alacsony), hanem az ország gazdasági helyzetére gyakorolt hatása. A külföldi tőke 30 százalékos részvétele 60, sőt 100 százalékos nyereségadó-kedvezménnyel járhat, vagyis a legnyereségesebb vállalatok nyereségéből nem 40, hanem jó esetben is csak 16 százalék az állami elvonás. Az így kieső adót a magyar vállalatoknak kell átvállalniuk, méghozzá egyre élesedő verseny körülményei közepette. Még súlyosabb probléma, hogy a külföldi tőke nem egyszerűen a jó vállalatokat vásárolja fel, hanem helyzeti versenyelőnyökre törekszik. Jó harmaduk biztos piacot vásárolt, monopol termelővállalatokat és kereskedelmi hálózatokat szerzett meg, például az építőanyag-ipart, útépítő vállalatokat (14 vállalatból 11 osztrák kézbe került), a gázellátást, papír- és nyomdaipart; a növényolaj- és édesipart 100%-ban, a cukoripar kétharmadát, a dohányipar hét vállalatából ötöt stb. Az utóbbiakban egyszerre került uralmi helyzetbe a termelőkkel és fogyasztókkal szemben. Máskor belső piaci és világpiaci részesedésükért vásárolt fel ipari kapacitást, mint a General Electric a Tungstram 5 százalékos világpiaci részesedését, vagy a Brown-Bovery a Láng Gépgyárat közép- és közel-keleti piacaiért. Ezzel aztán a General Electric betört a világítótétek európai piacára, és a Tungstramból megtartotta a neki szükséges kapacitásokat. A Lángból zömmel még az sem maradt, hanem rendelésfelvevő irodává és talán szervízzé sorvasztották. Más esetben a szellemi tőke a cél, mint a Chinoinnál, vagy az exportjuk hazai versenytársának kikapcsolására törekednek. Sok

példát ismerünk regionális kereskedelmi hálózatok megszerzésére is Budapesten. Ez történt az ÁPISZ, az Azúr, a Cipőbolt, a Ruházati Bolt, a Szivárvány, az Alkalmi, a Vasedény, a Röltex esetében, és ez fenyeget vidéken is. A Kleider-Baueré lett Ruházati Bolt forgalmából 35 százalékkal részesednek külföldi szállítók – főleg az anyavállalat – áruai. A Meinel kezébe került Csemege hálózatnál ez 50 százalék volt, 1992-re állítólag 35 százalékra csökkent. És lassan már biztató ígért a külföldi vevőtől, hogy nem lesz több a saját, illetve külföldi áru 30 százaléknál. És most van folyamatban a Közértek privatizációja, ahol vitathatóan 60-70 százalék lesz a külföldiek részesedése. Mindez a belső piac szűkülését, az import szabad beáramlását jelenti – és nem egyszerűen a jobb, olcsóbb importét, hanem azét, amelynek szállítója a hazai piacon uralmi helyzetet szerzett. Több felől hangzanak el figyelmeztetések, hogy a magyar piac megtelt másodosztályú külföldi áruval. A KERMI az általa levizsgált importcikknek csak 56 százalékat találja megfelelőnek, 28 százalékuat forgalomba hozatalát feltételekhez kénytelen kötni, 16 százalékuat pedig alkalmatlannak minősíti. És nem utolsósorban az import nálunk jelentősen drágább, mint saját hazai tájain. Összefoglalva: a privatizációban az állami monopóliumok magánmonopóliumokká, a legtöbb esetben külföldi monopóliumokká válnak.

Jellemző a helyzetre, hogy van ugyan versenyhivatal (amelynek kötelessége a monopolhelyzetek megakadályozása), a gyakorlatban azonban az ÁVÜ nem vonja be a privatizációba – nyilván a kormány jóváhagyásával, melynek kell a privatizációs és főleg a devizabevétel.

A privatizáció legsúlyosabb következménye a vállalatok szétdőlése. Amit az ÁVÜ el tud adni, azt levásztják – és eladják – tekintet nélkül a „megcsonkított” vállalat továbbélési esélyeire. Így értékesítették Dunaújvárosban a hideghengerművet a konkurens osztrák VOEST-Alpine számára, amely folyamatosan veszteséges, és nyilván állami pénzből vásárolt döntő részesedést a piaccal rendelkező, nyereséges Dunaújváros végfeldolgozó kapacitásában. A Henkel megvette a több lábbon álló Tiszamenti Vegyiművek mosószergyárát. Máskor az irodaházat, a korszerű, nyereséges gyárat, üzemrészt választják le, elvonják a vállalat banki részvényeit, ingatlanait – s nincsenek tekintettel arra, hogy ezzel a recesszió miatt nehéz helyzetbe került vállalatot megfosztják tartalékaitól, a több lábbon állástól, a nyereséges kapacitástól, vagy egyszerűen csak szétdőljük a korszerű nagyvállalat szerkezetét. A romok pedig megmaradnak a vállalatvezetőségnek, és majd – a felszámolás után – az országoknak.

Az új elit önbecsapása vagy talán csak propagandafogása, hogy a magyar gazdaság lepusztulása teremtő rombolás, a jövőt megalapozó „eredeti tőkefelhalmozás”. A valóság – egészen más. A kiegyezés utáni Magyarországon a születő hazai és a bejövő külföldi tőke gyárat, vasutakat épített, munkahelyeket, belső piacot teremtett, munkást, értelmiséget nevelt. Nagyfokú volt a gazdagodás és a kizsákmányolás – ennyiben hasonló a helyzet jelenleg is –, de a munkássá lett parasztnak, az értelmiségieknek is javult a sorsuk. Most a külföldi tőke nem gyárat épít, hanem felvásárol és ha „túlságosan” jól megy visszafejleszt, bezárja. A hazai tőke sem gyárat alapít és fejleszt a profitjából, hanem a meglévőt privatizálja, és a megszerzett profitból törlesztve, megakasztja a fejlődését. Ez a „magyar eredeti felhalmozás” nem munkahelyet teremt, hanem megszüntet, nem munkásokat, hanem munkanélkülieket nevel, nem értelmiséget képez ki, hanem az értelmiség legjobbjait, főleg a fiatalokat külföldre űzi. Nem bővíti, hanem szűkíti a belső piacot. Lényege ugyanis nem a tőkefelhalmozás, hanem a meglévő állami tőke magántőkévé tétele és a gazdaság meglévő profitjának magánkisajátítása, de nem fölhalmozásra, hanem a privatizáció finanszírozására.

A rendszerváltás privatizációjának második felvonása

1991 végére elfogyott az új elit naiv hite. Ha nem értették is a privatizációs bajok gyökerét, a sokasodó problémák letagadhatatlanná váltak. És nyilvánvalóvá lett minden oldalon (még a kormánykoalíción belül is) egyre éleződő bírálat és a tömegek növekvő felháborodása.

A kormányzat első próbálkozása a privatizáció konszolidálására a „tulajdonlasi és privatizációs stratégia” 1991 áprilisi meghirdetése volt. Ez alig volt több, mint a helyzet tudomásulvétele, és az a naiv kívánság, hogy 1994-re az állami tulajdon aránya 50 százalékra csökken, amelynek a fele, azaz a teljes állománynak a 25 százaléka lesz a külföldi és 15 százaléka az önkormányzati tulajdon. Ebből nem nehéz kiszámítani, hogy a hazai magántulajdonra (tőkés, kiszérvényes, dolgozói együtt) alig 10 százalék maradt volna. (1991-ben a privatizációs bevétel 81 százaléka származott külföldről.) A külföldi tulajdonnak tehát, bár az érdeklődés csökken, alig 3-ról 25 százalékra kellene növekednie. Ez az arány nemzetközi összehasonlításban nem túl magas, a helyzet mégsem ugyanaz. A német, vagy az angol tőke ugyanis jelen van Hollandiában, de a holland is Angliában, Németországban. Nehéz lenne megmondani, hogy az UNILEVER angol tőke

Hollandiában, vagy holland Angliában. Nálunk azonban nem a tőke internacionalizálódása történik, hanem a külföldi tőke behatolása. A külföldi tőke, persze lehetne a fejlődés motorja is, csakhogy nálunk hiányzik az a szabályozás, amit már Ázsia és Latin-Amerika jobb gazdaságai is alkalmaznak. Az önkormányzati tulajdon problémája pedig az, hogy az államgazdaság viszonyai között ugyanúgy államgazdasági, mint a közvetlen állami tulajdon. Tehát a konzervatív koalíció privatizációs stratégiája az államgazdasági jellegű tulajdon kétharmados fennmaradását irányozta elő, ami sajnos megfelel a realitásoknak.

Ez a stratégia olyan megdöbbenést váltott ki, hogy egy hivatalosan nem publikált, csak a gyakorlatból megismerhető új koncepciót dolgoztak ki mellette. Ennek három fő jellemzője van. Az első az államgazdaság kétharmadára kiterjedő, véglegesen állami tulajdon szentesítése. A második az elitet kedvezményező eszközökben nem válogató privatizáció felgyorsítása az 1994. májusi választások előtt. A harmadik, melyet populista privatizációs vonalnak nevezhetünk, kísérlet a privatizáció tömegekkel való elfogadtatására.

A gazdaság állami szektorának legalizálása

Az Állami Vagyonkezelő Rt.-hez kerül a 2500 milliárdos állami tőkevagyonból 1300-1600 milliárd, amit ugyan részlegesen tovább privatizálnak. Csak egy része marad 100 százalékos állami tulajdonban, a többi esetében az állam részesedése vagy 50,1 százalék, vagy 25,1 százalékos lesz, így biztosítva az állam hatalmát a gazdaságban. A végleges állami szektor kialakításának közgazdasági alapjaira nehéz következtetni, például, hogy a gazdaságirányítási szempontból döntő vagy az állami irányítást igénylő, monopolizált ágazatokat tartják-e meg állami tulajdonban... Ugyanis a Szerencsejáték Rt. nehezen nevezhető ilyennek, másfelől a növényolajipar, a -cukoripar, az út-építőipar, az építőanyag-ipar, a termék- és regionális kereskedelmi monopolvállalatok külföldiek részére történő értékesítésére a cáfolat. Marad a feltételezés, hogy az új politikai elit rádöbbsen, hogy csak állami vállalatokhoz, bankokhoz nevezhet ki vezérigazgatót, csak itt helyezheti el klienseit, aki viszi a párteliteli slepjét, csak ezektől várható adomány az alapítványainak. A gazdaság állami szektora azonban jócskán túlterjed az ÁV Rt. birodalmának határain, ide tartoznak a Kincstári Vagyonkezelő Szervezet és az Állami Vagyonügynökség „birtokai” is. Ezek pedig meglepészenek az általuk kezelt vagyon álla-

mi többségi tulajdonú társasággá alakítással, vagyis álprivatizációval. Mindezzel újra korlátlaná válik az állam hatalma a vállalatokban, kedvükre válhatnak le igazgatót, utasíthatnak – legfeljebb nem tulajdonos államként, hanem a legnagyobb részvényt pakett birtokosaként.

Az elit javára folyó privatizáció

Az új elit tudomásul vette a gazdaság állami szektorának túlélését. Be látta, hogy nem tudja megvalósítani az ideologikus elképzeléseit, sőt felismerte, hogy az létének és jólétének alapja. Mindez nem jelenti, hogy lemondtak a privatizációról már amennyiben privatizációnak nevezhető a rendszer politikai bázisának és hatalmi eszközeinek megteremtését szolgáló vagyonátcsoportosítás a nemzeti-keresztény középosztálynak nevezett klientúra és a politikai védelmet jelentő külföldi tőke számára.

A külföldi tőke bejövetele a kormány számára egyfajta sikerkritérium. Nélkülözhetetlen azonban azért is, mert a külkereskedelmi mérleg egyre tragikusabb, és fizetési mérleg hiányát a külföldi tőke importjával próbálják eltüntetni. Végül a kormány reményei szerint a külföldi tőke politikai támogatást jár ki anyaországában, ha nem is az országnak, de a rendszernek. Ugyancsak veszélyes, hogy a külföldi tőke – csökkenő érdeklődésének újraélesztésére – még a választások előtt lehetőséget kap az infrastruktúra kivásárlására, koncesszióba vételére (gázellátás, villany, olaj, telefónia, autósztráda), ahol belső monopolizált piacot kap, tehát biztosított profithoz jut.

Az elit javára folyó privatizáció fő célja a „nemzeti-keresztény tulajdonosi középosztály” megteremtése a rendszer politikai bázisául. Ahogy fogy a nyereséges vagyon, olcsóbbá teszik, hogy így újabb vagyontömegek váljanak kioszthatóvá az új elit helyzetbe hozására. Ennek eszközei a vagyon kedvező új privatizációs konstrukciók: az egzisztenciahitel kondícióinak könnyítése, a részletfizetés, a privatizációs lízing, a vagyonkezelésbe adás és – kiegészítő módszerként – a zártkörű pályázat és a vagyonleértékelés. Az egzisztenciahitelhez 1993 februárjától 5 millió forintig csak 2 százalék saját tőke kell, a kamat 7 százalékra csökkent, a törlesztési idő 10-ről 15 évre nőtt, vagyis a szükséges vagyonarányos nyereség 23-ról 14 százalékra süllyedt. A részletfizetés hasonló az egzisztenciahitelhez, és még olcsóbb, mert fizetési eszközként bekapcsolják az 50-60 százalékon álló kárpótlási jegyet. Azonkívül itt a banki kontroll is elmarad, mert ez a lehetőséget

közvetlenül az ÁVÜ biztosítja. A privatizációs lízingnél 10-17 százalékos adózatlan eredményt kell elérni, és szintén nincs banki kontroll. És akkor még nem beszéltünk a könyv szerinti érték az 50-60-70 százalékán értékesített vagyronról. Mindezek nagyon olcsón juttatják vagyronhoz azokat „akikért a telefon szól”. Ezt egészíti ki a kárpótlás, amely az új elit és barátainak egyre ritkuló körét a régi elit maradványainak „helyzetbe hozásával” pótolja. Állami vagyronra váltható kárpótlást ad az egykori tulajdonosoknak és a politikai hátrányt szenvedetteknek. 1994-ben 210 milliárd vagyont irányoznak elő erre. Más kérdés, hogy azok a kárpótlást inkább felélni kívánják, sem mint a privatizációba kapcsolódnának be vele, s így ez újabb elvonásként telepedik rá a gazdaságra.

A populista privatizációs vonal

Ez az irányzat 1992 derekán jelenik meg. Jellemzői a tömegek legalább gesztusjellegű bevonása a privatizációba, a legdurvább kinövések lenyесése, és a munkavállalóknak az őket közvetlenül érintő ügyekbe való formális bevonása, végül a szigorú titkosságot felváltó, nyilvánosságnak nevezett reklámhadjárat. Eddig az uralmi elit nyíltan kimondta, hogy a volt közvagyron a kormány „magántulajdona”, az új tulajdonosok tőkésék lesznek, és ők döntenek el, hogy kik kerülhetnek ebbe a körbe. Tagadták, hogy a tömegeknek bármiféle joguk lenne az általuk létrehozott vagyronra – még a vállalatok jóléti és szociális vagyronát is privatizálták. 1992-re nyomasztóvá vált a visszaéléseket és az egész privatizációt bíráló felháborodás. Egy alternatív közvéleménykutatás adatai szerint a megkérdezetteknek már csak 37 százaléka helyeselte a privatizációt. (Összehasonlításképpen: 1945-ben 67 százalékos helyeselték az államosításokat.) A közvagyron elprédálása, az újgazdagok pazarlása még a koalíció soraiba is éket vert. Egyes csoportok úgy érzik, hogy jobboldali-radikális bírálatral népszerűsége tehetnek szert. Ezért a választás közeledtével a kormányzat eldöntötte, hogy a vagyron egy részét „feláldozza”: a többségi állami tulajdonban maradó vagy jelentős magánbefektetőkhez kerülő vállalatok kisebbségi – és így semmilyen beleszólást nem adó – vagyronrészeit szétosztják a kisemberek, a munkavállalók között. Népmesei fordulattal „kapnak is ajándékot, meg nem is”, mert vagyronhoz jutnak, örülhetnek, de beleszólási jogot nem, a többségi tulajdonos dönt mindenben, még az osztalékról is. Ugyanakkor ezzel is nő a privatizált vagyron, miközben a gazdaság állami szektora csak formálisan csökken.

A populista privatizáció nagy ígérete a hiteljegy volt, amely 2 százalék befizetésével egy milliőig juttatott volna vagyont az állampolgároknak. Ez a konstrukció azonban megbukott az elit szűkkeblűségén és a vajúdó hegyek egy egérékét szültek, a KRP-t, Kisbefektetői Résztulajdonosi Programnak induló – Kedvezményes Részvényvásárlási Programot. Az egymillióból 100 ezer lett, és drágán megfizetett 100 ezer, mert erősen megfogyatkoztak a kedvezmények. A munkavállalóknak is jut ígéret, vagyis program: az MRP, a Munkavállalói Résztulajdonosi Program, vagy 10 százaléknyi dolgozói részvény a névérték 10 százalékáért, vagy 20 százalékos dolgozói tulajdonrész féláron. Hasonló a helyzet a munkavállalók privatizációs beleszólásával, melyet az Érdekegyeztető Tanácsban kiharcoltak, és törvénybe is iktattak. Eszerint a munkavállalókat tájékoztatni kell vállalatuk átalakulásakor, privatizálásakor arról, hogyan érinti ez a jövedelmüket, a munkahelyük biztonságát stb. A jóléti-szociális vagyon sorsáról pedig csak a szakszervezetek hozzájárulásával lehet dönteni, és az ingyenesen átadható a munkavállalók és nyugdíjasok alapítványainak. A munkavállalók, a kisemberek és az új elit azonban nem egyenrangú felek, ezért ezek a gesztusok általában megmaradnak szép ígéretnek.

A munkavállalók tulajdonszerzése

Az új elit a hatalomátvétel után előítélettel kezelte a munkavállalói tulajdont. Visszavonták a nemzeti kerekasztal vitáiban a harmadik oldal által kiharcolt engedményeket. Törölték az alkotmányból a munkavállalói közös tulajdont, leállították a már szinte kész MRP-t, és az 1990–91-ben megjelent minden új törvény kurtította a munkavállalók tulajdonszerzési lehetőségeit, sőt elzárta a csatornákat, amelyeken át néhol a munkavállalók a menedzsmenttel szövetkezve bekapcsolódtak a privatizációba. 1990-ben – amikor még éltek a rendszerváltás illúziói – csak egy-két vállalat került munkavállalói tulajdonba. 1991-ben már mintegy 4-5. Így a Gyulai Bútorgyár 89 százalékát megvásárolta a dolgozók 90 százaléka, a Budapesti Gázkészülékszerelő és Javító Kft. 94 százaléka munkavállalói tulajdonba került. Az 1200 fős Nyugat-Pest Megyei Sütőipari Vállalatot (most DUNAKENYÉR Rt.) a munkavállalók és egy osztrák tőkés nagyjából fele-fele arányban közösen vásárolták meg. Ez egyben arra is válasz, hogy a külföldi tőke, ha valóban termelni jön, egyáltalán nem idegenkedik a munkavállalók társtulajdonától. És komoly nagyvállalat

is sorra került már, a Gyar- és Gépszerelő Vállalat 82 százalékát 1992 januárjában vette meg 800 millió Ft-ért 2400 dolgozója.

Ezek az első fecskék önmagukban teljesen súlytalanok a privatizáció, az ország gazdasága szempontjából. Jelentőségük a létükben, tapasztalataikban van. A Gyulai Bútorgyár 1992-re megduplázta árbevételét, és igen nagy mértékben növelte nyereségét, létszáma 219-ről 440-re emelkedett. Hasonlóan eredményes a DUNAKENYÉR Rt. is. Az 1992 augusztusában populista gesztusként mégiscsak kiadott MRP törvény – amelybe minden lehetséges akadályt beépítettek, hogy a tulajdonszerzés ne haladhassa meg a 10-20 százalékos részarányt, a dolgozók ne kaphassanak beleszólási jogot és a konstrukció a magas terhek miatt csak szűk körben terjedjen el – tömegmozgalom startjelévé vált. Az ÁVÜ nyilvántartásai szerint 1992-ben még csak hét többségi MRP-kivásárlás történt, de 1993-ban már 221. Mostanra 319 cég van többségi dolgozói tulajdonban, így a 680 fős, 1,4 milliárd Ft alaptőkéjű Perion Akkumulátorgyárat 501 százalék, a Herendi Porcelángyárat 75 százalékban, az Abaúj Bútorgyárat 400 dolgozója 51%-ban, a Tatai Cserépipari Rt.-t a dolgozói 90%-ban, a MASPED-et 340 dolgozója 51 százalékban, 870 millióért, a ZALAHÚS-t az 1200 dolgozó és az önkormányzat 53 százalékban szerezte meg. És megvásárolták a dolgozói a volt Középipületépítő Vállalatot, a PEMÜT. Hasonló folyamat indult meg a kereskedelmi vállalatok körében is. Így a 300 fős Aranypók 389 milliós alaptőkéjét 63 százalékban, az OREX Rt.-t 58 százalékban vették meg a dolgozók, és megvették az Amforát, a békéscsabai, a szombathelyi a szolnoki, és a veszprémi AGROKER-t, a MOGÜRT-öt. Legújabban pedig a Centrum Áruházak 51 százalékos megvásárlására kapott jogot a 3300 dolgozó MRP szervezete (melyben részt vesz a menedzsment is), a velük társuló külföldi befektetőalappal és a szállítóikkal együtt. Létrejött már az MRP Szervezetek Szövetsége is. Tudomásunk szerint jelenleg több mint száz újabb vállalatnál indult meg a program, melyben már mindösszesen 30 ezren vesznek részt. A mozgalom jellemzője a munkavállalók és a menedzsment szövetkezése a vállalatuk megmentésére. A másik jellegzetesség, a kormányzati szándéktól eltérően, a többségi kivásárlásra való törekvés, az összesen 442 MRP kivásárlásból 319 a többségi és 23,8 milliárdból 20,8. Érdekes kiegészítő adat, hogy a kisebbségi dolgozói tulajdonnal együtt szeptember végén a gazdasági társaságokban lévő 21,5 százalékos magyar magántulajdon negyede, 5,9 százalék a munkavállalóké, akik 1993 végéig 40 milliárdnyi tulajdont szereztek.

A privatizáció jövője, vagy inkább a jövő privatizációja

Fölmerül a kérdés, hogy a privatizáció jelenlegi eltorzulása, sőt csődje elkerülhetetlen-e, lehet-e államgazdaságot eredményesen privatizálni. Sokszorosan bebizonyosodott, hogy az állam rossz tulajdonos, hatékony piacgazdaság valódi tulajdonosokat igényel.

A korszerű privatizációról

A hazai privatizációt a gazdaság működőképességének helyreállításának és a hatékonyság javításának szem előtt tartásával kell továbbvinni. Nem fogadható el, hogy eladásuk a vállalatok számára újabb elvonást jelentsen, a gazdaság egészét tőkekivonással sújtsa. A privatizációnak a tőkeerő növelését, a vezetés hatékonyvá válását kell eredményeznie. Nem fogadható el olyan privatizáció, amely a vállalatokat szétdúlja, megfosztja hatékony egységeiktől, nyereséges termékeiktől, vagyonuk egy részétől, és a bizonytalan, kiszolgáltatott helyzetbe hozza vállalatvezetést, vagy a vállalat egészét. *Ezért a jelenlegi privatizációt le kell állítani.* Helyre kell állítani a vállalatok önállóságát a vezetőik kiválasztásában, rendelkezési jogukat a vagyonuk felett, sőt visszaadni a még visszaadható vagyontárgyaikat is.

A vállalat meg a dolgozói kollektíva sorsa egy, és nagymértékben függ a vezetőktől. (Hogy a politikai önkény itt milyen következményekkel jár – tömeges elbocsátásoktól a felszámolásig – jól mutatják az utóbbi évek.) Sikeres vállalatok vezetőit csak szolgálati idejük lejártával vagy alapos indokkal és a dolgozók hozzájárulásával lehessen felállítani. Jól működő, sikeres vállalatok privatizálása csak a vállalat érdekeinek megfelelően, tehát a vezetők irányításával és a dolgozók hozzájárulásával történhessen. Más kérdés a decentralizálás: állítsák helyre az egységek kilépési lehetőségét, sőt lehetőségből tegyék joggá. A fentiek a gazdaság állami szektorának átmeneti megszilárdulását jelentik. (Tegyük hozzá, hogy az Állami Vagyonkezelő Rt. és a Vagyonügynökség gyakorlata is ez, de csaknem átmeneti jelleggel. További különbség, hogy jelenleg az állami szektor az új elit kiszolgáltatott gyarmata, az új helyzetben viszont a vállalatok sorsa piaci helytállásuktól függene. Mindezzel a tulajdonos állam visszaélései korlátozhatók, de nem küszöbölhetők ki. Ezért is kell az állami tulajdonlást visszaszorítani oda, ahol tényleg indokolt: a közszolgáltatások (vasút, telefon, villany, távfűtés) és a monopolizált ágazatok területére. Ez a kör sokkal szűkebb, mint a jelenlegi elképzelés.

A külföldi tőke bevonása

A külföldiek beruházásai csak tőkeemelésként fogadhatók el, aminek eredményeképpen fejlődik a vállalat és tőkeereje növekszik. Vagyis ezeket a bevételeket ne élhesse föl az állam. Jogszabályokkal kell védekezni a felvásárló tőke ellen, például gátat emelni monopolvállalatok, vagy regionális kereskedelmi hálózatok, kereskedelmi bankok, biztosítók felvásárlása ellen. Természetesen más elbírálás alá esik, ha a külföldi tőke hoz létre kereskedelmi vállalkozást, beruházási bankot stb. Tisztességes privatizációban jó vállalatnál a tőkebevonás a menedzsment feladata. Ők tudják megítélni, hogy valóban csak tőkére van-e szükségük, s akkor pénzügyi befektetőt keresnek, esetleg rögzített osztalékra jogosító, vagy elsőbbségi részvények kibocsátásával. Lehet azonban a tőkebevonás szakmai befektetővel való szövetkezés, amennyiben az nem a konkurensét akarja kézrekeríteni, hanem közös piacpolitika kialakításában, gyártmányfejlesztésben, esetleg a komparatív előnyök kihasználásában kíván együttműködni. A külföldi tőkét nem adókedvezményekkel kell vonzani, mert az eltorzítja a piaci versenyt. Jelenleg a külföldi „befektető” sokszor nem tesz egyebet, mint olcsó nyugati kölcsönrel vásárol fel vállalatot és fejlesztés nélkül, az állami kedvezményeket kihasználva törleszt. A külföldi tőkebevonás legkívánatosabb formája a beruházás (Opel, Suzuki). A működő vállalatba bejövő külföldi tőke támogatását fejlesztéshez kell kötni (a termelés, a létszám, a nyereség növekedése), és helyes módja az adó visszahagyása, esetleg tulajdonátadás az állami tulajdonból. Elfogadhatatlan, ami a Chinoinnál történt, ahol az állam kényszerítette ki a társtulajdonos SANOFI francia–amerikai cég akarata ellenére a fejlesztéshez szükséges nyereség szinte teljes kiosztását.

A privatizáció hatékony módja a vállalkozásba adás

A privatizációs bevételek alakulásából világosan kiderül: egyre kevésbé számíthatunk külföldi tőkére, a lehetséges út a hazai privatizálók bevonása. Itthon azonban minimális a vásárlóerő, és a hitelbe történő vásárlás kockázatát az állam viseli, de beleszólása nincs. Hogyan lehetséges hát ellenőrzötten, föltőkésítéssel, vagy legalább tőke kivonás nélkül privatizálni. Akár készpénzért, akár hitelbe adja el az állam a tulajdonát, a vételkor mindenképpen csökkenti a vevő beruházási-fejlesztési forrásait.

A privatizáció elfogadható technikája a mi viszonyaink között *a vállalkozásba adás*, ami lehet bérlet, járadékos, lízing, vagy kezelési konstrukció. A közös lényeg az, hogy a vagyontárgy az állam tulajdonában marad mindaddig, amíg a bérlő a többletnyereség felhalmozásával és így társtulajdonossá válással nem bizonyítja alkalmasságát a vállalat működtetésére. Az üzleti tervük és a gazdasági teljesítményük alapján alkalmasnak látszó menedzserek, vállalkozók, dolgozói kollektívák versenytárgyaláson nyerhessék el a vállalatot, ahol is felelősségvállalásukat tőkeemeléssel vagy olyan vagyoni biztosítékkal bizonyítják, amelyre a bank hitelt ad a vállalatnak. (Például a dolgozói kollektíva 12-36 hónapra leköti nettó fizetésének 5-10 százalékát, és az ehhez fűződő vagyonszerzési-befektetési kedvezményüket.) Aztán, ha a cég eredményei javulnak, a többletprofit a bérlő tőkéjeként marad a vállalatban. Az állam pedig vállalja, hogy az adók felett nem visz el nyereséget, hanem otthagyja tőkésítésre a bérleti vagy lízingdíjat. És ha a bérlő a nyereségből tőkét emel, vagy növeli a létszámot, a termelést, akkor prémiumként az állami többletvagyont enged át neki. A vállalkozásos privatizáció másik oldala, hogy a termelés vagy a profit csökkenése a bérlet elvesztésével jár, a vagyonvesztésnél pedig odavész a bérlő beruházott tőkéje, biztosítéka.

A privatizáció korszerűsítése nem jelent elzárkózást a valódi vevőtől, aki nem 2 százalék saját erővel, egzisztenciahitellel akar vásárolni. A privatizációhoz ilyenkor is meg kell kívánni azonban a menedzsment és a dolgozók hozzájárulását. Ugyanis ez az egyetlen védelem a sötét szándékok ellen, üzleti érték alatti vásárlás; az épület, a telek megszerzésére; külföldi megbízásból a versenytárs kiiktatására stb.

A vállalkozásos privatizáció és a tőkebevonás

A korszerű privatizációnak be kell vonnia a mobilizálható tőkét. Ezek forrása nálunk főleg a lakossági megtakarítás, amelynek összege megközelíti az 1000 milliárd Ft-ot. Inflációs viszonyaink között a bankrendszer alkalmatlan ennek a gazdaságba áramoltatására. A betéti kamatok alacsonyabbak az inflációnál, tehát a reálkamat negatív, miközben a hitelkamatok messze a vállalati szférában elérhető nyereségszint fölött ingadoznak. Ez akadályozza a megtakarítást és a vállalatok nem tudnak külső forrásokhoz hozzájutni. A jó vállalatok menedzsmentjének felhatalmazást kellene kapnia részvényre váltható kötvény, vagy fix osztalékú elsőbbségi részvény kibocsátására (ame-

lyet vagy az állam, vagy garanciabiztosító garantál). A részvényjelleg véd az inflációs elértéktelenedéstől, és így 8-10 százalékos osztalék is reáljövedelmet jelent. Az ilyen konstrukció lehetővé tenné a jó, de eladósodott vállalatok szanálását, mert 30-35 százalékos kamatlábú bankhiteleiket 8-10 százalékos kamatterhű kötvényre cserélhetnék. Elég általános ugyanis, hogy nyereséges vállalatokat a múltból örökölt vagy a rendszerváltás gazdaságpolitikája miatt felhalmozódott hitelek tesznek veszteségesé, és visznek a felszámolás felé. Tegyük hozzá, hogy a vállalatok ilyen feltökésítése jobb helyzetbe hozná őket a külföldi tőkével szemben. Nyílt titok ugyanis, hogy nagyon sok vállalatunk azért kényszerül bér munkára (ami egyébként bizonyítja teljesítőképességüket), mert nem rendelkezik forgótőkével, és ezért rövid fizetési határidővel, sőt utánvétellel szállít, miközben a külföldi versenytárs 10 százalékos hitel birtokában beérheti 3 hónapos inkasszóval.

Tudom, hogy a katasztrofális költségvetési hiány miatt minden olyan javaslat, amely csökkenti az állami bevételt, vagy elvonja a lakossági megtakarítást az elzárkózás érzését váltja ki. A költségvetési hiány fő oka azonban az adóbevételek csökkenése, amely mögött a gazdaság leépülése áll, és ennek egyik oka a torz privatizáció. A hamis kört, bármilyen keserves, át kell törni. És ha ez helyesen történik, a gazdaság élénkülésével növekvő adóbevételek sokszorosan kárpótolnak az elmaradt privatizációs bevételért (ami nem egyéb, mint a közvagyon esztelen módon történő fölélése) és a gazdaság által felszívott lakossági megtakarításokért. Gondoljuk meg, egy privatizált vállalat vételárából 2-15 százalék a pénzbevétel, és ennek nem felszámolás, hanem akár csak 20-40 százalékos vállalatleépülés esetén is sokszorosa a kieső TB, ÁFA, fogyasztási adó, MŰFA, oktatási hozzájárulás, szolidaritási járulék és a másik oldalon megjelenő munkanélküli-segély. És ami nem látszik: ha vállalatok eljutnak a felszámoláshoz, akkor a végén az állam kényszerül helytállni a bank- és adóskonszolidációban, a munkanélküli-segély fizetésében.

A falu és mezőgazdaság sorskérdése 2001-ben, és akik mellébeszélnek

Választások előtt – 1994, 1998, 2002 – mindig magasra szökik jobboldalon a faluért, mezőgazdaságért, földért lángoló aggodalom. 1994. áprilisban új földtörvény, mely szövetkezetet, zöldbárót, külföldit kizár a földvásárlásból; 1998: METÉSZ tüntetés, majd földtörvényvita, meg népszavazási vetélkedő; most 2001-ben: bátor támadás az osztrákok felvásárolta földek, a zsebszerződések ellen. Mindez érthető. A rendszerváltás hibás gazdaságpolitikája szétverte, kilátástalan, egyre mélyülő válságba vitte a mezőgazdaságot, és a munkanélküliséggel falusi munkások tömegét űzte vissza a falura, ahol nem várta őket se munka, se megélhetés. A falu az ország szegényházává vált, és ugyanakkor a mandátumok jó fele a falvakban születik.

Először az osztrákok földjeiről, a zsebszerződésekről: nagy fogadkozások – 1998-ban Torgyán oldja meg 60 nap alatt, ma Orbán –, de a kormány három év után se tudja, mennyi földet szereztek meg az osztrákok, még azt se nézték meg, hol, mennyit művelnek? Hallatszik 50-60 ezer hektár, 150-200 ezer, sőt, már 400 ezer is. A valóság valószínűleg 150 000 ha közelében van, a három nyugati megye szántójának negyede van a kezükön. A baj csak az, hogy alighanem jelentős részét 1994. július 27-előtt törvényesen vették, sőt, kapták kárpótlásba. Az Antall–Boross-kormányt csak a szövetkezeti földek elvétele, magántulajdonba vitele érdekelte, az nem, hogy kié lesz a hazai föld. 1994-ben, utolsó percben a szövetkezetek földvisszaszerzése ellen hozták a földtörvényt, és a külföldiek voltak az ostya, amivel lenyelezték az országgal. És ne feledjük, a haza földjének 1998-as hősi védelme után is csend lett, miközben köttettek a zsebszerződések, és néha nagy szavak, de semmi tett. Amit tenni lehetne, kellene, arról szó sincs. Gondolom azért, mert hazai, „hatalom közeli” spekuláns érdekeket is fájdalmasan érintene, pl. akik földjeiket, vagy legalábbis azok 300 ha feletti részét szintén „zsebszerződéssel” licitálták, birtokolják.

Mégis, miért most ez a nagy hangzavar, a zsebszerződés-háború? Nagyon oda kell rá figyelni, mert kétségbeesett – nagy nemzeti veszélyt eltagadó – figyelemelterelés. Tudnunk kell, a kormány belement a tőke-fejezet Európai Unió tárgyalásán, hogy a három éve hazánkban élő (itt bejelentett, és legalább évente hat hónapig itt tartózkodó – ki tudja ellenőrizni?) külföldiek vásárolhatnak földet, és hét év után minden EU-állampolgár. Ez talán már nem is lesz probléma, mert addigra minden valamire való föld elkelt. Gondolom, hozzáértés híján nem tudják, mit tettek – mert akkor föltámadna a lelkiismeretük és megpróbálnák jóvátenni, mellébeszélés helyett –, ahogy Torgyán se tudta, mit tesz, amikor holland telepeseket invitált magyar földre, tárgyalásán a holland mezőgazdasági miniszterrel.

Miről van szó? A nyugat európai mezőgazdaságban nagy ütemben folyik az üzem-, vagyis földkoncentráció. (Dániában tíz év alatt 20-ról 31 hektárra nőtt a farmok átlagos területe, és már 69%, a franciáknál 72% van 30 ha felett, Ausztriában a gazdaságok 250 ha feletti 2,5%-a birtokolja a földek felét stb., hosszan sorolhatnánk a folyamatot jellemző adatokat.) Ugyanakkor az EU-reform egyik célja a mezőgazdaság támogatásának lecsökkentése, ami kiszolgáltatja a kisebb gazdaságokat a nagyobbak versenyének. Aki nem bírja a versenyt alkalmazottá kényszerül, vagy mennie kell iparba, szolgáltatóba. Önálló farmerként eltöltött élet után – máshoz nem értenek – a várható nehéz sors elől, érthető, ha menekülni akarnak. Erre meg is van a jó lehetőségük, a 30-50-100 hektárjukért kapnak hektáronként 4-6-12 millió forintot, vagyis már 30-50 hektárért legalább 120-200-300 milliót, amiért a 100 ezer forintos, vagy jó esetben 200-300 ezer forintos magyar földből 600-1000 hektárt és többet vehetnek, és még felszerelésre is marad. Ne feledjük, a kormány még a 300 hektáros földplafont sem kötötte ki, ami egyébként is könnyen megkerülhető, látjuk itthon is, hiszen van feleség, gyerek.

Most nézzük ugyanezt hazai oldalról, hatmillió-kétszázezer hektár mezőgazdasági területünk van melyből négymillió-ötszázezer hektár a szántó, ez 4500 telepesnek elég, de mert a földek egy része gyenge, más részük apró parcellákban van, legfeljebb 2-3 ezer telepes kell (500-1000-2000 hektár telepesenként) a szántóink felvásárlására. Elsősorban a szövetkezetek bérletében lévő táblás területeket veszik majd meg, illetve – legalábbis formálisan – veszik bérletbe az első három évre, ezt segíti a szövetkezetellenes agrárpolitika. Aztán majd hozzávásárolják még a szegények, öregek parcelláit. Ne csapjuk be

magunkat, nem néhány telepes jön majd – az kit s miért zavarna? Két-hárromezer, de akár tízhúszezer telepes is néhány hónap alatt összejön Hollandiából, Németországból, Ausztriából. És Zimbabwéból, Dél-Afrikából is eljönni kényszerülnek a gazdag fehér telepesek, mi leszünk az új Afrikájuk.

Olvashatjuk, hogy legalább a bejövő külföldi tőke és szakértelem korszerűsíti a mezőgazdaságunkat, éppúgy, mint az ipart – miért baj ez? Lehet, nem értik, hogy bejön ugyan a rendszerváltás óta a mezőgazdaságból kivont ezermilliárd tőke egy része, meg a földek ára, de aztán ennek busás kamatát – még nem is a vásárláskori földárét, hanem a tízszeresre megemelkedett árét – fogják rajtunk behajtani, az élelmiszerárakba építve.

És olvashatjuk a városiak, meg a faluról elszármazottak utódainak tollából, hogy a „gazdák” legalább jó áron adhatják el a visszakapott ősi földet. Ősi föld? A földek fele, vagy több, a városiaké, akik talán családi, de főleg felvásárolt kárpótlási jegyért, 5-10 ezer forintért szereztek hektárját spekulációra, vagy gondolták – „földbirtokosként” –, majd a városból műveltetik. Az igazi probléma nem is ezek haszna, bár az is az ország kára, hanem a falu, és attól félek, az ország sorsa. Az iparban a multik gyártmányt, technológiát, tőkét és a piacukat hozták, munkát adnak, adót – sok adót – fizetnek, és exportot teljesítenek. Az ipar korlátlanul kiterjeszhető, a külföldieknek privatizált cégek mellett lehetnek, létrejöhetnek azokkal versenyző hazaiak. A falu sorsa azonban megpecsételődött, ha az ezer-két-hárromezer hektáros határát 2-3 telepes felvásárolta. A falusiaknak menniük kell, hisz nincs hol, miből megélniük. Egy részük szolgálhatja iparosként, cselédként a falu új urait, mint régen a földbirtokosokat, de akkor legalább a földek fele paraszti föld volt.

A kormány azzal nyugtatja a közvéleményt, a helybelieknek és a földalpnak elővételi joga lesz, és a földalpnak már adnak is öt-milliárdot. Gyengébbek kedvéért, az elővételi jog azért a vételárért gyakorolható, amit a holland telepes ajánl. (Kétmillió hektár hektáronként 200 000 Ft-tal számolva, 400 milliárd Ft. És 300 000-rel, ami egy hollandnak még nem a plafon, 600 milliárd.) És, ha lesz is tíz, vagy száz újgazdag, aki megvesz ezer-ezer hektárt 200-200 millió Ft-ért, a falusiaknak honnan lenne pénzük, és az államtól is legfeljebb 10-20-nak juthat.

Nézzük tovább a kormány és az Európai Unió megegyezésének következményeit:

Földhasználat-üzemforma és a föld eltartó képessége: A falun már ma közel egy millió család, a falusiak nagy többsége él jó esetben alkalmi kereset, nyugdíj, segély mellett, vagy bejáró munkásként, munkanélküliként egy, vagy néhány hektárnyi földjén. Tudnunk kell, családi gazdaságok és a termelőszövetkezetek a bruttó jövedelemben (munkabér és nyereség) érdekeltek, hiszen a család, illetve a tagság eltartása a cél (föltéve, hogy az elnököt az „egy tag–egy szavazat” elve alapján választják, és a tagság zöme egybeesik a munkavállalókkal). A kapitalista nagygazdaságnak (ha nagyfarmnak nevezik is) a profit tőkearányos maximálása az üzleti érdeke, és nem a területre vetített minél nagyobb bruttó jövedelem (munkabér és profit), hiszen céljuk a tőkékjük hasznosítása. Ezt a jelenlegi ár- és tőkeszükségleti viszonyok között nem belterjes gazdálkodással (intenzív növénykultúrák, kert, gyümölcsös, állattenyésztés) tudják elérni. Ami azt jelenti, hogy sok faluban a határ nagy részét, 2-3 ezer hektárt korszerű gépesítéssel, néhány munkással művelnek majd meg, ahol most, ha szegényen is, 3-500 család él. A következmény: falusi munkanélküliség és nyomor, meg állami segélyezési kényszer.

Gyorsan emelkedő élelmiszerárak: A jelenlegi hazai élelmiszerárak mélyen a nyugat-európai ár alatt vannak, azok fele, vagy alig több. (A 2000-es magyar és német árak: tej: 64 Ft – 134 Ft, hús: 589 Ft – 1073 Ft, cukor: 104 Ft – 194 Ft). A mezőgazdasági árak szükség-szerűen emelkedni fognak, és máris jelentősen emelkedtek, ami elkerülhetetlen és végső fokon jó. Nem mindegy azonban, hogy milyen ütemben emelkednek, mennyire kézben tarthatóan, irányítottan, és főleg mi épül be az árakba. A telepes-farmerek érthetően igényt tartanak majd tőkékjük kamatára, és persze haszonra is, és ezt összefogással – pár ezren vannak csak –, tőkeerejükkel, piacismeretükkel, kapcsolataikkal el is tudják érni. Növeli mozgásterületet, hogy világpiacra és nem a hazai ellátásra termelnek majd. A következmény kiegyensúlyozatlan élelmiszer-ellátás, importnövekedés és exportkényszer.

Van-e megoldás a földkérdésre? Amely megfelel a nemzet érdekének, a falunak és elfogadható az Európai Uniónak is. Az Európai Unió általános alapelve, ne legyen diszkrimináció, azonos megítélés alá essenek hazaiak, külföldiek. A magyar kormány tíz-hét-három (?) évre derogációt, halasztást kért a földkérdésben, mert nem akart felvállalni olyan hazai szabályozást, mely a külföldiekkel együtt a hazai spekulánsokat, no jó, városiakat – köztük kormányközeliakat –

korlátozná. Az EU-bürokráták meg kihasználják ezt a dilettáns lépést, mert érthetően igyekeznek megoldást találni kétségbeesett helyzetű, kiszoruló gazdáik számára, már csak az agrárreform elfogadtatása miatt is. Tény, hogy van az ország, a fogyasztók és a falu, a parasztság érdekeit kielégítő megoldás, igaz, az minden spekulációt, a hazaiakét is elrekeszelné. Ennek kézenfekvő módja – mely egyben Európai Unió-konform – átvenni az ott alkalmazott módszereket. Például a dányait, és annak szellemében előírni, hogy csak hosszabb ideje helyben lakók szerezhetnek – vásárolhatnak, örökölhetnek – földet. És egy, vagy három hektár felett – hogy a kétlakiak „háztáji” földszerzését ne akadályozza – csak mezőgazdasági főfoglalkozásúak. Akiknek, ha a vásárlással 30-50 hektárosra nő a birtokuk, középfokú, amennyiben 100 hektár felettire, akkor felsőfokú szakirányú végzettségük van. Értelemszerűen szövetkezet, gazdasági társaság esetén az előírások a tagokra, tulajdonosokra érvényesek. Akkor vásárolhatnak földet, ha a tagság, illetve a tőke 90%-ának a tulajdonosai jogosultak a vásárlásra, azzal, hogy végzettségi követelmény csak a vezetőre vonatkozik. Ezt a jelenlegi konkrét helyzetben ki kellene egészíteni a szabályok kiterjesztésével a földbérletre, mely alól indokolt esetben az önkormányzat adhat felmentést. Másképp a telepések formálisan bérlőként jönnek, veszik a földet és várják ki a helyben lakási időt.

Befejezésül! Nem elég elrekeszteni a nemzeti tragédiához vezető utat, ki kell vezetni a falut és a mezőgazdaságot jelenlegi elviselhetetlen, állandóan politikai robbanással fenyegető helyzetéből. Az új földtörvényben és a csatlakozó törvényekkel – földbérlet-földhasználat; nemzeti földalap; földrendezés; agrártámogatás; új szövetkezeti törvény; családi gazdaságokra vonatkozó törvény – eldöntésre kerül, hogy milyen agrárpolitikát választunk. Emlékezzünk! A kárpótlás és még néhány elhibázott szövetkezeti, agrárpolitikai törvény és rendelet, rendelkezés rommezővé tette a mezőgazdaságot és az azelőtt jómódú falut, melyeket most hatalmas osztársadalmi áldozatokkal kell megpróbálnunk újra működőképessé tenni. Vigyázzunk, hogy most szakmailag megalapozottan, átgondoltan és ne politikai lözöngök, elvtelen kompromisszumok alapján szülessenek az új törvények és intézkedések. Ehhez néhány gondolat:

A földárról: A minél magasabb, „európai földár” szükségessége lassan már közhely, állítólag e nélkül nincs normális piacgazdaság és feltétele a mezőgazdaság rendbetételének; a jelzáloghitel, pl. hitelezhetővé teszi a gazdálkodókat, enyhítve a mezőgazdaság tőkehiányát. A való-

ságban a föld árát és a vele emelkedő bérleti díjat a gazdálkodók (családi gazdaságok, tőkés nagyfarmerek, szövetkezetek egyaránt) nem kapják, hanem fizetik belépti díjként, hogy termelhessenek és az igazi, termelő befektetés csak aztán jön. Különösen súlyos ez nálunk, ahol a földtulajdon és -használat Európában szokatlan módon szétvált, a föld 80%-a bérletben hasznosul. Ezért a földkoncentrációt sürgős feladatnak tekintik és államilag támogatott. Az emelkedő földár azonban emelkedő támogatást is igényel. Végül a bérleti díj – vagy a föld árának mint tőkének a kamata – költségként beépül az élelmiszerek árába, melyet a lakosság, vagy export esetén támogatás útján a költségvetés fizet. A magas földár nem érdeke tehát sem a gazdálkodóknak, sem pedig az államnak és lakoságnak. Egyedül a nem gazdálkodó földtulajdonosoknak – zömmel a kárpótlás spekulánsainak – érdeke, amely erős érdekérvényesítő lobby.

Nem vitás, hogy a jelenlegi, nagyon alacsony földár emelkedni fog; de nem mindegy, hogy milyen mértékben. Most pedig a sokat hangoztatott „európai földár”-ról, ez vajon melyik? Az európai hektár árak Ft-ban a következők:

<i>Ahol szabad a tőke földvásárlása</i>	<i>Ahol a földtulajdont fönntartják a gazdálkodóknak</i>
Holland: 12 millió Ft.	Finn: 630 ezer Ft.
NSZK: 6 millió Ft.	Francia: 600 ezer Ft.
Norvég: 2,9 millió Ft.	Svéd 550 ezer Ft.
Belga: 2,4 millió Ft.	Dán 400 ezer Ft.
Osztrák: 1,9-4 millió Ft.	

A földár jóllehet történelmileg kialakult és függ a mezőgazdasági hozamoktól is – mert a termék árába kell beépíteni –, de mint a hasonló termelési színvonalú szomszédok közötti hatalmas eltérések mutatják, más a meghatározó. A föld árszintjét az határozza meg, hogy korlátozzák-e a földtulajdon és használat szétválását, szabad-e a tőke földvásárlása, vagy azt fönntartják a gazdálkodóknak. Ez természetesen a föld árán át a költségekre, azaz az élelmiszerárakra is nagy befolyással van.

A parcellakérdés: Felszámolásuk általánosan hangoztatott divat, mert állítólag gazdaságtalan és ebből akarják kikerekíteni a családi gazdaságokat, mások a nagyfarmokat. Vigyázzunk! A 960 ezer gazdálkodó-

ből 677 000-nek egy hektár alatti a földje és csak a földek 7,7%-a az övék, Még a 232 000 egy-tíz hektár közötti gazdával együtt is – akik már lassan szintén parcella gazdaságnak minősülnek – csak a föld 35,4%-át birtokolják, míg az ötvenegyezer 10 hektár feletti birtokolja a földek 64,6%-át. Ha tudjuk, hogy 1989 előtt a mezőgazdaság termelésének közel 40%-át exportálta, és a rendszerváltás óta a hazai élelmiszerfogyasztás 30%-kal csökkent, akkor egyértelmű, a parcellák földje az országnak nem hiányzik. Másrésztől a parcellától nem kell félni, az „önellátó gazdaság”, és így igazában nem gazdaságtalan. Nagy jelentősége, hogy a jelenlegi falusi tömegnyomor, tömeges munkanélküliség idején tulajdonosának némi többlet életlehetőséget biztosít. A családnak krumpli, zöldség terem rajta, kukorica a disznónak, tyúknak. Nem piaci kategória, piaci kapcsolata nincs, vagy alig van, és az is kényszer, a szájuktól vonják el, amit eladnak, hiszen kell a pénz. Furcsa módon éppen ezért nem probléma a gazdaságtalansága, nem számít ugyanis a felhasznált munkaidő, mert ha nem lenne a föld, munka nélkül senyvednének a hideg szobában, ami emberzüllesztő, mindennél rosszabb.

Végül nem is igaz, hogy nincs jövője a parcellának. A fejlett európai piacgazdaságokban elterjedt a falusiak főfoglalkozásuk melletti, elsősorban „önellátó”, kiegészítő gazdasága. Ezért segítséget kell adni a parcellát művelők számára, lehetővé tenni, hogy saját gazdálkodásukat integráló társulást, szövetkezetet szervezzenek, vagy integráló szövetkezethez csatlakozzanak.

Kert-Magyarországról: A „laikus szakértők” sokat beszélnek a 10-30 hektáros rentábilis kertészeti, szőlő-, gyümölcsstermelő nagyüzemekről. Ilyenek persze vannak, és ez nagy öröm. Tudnunk kell azonban, a szántóterület 7,4%-a zöldség, szőlő, gyümölcs, és 62-63%-a – idén 69%-a – a gabona területe, melynek 10%-os csökkentéséhez meg kellene a másikat duplázni, amihez tőke, szakértelem, idő és főleg dupla piac kellene.

Többszektorú, vegyes tulajdonú mezőgazdaságról: ez a reálisan célul tűzhető kibontakozás a mezőgazdaság kialakult helyzetében. Olyan agrárstruktúra, ahol egymás mellett van a 100-300 hektáros családi gazdaság, a félhektáros és három-öt-tíz hektáros parcella, az 1000 ha feletti nagyfarm, a termelőszövetkezeti nagyüzem és az értékesítő, szolgáltató szövetkezetek hálózata. Ehhez kell, és érdemes is szektorsemlegesen fejlesztési, beruházási, földvásárlási tőketá-

mogatást adni. Megteremteni az értékesítési biztonságot, és ami a legfontosabb, kifizetődővé, nyereségessé tenni a gazdálkodást. Ebből a perspektívából nézve a szövetkezetek jelentősége, hogy fontos – a termelést, beszerzést, főleg pedig az értékesítést biztosító, szervező és gazdaságossá tevő – alkotóelemei lehetnek a vegyes struktúrának. Ugyanis a szövetkezet összeegyeztethető a 1/2-3-10 hektáros „háztáji” parcella-gazdaságokkal, melyeket integrál, és képes együttműködni a családi gazdaságokkal, sőt, a nagyfarmokkal is. A falu számára a szövetkezetek sokféle típusának lényege, hogy a mezőgazdaság nem az egyéni gazdák és a termelőszövetkezeti tagság kisajátításával korszerűsödik, azok tulajdonosok maradnak, csak önkéntesen szövetkezve korszerűsítik a termelésüket és annak szervezetét, hogy versenyképessé váljanak.

Hogy mit és hogyan? Ez a jövő nagy kérdése, amit ne a politika döntsön el. Ezt a piacot érzékelő paraszti józanságra kell bízni és tájanként, falvanként, meg az idő hozta tapasztalatokkal is, változik majd.

2001. július 27.

Egy kettős katasztrófa mozaikdarabjai

Aron Shneyer: *Pariahs among Pariahs: Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945*

Aron Shneyer¹ izraeli–lett történész először 2005-ben orosz nyelven publikált monográfiájának (*Plen – Szovjetszkije vojennoplennijie v Germanyii 1941–1945*²) angol nyelvű kiadása (*Pariahs among Pariahs: Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945*)³ a tengelyhatalmak, elsősorban a németek fogságába esett szovjet zsidó vöröskatonák kálváriáját mutatja be.⁴

A fogságba esett vöröskatonák sorsát nagyban meghatározta a náci által folytatott keleti, „másfajta” háború népiirtó-megsemmisítő jellege, illetve annak ténye, hogy a Szovjetunió nem írta alá a genfi és a hágai egyezményeket, ami lényegében szabad kezet adott mindkét félnek a másik oldal foglyul ejtett katonáinak elpusztítására.

A zsidó katonák a Vörös Hadsereg legmegbízhatóbb harcosai voltak, ugyanis lényegében – nyilvánvaló okokból – sosem dezertáltak a németekhez. Kiril Feferman, az Ariel Egyetem kutatója⁵ is ugyanerre a következtetésre jutott, az alábbi kiegészítéssel:

„A háborút megelőzően a Vörös Hadseregben a fiatal zsidó katonák bizonyultak a bolsevik rendszerhez leginkább lojális csoportnak. A »régik« szovjet területekről besorozottak, többnyire ideológiailag átnevelt emberek voltak, akik hálásak voltak a rendszernek, mert az lehetővé tette, hogy az ország többi állampolgárával egyenrangúnak érezhessék magukat. Az újonnan anektált területekről behívottak nem éreztek hálát a szovjet rendszer iránt, de elfogadták mint a régió egyetlen életképes alternatíváját a náccal szemben.”⁶

Ez az elköteleződés – amely még azelőtt alakult ki, hogy a holokausztról egyáltalán hallottak, releváns információhoz jutottak volna – főképp a Vörös Hadsereg nemzetiségi alakulatainak (lett és litván) soraiban volt nagyon erős, amelyeket a gyakorlatban területiális ala-

pon szerveztek, és 1943–44-ig a soraikban harcoló zsidók számaránya igen magas volt (kb. 10, illetve 30%).

A szerző több helyen is felhívja az olvasók figyelmét, hogy a tengelyhatalmak fogságába esett zsidó vöröskatonák pontos számát nem ismerjük, így e tekintetben más szaktörténészek becsléseire-adataira hagyatkozik. Shmuel Krakowski nagyjából 85 ezer főre teszi a Vörös Hadsereg németek által foglyul ejtett zsidó katonáit, amelyet Yitzhak Arad is megerősít (80-85 ezer), ugyanakkor Pavel Polian orosz történész „csak” 55 ezer főről tesz említést.

A szovjet zsidó hadifoglyokat a németek rendszerint már a tranzit-táborok (*Dulag*-ok) előtt próbálták kiszűrni. Közismert, a szakirodalomban sokszor leírt módszer alapján a felsorakoztatott hadifoglyok közül kilépésre szólították fel a kommunistákat, a politikai tiszteket és a zsidókat. Ehhez a szelekcióhoz több esetben nem vették igénybe a Sonderkommandók kényszerítő segítségét, hanem az adott német alakulat parancsnoka saját hatáskörben intézkedett. A módszer leginkább a háború elején, és akkor is csak a nem sokkal korábban fogságba esett, táborokba még át nem szállított hadifoglyok körében bizonyult hatékonynak, hiszen a sorokból „önszántukból” kilépetteket azonnal agyonlőtték. Így tettek azokkal is, akiket társaik adtak át, szolgáltattak ki a megszállóknak. Ugyanakkor hozzá kell tenni: a frontalakulatokban (hosszabb időtartamú) közös szolgálatot teljesített katonák soraiban a nemzetiségi gyökerű ellentétek viszonylag ritka jelenségnek számítottak. A katonákra nagy általánosságban jellemző volt, hogy – fogságba esésük előtt, még ha rövid időt is töltöttek el ugyanabban az alakulatban – elsősorban bajtársként tekintettek egymásra, a közös szolgálat, a megszállók elleni harc és a fogság embertelen körülményei pedig csak erősítették kollektív, a Vörös Hadseregből merített katonai identitásukat. Voltak azonban a pozitív mintától nagyban eltérő esetek, megrendítő hatású árulások is, amelyekre vonatkozóan elsősorban a szovjet hadbíróságokon tett tanúvallomásokból és a magánúton összegyűjtött visszaemlékezésekből (oral history) kaphatunk értékes információkat.

„A németek folyamatosan kutattak a zsidók után, és mindenkit róluk kérdezgettek. [...] Félrehúzták őket, majd elvitték őket valahová. Elvették a ruháikat, és nevettek az mondták nekik: »Ezekre már nem lesz szükségetek, holnap úgyis le fognak lőni titeket.« Elrángálták azokat is, akiknek valamennyire is zsidó kinézetük volt.”⁷

Az első szelekciót követően a hadifoglyokat gyűjtőtáborokba (*Stalag*-okba) transzportálták, ahol további szűréseknek vetették alá őket, ami elsősorban – a férfiak esetén – a nemi szerv vizsgálatát jelentette.

Fontos leszögezni, hogy a német hadvezetés az 1939–1941 közötti hadjáratok alkalmával sosem azonosította a zsidókat a helyi partizánokkal és szabotőrökkel. Mindez azonban döntően megváltozott az OKW (a német haderő főparancsnoksága) által a 21. számú hadműveleti tervhez („A Szovjetunió elleni hadjárat terveinek kidolgozásáról”; 1940. december 18.) 1941. május 19-én kiadott 1. számú rendelkezés nyomán, amely kimondta, hogy a bolsevizmus elleni küzdelem „szigorú és határozott intézkedéseket igényel a bolsevik agitátorok, partizánok, szabotőrök és a zsidók ellen”. 1941. július 2-án Reinhard Heydrich, az RSHA vezetőjének különleges rendelkezése, amelyet a megszállt szovjet területeken működő SS- és rendőri vezetőknek küldtek meg, a Komintern- és OK(b)P-aktivisták, továbbá mindenféle „radikális elemek” (rongálók, szabotőrök, propagandisták, orvlövészek, felbújtók stb.) mellett a kivégzendők között tüntette fel mindazon zsidó személyeket is, akik párttagok voltak, vagy a szovjet kormánynak dolgoztak. Fontos kiemelni, hogy az új náci rendben a halálbüntetés a fogságba esett jelentős számú egyszerű párttagok és kormányzati dolgozók közül csak a zsidók osztályrészeül jutott – álltak ők bármilyen alacsony szinten is a szovjethatalom hierarchiájában.

Shneyer kiemeli, hogy a – nyugati és közép-európai szakirodalmakban – gyakorta ideológiásemleges, professzionális katonai vezetőként ábrázolt német tábornokok között is akadtak olyanok, akik a zsidó foglyok azonnali elpusztítására adtak parancsot. Ilyen volt Heinz Guderian is, legalábbis az 1944-ben szovjet fogságba esett Otto Tyshler (Tischler) tizedes szerint: „1941. június 21-én egy, Breszt-Litovszk felé támadó harckocsicsoporthoz irányítottak. A kommu-

nistákkal és zsidókkal szemben tanúsított bárminemű emberiség indokolatlan [mondták]. Könyörtelenül le kell lőni őket.”⁸

Az 1941. június 6-án kiadott komisszárparancs értelmében eljárva a Dél hadseregcsoport alá rendelt, Ewald von Kleist vezette 1. páncélos hadsereg kötelékébe sorolt 3. gépesített hadtest július 24-ig 82 komisszárral kapcsolatban alkalmazott „különleges bánásmód”-ot – azaz agyonlőtték őket. Bár – saját állításuk szerint – a Wehrmacht tábornokainak többsége elutasította a komisszárparancs kihirdetését, az alacsonyabb rangú parancsnokok a gyakorlatban mégis széleskörűen alkalmazták azt. Joggal feltételezhetjük, hogy mindez az adott hadseregparancsnokságtól – „felülről” – kapott egyértelmű parancs híján nem történhetett volna meg.

A komisszárparancs egyébként is folyamatos revízió – „tökéletesítés” – alatt állt. A szintén Heydrich által szignózott 8. számú hadműveleti utasítás (1941. július 17.) elrendelte a tranzit- és állandó hadifogolytáborokhoz rendelt RSHA- és SD-egységeknek, hogy szelektálják ki a „fajilag alacsonyabb rendű” elemeket, majd semmisítsék meg őket. Az olvasó számára már semmilyen meglepetést nem okozhat, hogy a zsidók is ez utóbbi kategóriába tartoztak. A dokumentumokból egyértelművé válik, hogy a szovjet hadifoglyok számára felállított táborok „megtisztítása” nem a Birodalmi Biztonsági Hivatal magánakciója volt, annak tervét ugyanis az OKW Hadifogolyügyi Parancsnokságával közösen dolgozták ki. Sőt, az OKW már a Szovjetunió lerohanása előtt tudta, hogy a Barbarossa hadműveletben szorosan együtt kell működnie az SD-vel. Erről árulkodik a 21. számú hadműveleti utasításhoz 1941. március 13-án kiadott, a „különleges területekre vonatkozó iránymutatás”, amely leszögezi, hogy „ezen kooperáció részleteit a gyalogsági erők parancsnokságának kell egyeztetnie az SS birodalmi vezetőjével”, tehát Himmlerrel. Shneyer szerint az OKH és az OKW nem csupán tudtak a zsidók ellen végrehajtani szándékozott akciókról, hanem egyenesen kérték is őket arra, hogy utóbbiak sikerének biztosításához adjanak meg minden segítséget az SS-nek és az SD-nek.

A kötetben is hivatkozott német történész, Christian Streit szintén felhívta a figyelmet a tényre, miszerint egyetlen, az OKH vagy az OKW által kiadott parancsban sem szerepel a zsidó állampolgárookra tett utalás; továbbá azt feltételezi, hogy az OKH sem adott ki a hadifoglyok elpusztítására vonatkozó parancsot. Ám annak ellenére, hogy valóban nem létezett ilyesféle parancs, a biztonsági szervek és az OKW folyamatosan kommunikáltak egymással – ahogyan

ez Walter Schellenberg 1945. november 26-i tanúvallomásából is kiderül –, és megállapodásra is jutottak együttműködésük részleteiről. Schellenberg ugyanis azt állította, hogy Heydrich megbízásából Heinrich Müller⁹ SS-Brigadeführer, az RSHA IV. osztályának vezetője 1941 májusának közepén tárgyalta Eduard Wagner tábornokkal, a Wehrmacht főszállásmesterével a SiPo (Biztonsági Rendőrség) és az SD által a Szovjetunió ellen megindítandó háborúban a hadműveleti területeken betöltött szerepről.

Shneyer a „Foglalkozásuk: halál – az SS »Trawniki« kiképzőtábor”¹⁰ című kötethez hasonlóan ebben a munkájában is ír az Einsatzgruppék működéséről, itt ráadásul egy külön fejezetet is szentel a témának.¹¹ A bővebb kifejtés indokolt, mivel a náci halálbrigádok már a Szovjetunió elleni támadást követő hetekben hozzáláttak a tranzit- és gyűjtőtáborokba zsúfolt hadifoglyok módszeres átvizsgálásához. A „származásellenőrzés” eredményeképpen 1941. július 22-én a zsitomiri táborban az Einsatzgruppe C 187 zsidó vöröskatonát lőtt agyon.

A fogságba esett szovjet zsidó katonák és politrukok kiszűrése, illetve származásuk felderítése után szinte azonnal végrehajtott kivégzésük 1941–1942 folyamán tömeges méreteket öltött. Ráadásul a halálbrigádok versenyeztek is egymással az általuk elpusztított hadifogly zsidó katonák és politrukok számát illetően. Amennyiben utóbbiakból a vártnál kevesebbet „produkáltak”, zsidó származás és/vagy politikai tisztí feladat hiányában is könnyűszerrel végeztek ki hadifoglyokat.¹²

A hadifoglyok szűrése/kivégzése leggyakrabban az Einsatzgruppék¹³ által, azonban nem kizárólag a megszállt szovjet területeken történt. 1941. július–augusztusban a Memel-vidéken fekvő Pogegen (a mai Pagégiai) településen 700-800, teherautón odaszállított orosz nemzetiségű politrukot gyilkoltak meg, miután szintén orosz származású hadifoglyokkal megásatták a sírgödreiket. Azonban a halálbrigádok kegyetlenkedéseiről szóló hírek, vagy éppen a fronton látott elborzasztó munkamódszereik a Wehrmacht soraiban csak ritkán törték át a hallgatás falát. A ritka kivételek egyike: 1941. november 2-án az Einsatzgruppe C alárendeltségében tevékenykedő 5. Einsatzkommando Vinnyica¹⁴ mellett 362 zsidó hadifoglyot végzett ki, ami különleges vizsgálatot vont maga után.¹⁵ A vinnyicai hadifoglytábor parancsnoka ugyanis megtiltotta a nevezett zsidó származású személyek elszállítását. S miközben az OKH feje (Walther von Brauchitsch) nem engedélyezte az SD számára a táborok területére

való belépést, addig az OKW (Wilhelm Keitel) parancsában felülírta azt, egyértelművé téve, hogy a Wehrmachtnek együtt kell működnie a „probléma” megoldásában. A szárazföldi haderő főparancsnokságának alárendelt hadseregcsoportok parancsnokai – a gyakorlatban – maguk döntöttek a biztonsági szervekkel való együttműködés intenzitásáról. A 6. hadsereg parancsnoka, Walther von Reichenau¹⁶ – Hitler feltétlen híve – így fogalmazott a „Keleti Területeken harcoló csapatok viselkedése”-ről szóló parancsában: „A katona köteles egyetérteni az alsóbbrendű zsidó faj szigorú, de igazságos büntetésének szükségességével [...]”.¹⁷

A „nem kívánatos elemek” szelekciójára sok esetben már egy németországi hadifogolytáborban kerítették sort. A ravensbrücki férfi táborban 1941 szeptemberétől decemberéig bezárólag 234 szovjet hadifoglyot gyilkoltak meg, míg a München melletti Moosburgban (Stalag VII-A) 1941. szeptember 29. és november 22. között 3788 szovjet hadifoglyot ellenőriztek, s közülük 484 főt soroltak a kegyetlen eufemizmussal (náci cinizmussal) „nem kívánatos”-nak nevezett kategóriába. Ők pedig a következőképpen oszlottak meg a nácik általi további csoportosítás alapján: 4 tiszt, 31 zsidó, 81 értelmiségi, 174 „fanatikus kommunista”, 94 felbujtó, 38 szőkevény, 62 gyógyíthatatlan beteg (értsd: menthetetlen sebesült). Mindannyiukat agyonlőtték.

A hadifogolytáborokban elvégzett rendszeres filtrációk során kiemelt személyeket gyakran valamelyik koncentrációs táborba szállították át – kivégzés céljából. Sachsenhausenben az 1941. szeptember eleje és október vége között eltelt szűk két hónapban 10 000 politrukot és tisztet végeztek ki – zsidókat és egyéb (más) származásúakat egyaránt. Az utolsó sikeres nagy német offenzívát (Blau hadművelet) követően, 1942. augusztus 17-én Mauthausenben 56 – „többségében zsidó” – szovjet hadifoglyot lőtték agyon.

A német hatóságok törekedtek arra, hogy kitüntetésekkel és jutatásokkal erősítsék a hadifoglyok kivégzésében részt vevők lelkesedését. A hadifogolytáborok felügyelője 1941. november 14-én kérte Himmlertől, hogy a hadifoglyok agyonlövésében érintett SS-tagok mielőbb megkaphassák a német Háborús Érdemkereszt (Kriegsverdienstkreuz) kardokkal ékesített II. Osztályát. A szovjet hadifoglyok körében elkövetett tömeges gyilkosságokban jeleskedő SS- és SD-tagok, továbbá a más biztonsági/rendőri (karhatalmi) szervek kötelékébe tartozó személyek különféle kitüntetésekre való felterjesztésének nehézségeiről a Gross-Rosen-i koncentrációs tábor parancsnoka, Arthur Rödl¹⁸ tett említést egyik levelében: „[...] a

megsemmisítő akciók a Birodalom számára titkos ügyek, és [emiatt] nehezen képezhetik bármiféle elismerés alapját.”

Ennek ellenére a táborok felügyelője november 20-i levelében már nem csupán a gyilkosságokban részt vettek kitüntetéssel való elismerését javasolta, hanem számukra otthoni feltöltődést is indítványozott, még hozzá kormányköltségen fedezve az eltávozás anyagi terheit.¹⁹

Bestiális kegyetlenkedések – a kínzások rekonstrukciója a visszaemlékezések alapján

„[...] a németek korbáccsal ütötték, bajonettel szúrták és lefényképezték őket. Az erőszakot különös cinizmus övezte.”²⁰

1941. október 2-i kihallgatása alkalmával a német fogságból szabadult vöröskatoná, Ja. I. Marcsenko beszámolt arról, hogy a – feltehetően – Krivográdi területen (oblaszty) fekvő Alekszandrija hadifogolytáborában²¹ német tiszték miféle módszerekkel vallattak egy zsidó nemzetiségű főhadnagyot, aki mindezek ellenére semmilyen információt nem adott ki nekik; mielőtt lelőtték volna, levágták az orrát, a szemeit kinyomták, a hátára jeleket vágtak.²² A Zaporozsjei területen fogságba esett Borisz Finkel hátára késsel Dávid-csillagot vágtak. A helyibéli szemtanúk elmondása szerint Finkelt „széttépték a fasiszták”.²³ Hasonló kínzásoknak vetették alá Jakov Grinberget, aki 1941 szeptemberében a Poltavai területen esett fogságba.

Nemegyszer előfordult, hogy zsidó hadifoglyokat élve égettek el, mint 1941. októberben a szintén a Poltavai területen fekvő Lubni városának kendergyárában.²⁴ A Luganszki terület Krasznyj Lucs nevű városában még életben lévő zsidó hadifoglyokat vetettek a Bogdan szénbánya aknáiba.²⁵ 1943. január 22-én, miután felszabadították, az alekszejevka hadifogolytáborban 950 – éhező, de még életben lévő – vöröskatonát találtak. Tanúvallomásuk alapján a német hadifogoly-lágerekben szokásos „szelekció” Alekszejevka-ban az adott év január közepe táján történt, melynek során több mint 60 zsidó személyt kiemeltek, és azonnal ki is végezték őket. Néhányukat bajonettel szúrták le, sokuk hasát felmetszették, lábukat levágták, fejüket betörték. Az áldozatok arcát a felismerhetetlenségig eltorzították, a holttesteket pedig hosszú időre a szabad ég alatt, a havon hagyták. Csak ebben a táborban – a rabság borzalmaiból túlélő vöröskatonák

tanúsága szerint – 1942 szeptembere és 1943 januárja között legalább 400 szovjet zsidó hadifoglyot végeztek ki – közlegényeket, őrmestereket, katonai parancsnokokat („rendes” tiszteket) és politrukokat.²⁶ Az Északnyugati Front ugyanezen szakaszán, Nyizsnyaja Szosznovka faluja mellett 23 brutálisan meggyilkolt szovjet hadifogoly holttestét találták meg – a helyiek állítása szerint mindannyian zsidók voltak. Néhányukat szuronnal ölték meg, míg másokat lefejeztek.²⁷ 1943. márciusban az SS-páncéloshadosztályok bevetésével visszafoglalt Harkovba benyomuló német csapatok a kelet-ukrajnai nagyváros kórházaiban többezernyi sebesült vöröskatonát találtak – tiszteket és közlegényeket egyaránt nagy számban. Rögtön kezdetét vette a zsidók utáni hajsza, s a sebesült, önvédelemre képtelen katonákat sokszor a kórházi ágyukban lőtték agyon.²⁸

Vlagyimir Bondarec százados, aki Harkov első ostroma során esett fogságba, s majdnem három esztendőt töltött el különböző német lágerekben, arról számolt be, hogy 1942. júliusban a proszkurovi²⁹ tiszti táborban (*Oflag*-ban) a zsidó fogvatartottak megtagadták a sorból való kilépést. A lágerparancsnok erre nadrágjuk levételére utasította az első sorban állókat, majd az első körülmélt rab nemi szervére ráuszította a kutyáját. A jelenetet láthatóan élvező főhadnagy alig próbálta visszafogni a megvadult állatot, a sokkos állapotba került rabot pedig egy törzsőrmester lötte le, annak füléhez szorítva pisztolyát. Az egyik zsidó komisszárt, Haim (Jefim) Levinszont, kutyákkal tépették szét.³⁰ Fontos kiemelni, hogy az ilyesfajta bestiális kegyetlenségre soha senki nem adott (felülről) parancsot. Mondhatni szinte minden a táborparancsnokok, valamint az őrszemélyzet, vagy a biztonsági/megtorló egységek tagjainak hozzáállásán, akár pillanatnyi hangulatán, aktuális szeszélyein múlt.

1941 novemberében a németek egy megközelítőleg 1500 hadifogolyból álló menetoszlopot indítottak útnak Lubniból a szintén a Poltavai területen található Horolba. A menetet hat, mezítlábás, a hidegben csak trikót (!) viselő, addigra már súlyos fagyási sérüléseket elszenvedett zsidó hadifogoly vezette, az egyikük kezében egy botot tartott, amelyen egy furnérlemezből készült tábla függött, rajta pedig ez állt: „kaftánosok”.³¹ Amikor az oszlop végre Horolba ért, a még életben lévő zsidókat és mindenki mást, aki csak *kicsit is zsidónak nézett ki*, először megaláztak, majd meggyilkoltak: a hátukra Dávidcsillagot festettek, az arcukat piros festékkel kenték be, kezüket szurokba mártották, végül halálra kínozták őket.³² Tehát a kirekesztettség érzését fokozó megkülönböztetés – ahogy később a koncentrációs

táborokban – már ekkor megtörtént, azzal a „különbséggel”, hogy a náciak itt általában még ugyanazon a napon végrehajtották magát a fizikai megsemmisítést is.

Néhány zsidó hadifoglyot nem azonnal, a táborokba való megérkezésüket követően gyilkoltak meg. A Csernyigovi területen található Novgorod-Szeverszkij lágerében a zsidó foglyok különösen kegyetlen bánásmódban részesültek: nem viselhettek meleg öltözetet, kézzel, eszközök segítségével nélkül végezték a legnehezebb fizikai munkákat, a lovak helyett fogták be őket. Egy fűtetlen, teljesen sötét, kőből épült barakkban húzták meg magukat, enni alig kaptak. Leírhatatlan szenvedéseken mentek keresztül, s rövid idő alatt valamennyien elpusztultak.

A náci propaganda által izzásig hevített militáns antiszemitizmus, a táborokban szándékosan teremtett elviselhetetlen állapotok, a hadifoglyok egy részének kérlelhetetlen szovjetellenessége – elég a korábbi sztálini repressziók áldozatainak leszármazottaira vagy az 1939-es Moltov–Rippentrop-paktum értelmében a Szovjetunióhoz került régi/új területek lakosságának jelentős részére gondolnunk –, s ezeken túl a németek igen eredményesnek bizonyult, a hadifoglyok nemzetiségi alapon történő megosztására irányuló taktikája együttesen hatva már sikerrel atomizálták a fogságba esett vöröskatonák milliós tömegét. Utóbbiak közül sokan joggal úgy érezték, s azt is éreztették velük (sulykolták beléjük), hogy a Szovjetunió cserbenhagyta őket, segítséget csak a Harmadik Birodalomtól várhatnak. S ez utóbbi sokszor nemcsak a szabadon bocsátást jelentette, hanem annál sokkal többet: egy új élet – „kolhozatalánított” föld, saját tulajdonú otthon/lakhatás, közép- és felsőfokú tanulmányok – ígéretét. A zsidó hadifoglyok sokasága pedig, akik valamennyien kívül estek a Generalplan Ost keretein, s tudván, hogy a náci politika célkeresztjében állnak, a legtöbbször meg sem kíséreltek ellenszegülni a táborparancsnokoknak, és az első felszólításra kiléptek a sorból – a borzasztó, de gyors halált még mindig jobbnak találták a végeláthatatlan szenvedésnél.

A náci megszállók még azokat is elpusztították, akiknek a szakértelmére egyébként hatalmas szükségük lett volna, kiváltképp a háborús években. 1942 februárjában a nyugat-ukrajnai Vlagyimir-Volinszkij tiszti táborában megközelítőleg 600 főt, orvosokat – közte két professzort – és a szovjet katonai egészségügyi szolgálat más tagjait végezték ki.³³ A szerző következtetése helyes: szinte biztosan mind zsidók voltak, a németek ugyanis általában nem gyilkolták meg az orvosi szakszemélyzetet.³⁴

„Ászját, Mariját és Lénát kivégezték, de én még életben maradtam a nemzetiségem tisztázásáig. Élni akarok, de nem hiszek az életben. Próbáljon a séta alkalmával meglátni engem. Csókolja, Raisza Ju.”

„Kedves barátném a harcban, meghalni megyek. Állatok bosszút a halálomért, éljen [...].”³⁵

A Sztálin elnökölte Állami Honvédelmi Bizottság 1942. március 25-i, illetve április 13-i és 23-i rendeleteivel kezdődött a nők tömeges mozgósítása a Vörös Hadseregbe. Csak a női Komszomol-tagokból 550 000 főt hívtak be, közülük is 300 000-et a légvédelemhez irányítottak, míg százezrek a katonai egészségügyi szolgálathoz kerültek – a katonarvosok 41, míg az asszisztensek 43%-át ők adták, illetve az ápolók mindegyike nő volt –, vagy a szállítás és a hírközlés különféle területein teljesítettek szolgálatot. 1942 májusában további 25 000 főt mobilizáltak a hadiflottához. Összesen 1300-nál is több szovjet női mesterlövészt képeztek ki 1942 és 1945 között. A Vörös Hadsereg Légieréjének két bombázó³⁶ és egy vadász alakulatának gépeit kizárólag pilótanők repülték. Összesen 800 000 nő – köztük 20 000 zsidó – szolgált a Vörös Hadseregben a háború éveiben, közülük pedig 150 ezren kaptak valamilyen kitüntetést, 86-an még a Szovjetunió Hőse címet is elnyerték.

A náci propaganda a nők tömeges mozgósításában a szovjet rendszer tehetetlenségét és gyávaságát próbálta láttatni, amit gyakran összekapcsoltak a gyáva, a fronttól távol (pl. Közép-Ázsiában) menedéket kereső – „Taskentig futó” – zsidók igen populáris toposzával.³⁷ A női kártyát a bolsevik hatalom ázsiai, tehát alantas mivoltának alátámasztására is kijátszották, mondván: egyetlen európai (értsd: civilizált) rendszer sem küldi harcba asszonyait és lányait. A megszállók azonban elfeledkeztek arról, hogy a Vörös Hadsereg katonanői közül sokan meggyőződésből, őszinte hazaszeretetből vállaltak fegyveres szolgálatot. Ráadásul a legelszántabbak közé tartoztak, hiszen tudták, mi vár rájuk a fogságban – a szinte borítékolható nemi erőszak, majd a nagy valószínűséggel hidegvérrel elkövetett kivégzés.

A nácik hasonló módon viselkedtek a fogságba esett zsidó orvosokkal és ápolókkal is. A katonai egészségügyi szolgálat Kijevben fogságba esett női tagjai közül többeket a hírhedt 365-ös (tiszti)

táborba, a már említett Vlagyimir-Volinszkijbe szállítottak. Szevasztopol elestét követően hozzávetőleg újabb 300 orvosnő, asszisztens és nővér került a németek fogságába. Őket először a Hmelnycickiji területen található Szlavutára küldték, majd miután 600-nál is több női foglyot összezsúfoltak ebben a táborban, 1943 februárjában még nyugatabbra, Rovnóba szállították a szerencsétleneket, ahol egy szintén fogoly státuszú nő, bizonyos Kazacsenko segédletével megtörtént a foglyok szokásos szelektálása: a zsidónak és/vagy partizánnak *tűnő* személyeket azonnal lelőtték. Később a túlélők egy részét az 1939-ben megnyitott ravensbrückeri női táborba transzportálták, amely egyebek mellett az SS-egyenruhák majd 80%-át állította elő a háború éveiben. A sors kegyetlen játéka, hogy az 1945. április 30-án felszabadított ravensbrückeri női láger megannyi szenvedést átélt foglyait sajátjaik, a vöröskatonák árulóként kezelték.³⁸ Ugyanez történt a neuhammeri szovjet női foglyokkal is. Mielőtt hazatérhetek volna szülőföldjükre, hosszadalmas és mélyen megalázó, a SZMERS által koordinált ellenőrzéseken kellett átesniük az arra felállított szűrő-ellenőrző (filtrációs) pontok valamelyikén. Sokan nem tudták elviselni a megszegyenítésüket, így inkább az öngyilkosságot választották.

Különösen kegyetlenül bántak a női foglyokkal azok a lágerőrök (wachmannok), akiket a németek korábban valamelyik hadifogolytáborból választottak ki kollaborációra, tehát valamikor maguk is a Vörös Hadsereg katonái voltak.³⁹ A szovjet hadifogolynők lelki tartása azonban sokszor meglepte fogvatartóikat. Előfordult, hogy a majdaneki átszállításra kijelölt zsidó fogolytársaikat elrejtették, vagy egyszerűen nem engedték, hogy az SS-ek belépjenek a barakkjukba. S bár a fekete egyenruhások végül megtalálták és a nevezett megsemmisítő táborba átszállítottak 12 rabot, egyetlen bajtársuk sem árulta el őket. Összességében elmondható, hogy a német fogságba esett szovjet nők sokkal jobban összetartottak, mint a férfiak, sokszor az életük árán is, de megvédték zsidó bajtársaikat. Így történt Horol város tranzittáborában is, ahol az 1942 tavasza és nyara között eltelt időben szinte az összes női hadifoglyot lelőtték az egyik zsidó társuk rejtegetése miatt.

„Rabolt-e ki embereket?
Nem, csak zsidókat [...].”⁴⁰

Shneyer műveinek minduntalan előkerülő tematikája az ukránok és a szovjethatalom erősen terhelt viszonya. A második világháború éveiben a Szovjetunió népei közül a németek fogságában – a baltiakkal mellett – az ukránok bizonyultak a leginkább együttműködőnek.⁴¹

A szerzőnek írott magánlevelében Abram Pogrebeckij, a Vörös Hadsereg egykori utásza felidézte a hadifogolytáborokban történt szelekció menetét.⁴² A hadifoglyok – akik közül többen ugyanabban az ezredben szolgáltak – szabályos rendben sorakoztak fel az őket szemrevételező német tiszteknek és azok vlaszovista kollaboránsainak. A németek először a katonai parancsnokok, majd a komisszárok kiadására szólították fel a foglyokat, végül zsidó bajtársaik feladására próbálták rávenni őket. A „*Hol rejtőznek a kaftánosok*” kérdésre a jelen lévő ukrán hadifoglyok így feleltek: „*Ha itt lennének, már mi magunk lőttük volna le őket.*” Egy másik esetben I. Nudelman öccse, Borisz a felszólítás ellenére sem lépett ki a sorból, mivel sebesült lévén, vérző fejét vastagon bekötötték, ami elfedte arcélét. Iskolatársa, a vele egy alakulatban szolgálatot teljesített Vitya Csajkovszkij attól való félelmében, hogy később esetleg zsidók rejtegetésével vádolják, mégis feladta őt. A szelekciót irányító német tiszt pedig rögvest próbára téve lojalitását, pisztolyt adott az áruló kezébe, amit utóbbi használt is.

V. M. Kozsukovszkij, aki 1941. július végén Slonim⁴³ vasútállomása közelében esett fogságba, beszámolt a Suchozébry melletti 366-os⁴⁴ Stalagban uralkodó állapotokról: a hadifoglyokat mindennap 1000 fős csoportokban sorakoztatták fel ellenőrzésre, melynek során zsidókat és politrukokat emeltek ki közülük. A zsidókat és a zsidónak látszó személyeket puskatussal ütötték, majd a közeli erdőbe vezették, ahol agyonlőtték őket. Kozsukovszkij szerint a németeknek sülő informátorok főleg ukránok voltak. A Siedlcétől 10 km-re található suchozébry-i Stalagból legalább 5000 szovjet – többségében zsidó származású – hadifoglyot lőttek harcokcsárkokba. Ez volt a zsidó hadifoglyok ellen a Breszti területen elkövetett legnagyobb tömeggyilkosság. Minderre a 65. hadsereg különleges bizottsága vezette nyomozás derített fényt – még jóval a náci Németország bukása előtt, 1944 augusztusában.

Az egykori hadifogoly, I. P. Grebnyev megerősítette, hogy a konotopi táborban különösen kegyetlen módszerekkel vadásztak a zsidókra: sehogy sem tudtak elrejtőzni a nácik és bűnrészesek elől; ráadásul sokukat pont saját bajtársaik szolgáltatták ki⁴⁵ a megszállóknak. Túlélők még ennél is rémisztőbb eseménysort idéztek fel a lettországi Rēzeknében található 347-es Stalagból, amelynek egyik barakkjában a németek egy, a barakk ajtajára feszített, társai által meggyilkolt zsidó hadifoglyot találtak.⁴⁶ A németek teremtette embertelen körülmények – nem csupán a rēzeknei lágerben! – arra sarkallták a foglyokat, hogy saját kezükkel végezzenek zsidó társaikkal, ezzel „tisztázva” magukat fogvatartóik előtt, kétségbeesetten reménykedve helyzetük jobbra fordulásában. Sokszor egy fél merőkanállal több leves vagy jutalom gyanánt adott egy-két dekagramm kenyér már elegendőnek bizonyult, s ez mindent el is mond a fogvatartás körülményeiről.

A több táborban, így Buchenwaldban és Stutthofban is megfordult Alekszandr Joszelevic a következőképpen emlékezett vissza a lettországi Jelgava hadifogolytáborában tartott szelekcióra:

„Kétszersültet és kávé-t hoztak a táborba. Egy SS-tiszt kutyával állt elől, mellette egy hadifogoly. [...] »Ez egy politruk« – mondta a hadifogoly. Akire rámutatott, azt azonnal félrehúzták és agyonlőtték, az árulót pedig kávéval és két szelet kétszersülttel jutalmazták. Ha pedig ezt mondta: »Ez itt egy zsidó«, vagy »Ez egy volt NKVD-s«, további két-két szelettel kapott.”

A nácik szemében zsidónak számítottak a vegyesházasságban élők – akik zsidó nőt vettek el –, miként azok is, akiknek csak az egyik szülője vagy nagyszülője volt zsidó. A hivatalos dokumentumokból – amennyiben azokat a fogságba esés előtt nem semmisítették meg: ásták vagy égették el – kiolvashatatlan személyes részleteket a rabok soraiba beépülő, a hadifoglyok bizalmába férkőző „önkéntesek” szolgáltatták ki a megszállóknak.

Sokszor banálisnak tűnő részletek mentették meg a zsidó hadifoglyok életét – pl. az illető külső jegyei alapján egyáltalán nem tűnt zsidónak, vagy akcentus nélkül beszélt az orosz. Ugyanakkor éppen ez lett a veszte sok kaukázusi és közép-ázsiai vöröskatonának, akik balszerencsájükre sötét, nemritkán göndör hajúak voltak, továbbá jellegzetes arcformájuk – markáns arcélük és nagy(obb) orruk – a sztereotipizált zsidó ellenségképére emlékeztette a németeket,

s mindemellett rendszerint csak hibás oroszssággal tudták kifejezni gondolataikat. Ez lett a végzete a grúz nemzetiségű Konelidze hadnagynak is, akit 1941. október 3-án ejtettek foglyul a németek. Történetét a lágerből megszökött S. Grinspun főhadnagy írta meg Ilja Ehrenburgnak. Az előzőekben már hivatkozott I. Marczenko tanúvallomása alapján 1941 őszén a németek több grúz vöröskatonát tartottak fogságban a Poltavai területen fekvő Andrejevka faluja mellett. A grúzokat – bár bizonyították, hogy nem zsidó származásúak – mégis lelőtték, mondván, „akárhogy is, Sztálin rokonai vagytok”.⁴⁷

1941/42 fordulójától a németek több gondot fordítottak a *zsidónak tűnő* szovjet hadifoglyok ellenőrzésére, így sok örmény, grúz, azeri, üzbég stb. menekült meg. Sőt, a Lengyel Főkormányzóság területén felállították az SS-Turkesztán Légión is, amelyben öt szovjet-ázsiai köztársaság fiai – üzbégek, kazahok, kirgizek, türkmének, tádzsikok és karakalpakiaiak – szolgáltak. A légión alapján fejlődött fel az „1. keleti muzulmán SS-ezred”. Utóbbi bázisán hozták létre 1944 januárjában a „Neu Turkestan” („Új Turkesztán”) SS-hadosztályt.

Miután a kaukázusiak és a közép-ázsiaiak fokozatosan egyre jobb bánásmódban részesültek, mind több zsidó hadifogoly próbált jellemzően grúz, örmény, tatár vagy üzbég álnév mögé rejtőzni. Néhányan megkísérelték oroszni, de akár ukránnak vagy lengyelnek kiadni magukat, noha ez kizárólag akkor járhatott sikerrel, ha az illető fehér(ebb) bőrű és világos(abb) hajú volt. Ezek azonban igen ritka esetek voltak, a szovjet zsidó hadifoglyok döntő többsége nem élte túl a német (hadi)fogságot. A Szovjetunió Minisztertanácsa Repatriációsügyi Megbízott Igazgatóságának statisztikái alapján a háború után csupán 11 428 szovjet állampolgárságú zsidó személy tért vissza hazájába: 6666 fő civil és mindössze 4762 fő hadifogoly.

Az 1941 augusztusában Észtországban fogságba esett Szolomon Abramszon annak köszönhetően élte túl a tartui városi stadionban tartott szelekciót, hogy – saját szavaival élve – nem volt „bozontos” hajú. Ott és akkor ugyanis még csak fel sem szólították a zsidókat a sorból való kilépésre, hanem a hadifoglyok szűrését irányító rendőr (policáj) egymaga, pusztán szemrevételezéssel döntött a felsorakoztatottak sorsáról: a *zsidónak tűnő* foglyokat azonnal föbe lőtték.

A németek mindvégig számítottak a szovjet hadifoglyok egy részének együttműködésére, a gyakorlat pedig éppen azt mutatta, hogy többnyire akadtak olyanok, akik hajlandók voltak elárulni társaikat. Ebbéli cselekedetüket nemcsak a féktelen zsidógyűlölet motiválta – s erre a szerző több helyütt ki is tér! –, hanem pl. a téli időszakban

így megszerezhető meleg ruhák (nemezcsizma és vattakabát), illetve a kollaboránsoknak felkínált némileg magasabb fejadag, de akár a szabadon bocsátás lehetősége is. Éppen ez utóbbira „játszottak rá” 1941 szeptemberében a zsitomiri lágerben, ahol először bejelentették az ukrán nemzetiségű szovjet hadifoglyok elbocsátását, majd visszattartották őket mindaddig, amíg ki nem adják a „soraikban megbúvó kommisszárokat és zsidókat”. „Adjátok ki őket nekünk! Aztán szabadon engedünk titeket” – szölt az ígélet, amely a zsidó foglyok halálos ítéletét jelentette. Kísértetiesen hasonló dolog történt Majdanekben 1941. októberben, ahol egy tiszt tört oroszszággal felszólította a foglyokat a zsidók és a kommunisták kiadására – „[...] ameddig nem adjátok őket a kezünkre, nem engedjük meg, hogy hazatérjetez anyáitokhoz, feleségeitekhez és gyerekeitekhez.” A felsorakoztatott hadifoglyok tömege erre zúgolódni kezdett – „Adjátok ki a kaftánosokat! [Mondták egymásnak – M. B.] Őket úgyis fel lehet ismerni, de mi legyen a kommunistákkal és a komszomolistákkal?” A szelektiót vezető tiszt válasza sem késett – „Kezdjük a zsidókkal, a kommunistákat majd mi magunk keressük meg.”

Könnyűszerrel belátható, hogy a foglyok között sokkal többen voltak pártattagok – s még többen komszomolisták! –, mint zsidó származásúak. Arról nem is beszélve, hogy nem minden zsidó vöröskatonára volt a párt vagy akár a Komszomol tagja. A sarokba szorított hadifoglyok tehát magukat mentve a könnyebb utat választották: sorban húzták le nadrágjukat, így bizonyítva, hogy ha nem is a legkívánatosabb, de semmiképpen sem – a megszállók terminológiájával élve – a „nem kívánatos elemek” közé tartoznak. Ezzel ugyanakkor nehéz helyzetbe hozták üzbég és tatár bajtársaikat is, akik muszlim hitűek lévén, szintén körül voltak metélve. A leleplezett foglyokat félreállították, ahol két tolmács ellenőrizte nyelvtudásukat. Amennyiben képesek voltak összefüggően, üzbég vagy tatár nyelven beszélni, meghagyták életüket, minden más esetben még aznap este agyonlőtték őket – csak akkor száznál is többen lelték így halálukat.⁴⁸

Természetesen ki kell emelni, hogy a Szovjetunió nyugati területein a már a cári időkben is széleskörűen elterjedt,⁴⁹ 1917 előtt sokáig államilag is rendre megtámogatott antiszemitizmus megannyi alkalommal sajnos önmagában is elegendőnek bizonyult; főképp 1941–42-ben nem volt szűkség egyéb „ösztönzőkre”. Köztudott, hogy a nyugat-ukrajnai vidéki lakosság sokszor felszabadítóként ünnepelte a megszálló németeket.⁵⁰ Jól jellemzi az 1941. nyári – kora őszi helyzetet a SiPo és az SD vezetőjének – Heydrichnek – 1941. szept-

ember 7-én Berlinbe megküldött jelentés, mely szerint a Vinnyicai területen fekvő Hmelnjik településén hálaadó szentmisét tartottak a „zsidóktól való megszabadulásuk örömére”. Ám nem csak vidéken, és nem kizárólag Nyugat-Ukrajnában fogadták örömmel a németeket. A Cserkasszi terület Kanyev városában élő orvos így fogalmazott: „Minél hamarabb foglalják el a németek Kijevet, annál könnyebb lesz munkát szereznem, mivel jelenleg az összes pozíciót a kaftánosok töltik be, míg nekünk, ukránoknak egy jó állás sem marad.”⁵¹

Ezzel szemben – s csak az orvosoknál maradván – 1939-ben 40 982 zsidó (az összes tagköztársasági hallgató 21,2%-a) tanult az Ukrán SZSZK felsőoktatási intézményeiben, míg az Ukrajnában tevékenykedő orvosoknak (29 245 fő) csak a 13,7%-a (3595 fő) volt zsidó származású.⁵²

Az ukrán nemzetiségű Pjotr (Petro) Palij a zamości tiszti lágerben mégis egy orosz policáj, bizonyos Sztrelkov jelentette fel a németeknél, miután vételi ajánlatot tett az őrnagy csizmájára, melyet utóbbi elutasított. Mindezek után, a németekkel való együttműködéstől is mereven elzárkózó (!) Palij hamar a gyengélkedőn találta magát, ahol egy Iscsenko nevű doktor vizsgálta meg – ellenőrizte a nemi szervét –, majd 1941. szeptember 14-i dátummal az alábbi bizonyító erejű dokumentumot állította ki: „Pjotr Palij őrnagy esetében az orvosi vizsgálat megállapította, hogy a nevezett nincs körülmételve, tehát nem zsidó.”

Palij esete is azt mutatja, hogy a feljelentők nemzetisége a kollaboráció anatómiájában csak másodlagos kérdés, sokkalta fontosabb az egyéni motivációk komparatív vizsgálata.

Az 1942. május 23-án Harkov közelében fogságba esett Goroginszkij hadnagyot bajtársai, az ukrán Ivan Morgunov és az orosz Andrej Kapica mentették meg a hírheft, „Hideghegy”-ként emlegetett 363-as Stalagban.⁵³ Jakov Poliscsukot első alkalommal egy nyugat-ukrajnai hadifogoly, másodsorra pedig a krími Szakiból származó orosz, bizonyos Nyikolaj Tolocsenko adta a Gestapo kezére.⁵⁴ A szmolenszki területen fekvő Roszlavl városa mellett létrehozott 26. számú tranzitáborban egy üzbég katonáorvos vizsgálta meg a beérkező hadifoglyokat, talán mondani sem kell, hogy a zsidó származásúak kiszűrése céljából.⁵⁵ Fajvel Zserebeckijt 1941 őszén az egyik lágerben egy Geraszimov vezetéknevű orosz katonáorvos árulta el.⁵⁶ Tyevel Murakovszkijt 1941 nyarán a saját, ukrán nemzetiségű katonatársai gyilkolták meg, miután sikertelenül próbálta meggyőzni őket arról, hogy ne adják meg magukat.⁵⁷

A Volgai területről⁵⁸ származó németek közül is sokan léptek a nációkkal való kollaboráció útjára, mindebből azonban egyáltalán nem következik, hogy a volgai németek többsége árulóvá lett volna.

A „zsidó Vörös Hadsereg” és a gyáva zsidók mítosza – antiszemitizmus a szovjet hadseregben és szovjet területeken

„Egyszer csak megjelent egy csapat kozák lovas, mind a jellegzetes sapkájukban [...]. Felénk közeledve jó hangosan kiabálták: »Hé, testvéreink, ne harcoljatok!«, és mintegy dúdolva utánozták a zsidók jellegzetes akcentusát, így gúnyolva ki őket:

»Meg kellene halnunk Sztá-á-álin elvtá-á-ársé-é-ért?«
Látván azonban, hogy nekünk puskáink vannak, kissé elcsendesedtek. Hirtelen az egyik bandita ezt kiáltotta:
»Egy zsidó sincs itt, hiszen a zsidók Taskentben harcolnak, b'sszák meg!« Majd elvágattak abba az irányba, ahonnan jöttek.”⁵⁹

Shneyer jó érzékkel a kötet egy teljes részét⁶⁰ szenteli a Vörös Hadseregben szolgált zsidók számának, rendfokozatainak és kitüntetéseinek bemutatására, tudván, hogy az eredeti dokumentumokból kinyert adatok a hamis mítoszok egyedüli ellenszerei.

1936-ban a hadosztályparancsnokok között mindössze négy zsidót (Miron Polunov, Georgij Isszerszon, Mihail Zijuk és Vlagymir Kolkacsi) találunk. A *csisztka* éveiben 180 zsidó főtisztet küldtek a halálba, akiket később akár tábornokká is előléptethettek volna. A Lengyel Hadsereg zsidó tisztjei közül 1940. április és május között 456 főt lőttek agyon, csak Katyń-ban 224-et.

Jan Gamarnik 1937-es öngyilkossága után Lev Mehlisz nevezték ki a hadsereg Politikai Csoport-, 1941 júliusától pedig Főcsoportfőnökségének élére, ahol 1942 májusáig, a kercsi katasztrófaig állt. Mehlisz leváltása után zsidó háttérű személy már nem töltött be hasonlóan magas politikai pozíciót a hadseregben.

Ugyanebben az évben a Vörös Hadsereg állományába 2 107 822 fő (2 106 784 férfi és 1038 nő) tartozott, közte 34 525 zsidó katonával (34 356 férfi és 169 nő), akik a Szovjetunió összlakosságának 1,62%-át adó zsidóság 1,64%-át tették ki.⁶¹ A sorkötelezettség 1939-es bevezetésével hozzávetőleg további 120 000 zsidó személyt hívtak be

a laktanyákba, csak Ukrajnából 75 000 főt. A német támadást követő első héten (1941. június 22–30.) a nagyvárosokban (Moszkva, Leningrád, Kijev, Minszk, Ogyessza és Kisinyov) több mint 55 000 zsidó önként jelentkezett, hogy fegyverrel védje hazáját. Sokan közülük a polgárháború veteránjai voltak. A második világháború különböző frontjain a Vörös Hadsereg kötelékében harcoló zsidó katonák 27%-a – összesen kb. 135 000 fő – önkéntes volt, amely a legmagasabb arány a Szovjetunió nemzetiségei között.

Az Oroszországi Föderáció Honvédelmi Minisztériuma Központi Levéltárának (CAMO RF) adatai szerint 1941–1945 között összesen nagyjából 501 000 zsidó harcolt a Vörös Hadsereg soraiban. Fjodor Szverdlov és Jitzhak Arad ennél némileg kevesebbet, kb. 430–470 000 főt tart reálisnak. Ez utóbbi alapján a Szovjetunió 1939. szeptemberi határain belül számított zsidó lakosságának (3 028 000 fő) 16%-a szolgált a szovjet fegyveres erőknél, és az uniformist öltöttek 80%-a harcolt a fronton! Az összes zsidó vöröskatona 6,4%-a, kb. 32 000 fő érte el a tiszti rangot. A CAMO adatai alapján 198 000 szovjet zsidó katona vesztette életét a háborúban – elesett a fronton, belehalt sérüléseibe, valamilyen betegség következtében elhunyt, vagy nyomtalanul eltűnt. Tehát a Vörös Hadsereg zsidó katonái igen nagy számban járták meg a frontot, ahonnan 39,6%-uk soha nem tért vissza. Ez a megdöbbentően nagy veszteségarány jóval meghaladja a szovjet hadsereg átlagát (25%).

A hadseregnél messzebbre tekintve megemlítendő, hogy az 1941. januári állapotok szerint a 3 872 465 fős párttagságból csak 176 884-en (4,56%) voltak zsidók.⁶² A párt és az NKVD vezetésében ugyanakkor még 1939-ben is meglehetősen magas volt a zsidó származásúak aránya. A XVIII. Kongresszuson⁶³ 1939 márciusában 11 zsidó párttagot választottak a Központi Bizottságba, akik a KB összlétszámának 15,4%-át adták, ami sok esetben tovább erősítette az 1917 előtt is létező antiszemitizmust – annak „népi” és „értelmiségi” formáját egyaránt.

Dacára a magukat állítólag Taskentben meghúzó, a harcoltótól távolmaradó, gyáva zsidók széles körben elterjedt meséjének, pl. Ogyesszában, ahol a lakosság közel harmadát zsidók alkották, utóbbiak aktív szerepet vállaltak a város védelmében 1941 augusztusa és októbere között.

A Vörös Hadseregben is jelen lévő antiszemitizmust kiválóan szemlélteti a Vörös Csillag Érdemrenddel és a Dicsőség Érdemrend III. fokozatával kitüntetett Lev Larszkij esete, akinek a hadsereg egyik

irodistája már a háború elején azt tanácsolta, hogy saját biztonsága érdekében változtassa meg az irataiban a nemzetiségi hovatartozását: „Tipikus orosz vezetékneved van, a nyelvet is jól beszéled, egyedül az orrod árul el téged. Miért nem írjuk inkább azt, hogy az apád orosz, az anyád pedig grúz? Vedd figyelembe, ha a németek elfognak, véged van! Ráadásul a mieink között is vannak olyanok, akik jobban gyűlölnek a zsidókat a fasisztáknál.”

Mindemellett a multietnikus alakulatokban – raj, szakasz, század – csak a katonák összetartása és egymásba vetett feltétlen bizalma adhatott némi garanciát a harcok túlélésére. A német és vele szövetséges fegyveres erőkkel ellentétben a Vörös Hadsereg nem terjesztett semmiféle antiszemita propagandát, viszont a soraiban tudott antiszemita nézeteket valló személyeket.⁶⁴ A zsidókkal szembeni fenntartások legjobb ellenszere a közösen teljesített fegyveres szolgálat volt: aki zsidó bajtársaival harcolt a fronton, nem hivatkozhatott a „Taskentben henyélő kaftánosok”-ra. Harkov első felszabadítását követően, 1943. február 16-án a városba benyomuló egyik harckocsiszázad parancsnoka, Borisz Potyik bajtársaival egy társasházi lakásban pihent meg, ünnepelve a – később pillanatnyinak bizonyuló – sikert. A lakás lerészegedett tulajdonosa, elemében érezve magát, a zsidók gyávaságáról kezdett kiabálni. Potyik, akinek zsidósága ismert volt társai előtt, a többiekkel együtt felállt, majd lassan kigombolta nadrágja szliccét – „Az asztalra tettem nemzetiségem egyértelmű fizikai bizonyítékát [...]” –, a falfehérre vált lakástulajdonost pedig a bakák a kitört ablakon át a második emeletről egyenesen az utcára hajították ki.

Összegzés – mozaikdarabokból teljes egész?

Shneyer más munkáihoz hasonlóan a jelen recenzióban bemutatott kötetében is – egy igen széles és kiegyensúlyozott szakirodalmi áttekintés mellett – elsősorban a Yad Vashem Archívumban található, döntően az egykori Szovjetunióban keletkezett dokumentumokra (nyomozati anyagok, tanúvallomások), illetve a túlélőkkel vagy azok hozzátartozóival készített interjúkra (1980-as, 1990-es évek) épít. Az immanens források, illetve azok helyes kezelése lehetővé teszi, hogy a Vörös Hadsereg német fogságba esett zsidó katonáival szemben elkövetett súlyos atrocitások tengeréből egy jól felépített, a teljességre törekvő, de azt nem kizárólagos célként megfogalmazó

erőszak történeti narratíva szülessen. Az egyes epizódok, a személyes szenvedélmények sokszor csak lazán kapcsolódó halmaza mégis kiemeli a zsidó vöröskatonák kétszeres katasztrófáját, hiszen egyszer mint zsidók, másszor mint a Vörös Hadsereg – vagy ezen túl a párt, a Komszomol stb. – tagjai kerültek a náci megsemmisítő politika célkeresztjébe.

A szerző nem idealizálja sem a szovjethatalmat, sem pedig a szovjet hadsereget. Történelmi igénnyel – elkerülve a torzító leegyszerűsítéseket és mellőzve az apologetikus/eufemisztikus általánosításokat – tekinti át a 20. századi orosz–szovjet antiszemitizmus evolúcióját.

Ha nem is kapunk – *kaphatunk-e valaha is egyáltalán?* – teljes képet a hazájukat védő szovjet zsidó katonák tragédiájáról, a mozaik régóta hiányzó, fontos darabjai végre a helyükre kerültek.

Jegyzetek

- ¹ Jelen írás végjegyzeteiben külön feltüntettem azokat a forrásokat, amelyekre maga a szerző az általam recenzált művében hivatkozik. Ezeket minden esetben [A.S.] (= Aron Shneyer) formában jelölöm.
- ² Арон Шнейер: ПЛЕН. Советские военнопленные в Германии. 1941–1945. Москва, Мосты культуры – Гешарим, 2005.
- ³ Aron Shneyer: *Pariahs among Pariahs: Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945*. (transl. Cohen, Yisrael) Jerusalem, Yad Vashem, 2016. (596 számozott oldal)
- ⁴ A náci Németország ismert brit kutatója, Alex J. Kay friss monográfiája hatodik fejezetét a német fogságban meggyilkolt szovjet katonák tragédiájának szentelte. Lásd: Extermination Of Captive Red Army Soldiers. In Alex J. Kay: *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing*. New Haven – London, Yale University Press, 2021. 146–168. A témához megkerülhetetlen tanulmánykötet: Gennady Estraiikh – Harriet Murav (eds.): *Soviet Jews in World War II: Fighting, Witnessing, Remembering*. Brighton MA, Academic Studies Press, 2014.
- ⁵ Feferman részt vesz a Yad Vashem „Jews in the Red Army, 1941–1945” c. projektjében is. Online: <https://www.yadvashem.org/research/research-projects/soldiers/about-the-project.html>
- ⁶ A témához lásd: Kiril Feferman: „A zsidók háborúja”. A szovjet zsidó katonák viszonya a Szovjetunióhoz 1940–41-ben. (Ford. Baráth Katalin.) *Eszmélet*, (2019), 124. 53–75. Eredeti megjelenés: *Journal of Slavic Military Studies*, 27. (2014), 574–590.
- ⁷ [A.S.] YVA M-40/MAP-97. 16. lap (1.) (Ny. I. Tyelmanov, egykori hadifogoly visszaemlékezése a Csernyisevskaja nevű kozák falu melletti táborba való megérkezéséről. A lágerben kb. 5000 szovjet hadifoglyot tartottak.)
- ⁸ [A.S.] YVA M-40/MAP-95. 23. l.
- ⁹ A kötetben hibásan „Hermann Müller” szerepel.

- ¹⁰ Aron Shneyer: *Foglalkozásuk: halál – Az SS „Trawniki” kiképzőtábor – Bűntettek és az értük vett elégtétel.* (Ford. Mezei Bálint.) Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2020.
- ¹¹ III. rész, 2. fejezet. „Az elméletől a gyakorlatig: az Einsatzgruppék”, 215–226. pp. (Az orosz nyelven megjelent kötetet Krausz Tamás recenzálta: Krausz Tamás: *Holokaust: a gépezet csavarjai.* Арон Шнейер: Профессия – смерть. Учебный лагерь СС «Травники». Преступления и возмездие [Aron Shneyer: Foglalkozása – halál. Az SS „Trawniki” kiképzőtábor. Bűn és megtorlás] Москва, Издательство Пятый Рим, 2019. *Eszmélet*, (2019), 124. 76–84.
- ¹² Shneyer itt hivatkozik Alfred Streim monográfiájára. Alfred Streim: *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa”.* Heidelberg – Karlsruhe, Müller – Juristischer Verlag, 1981. 99.
- ¹³ Az Einsatzgruppékhoz hasonló szerepet töltött be 1941 végéig az SS Lovasdandár (SS-Kavallerie-Brigade) és az 1. SS Gyalogsági Dandár (SS-Infanterie-Brigade) is a front területének átvizsgálásában, illetve a németek számára gyanús személyek kiszűrésében, elfogásában és összegyűjtésében, valamint likvidálásában.
- ¹⁴ Jelen recenzióban – a könnyebb áttekinthetőség miatt – minden esetben a földrajzi nevek orosz(os) változatát veszem alapul, mivel ezek a magyarban általában jóval ismertebbek.
- ¹⁵ A példa ráirányítja az olvasó figyelmét arra, hogy a nevezett táborba zárt hadifoglyokat korábban már szűrték. Ennek folyamatáról, illetve a filtrációt elvégző személyekről-egységekről a kötet nem közöl információkat. Joggal feltételezhetjük, hogy a zsidók „lelkiismeretes” kiemelése – bárki is végezte el azt – lényegében a kivégzésüket készítette elő.
- ¹⁶ Alig több mint egy hónapig, 1941 decembere és 1942 januárja között volt a Dél hadseregcsoport parancsnoka.
- ¹⁷ [A.S.] YVA M-53/92. 5. l.
- ¹⁸ Rödl a tárgyalat időben, tehát 1941 májusa és 1942 szeptembere között volt a Gross-Rosen-i koncentrációs tábor parancsnoka (ekkor SS-Obersturmbannführer), neve azonban nem szerepel a szövegben.
- ¹⁹ [A.S.] Streim (1981): i. m. 154–155.
- ²⁰ [A.S.] V. Sumszkij visszaemlékezése 1941 októberéből, a Kijevi terület Gogoljevo nevű faluja melletti táborban történekről. YVA M-33/1198. 6. l.
- ²¹ Pontos információkat nem kapunk a településről, még a névmutatóban sem. A Krivográdi területen fekvő Alekszandrija városát 1941. augusztusban foglalták el az előretörő német alakulatok, Kijev pedig szeptember végén esett el. (Utóbbiak fényében feltehetően nem – pl. – a Rovnói, illetve a Volinyi területeken található, a két világháború között Lengyelországhoz tartozó, azonos nevű faluk valamelyikéről van szó.)
- ²² [A.S.] YVA M-37/569. 7. l.
- ²³ [A.S.] Yad Vashem, tanúságtétel, száma: 69880
- ²⁴ [A.S.] YVA M-33/249. 28–29. ll.
- ²⁵ [A.S.] Yad Vashem, tanúságtétel, száma: 105908
- ²⁶ [A.S.] YVA M-40/MAP-112. 2–3. ll.
- ²⁷ [A.S.] YVA M-40/MAP-112. 6. l.
- ²⁸ [A.S.] YVA M-53/250. 5. l.
- ²⁹ 1954-ig Proszkurov, azóta is Hmelnyickij (Ukrajna).

- ³⁰ [A.S.] Yad Vashem, tanúságtétel, száma: 107909
- ³¹ [A.S.] YVA M-33/249. 7. 26. ll.
- ³² [A.S.] YVA M-52/398. 7. l.
- ³³ [A.S.] YVA M-33/833. 15. l.
- ³⁴ A megszállók az idegen nyelveket – köztük a németet – jól beszélő, magasan iskolázott zsidó hadifoglyokat is kivégezték. Tették ezt annak ellenére, hogy a német csapatok a teljes háborús időszakban híján voltak orosz/ukrán–német tolmácsoknak. Shneyer egy konkrét példát is említ: a 121. számú gomeli tranzittábor gyengélkedőjén a főorvos mellett dolgozó tolmácsot, miután „lelepleződött” – azaz fényt derítettek zsidó származására –, azonnal agyonlőtték.
- ³⁵ [A.S.] YVA Nevek Csarnoka. Melléklet az 543713. sz. tanúvallomás jegyzőkönyvéhez. Vera Ivanovának a háború után R. Ju. Bergyicsevszkaja férjéhez írott levéléből. (Raisza Juljevna Bergyicsevszkaja katonaorvost a pawiaiki börtönben végezték ki.)
- ³⁶ Az egyik a legendás 588. éjszakai könnyűbombázó ezred volt. A témához magyar nyelven lásd: Gál Csaba: „A szoknyás bombázó ezred”. A Vörös Hadsereg Légierőjének női ezrede a második világháború idején. Az 588. éjszakai könnyűbombázó ezred története. *RussianStudiesHu*, 3. (2021), 2. 229–249. Online: https://www.russianstudies.hu/docs/G%C3%A1lCsaba_A%20szokny%C3%A1s%20bomb%C3%A1z%C3%B3%20ezred.pdf#toolbar=0&navpanes=0&statusbar=0
- ³⁷ Az Üzbég SZSZK-ban menedéket kereső, a harcoktól távolmaradó zsidók toposzát minden bizonnyal nem a náci propaganda alkotta, csak kihasználta annak széles körű ismertségét.
- ³⁸ [A.S.] Grunya Grigorjeva (Kogan) szóbeli közlése a szerzőnek, 1992. október 9.
- ³⁹ A leendő táborőrök (wachmannok) Stalagokban történt kiválasztásának folyamatáról a szerző kimerítő részletességgel írt az SS Trawniki kiképzőtáboráról szóló, már hivatkozott nagymonográfiájában.
- ⁴⁰ [A.S.] YVA M-37/959. 7–8. ll. P. Je. Olejnyik egykori ukrán policáj kihallgatásának jegyzőkönyvéből, Volcskovci falu, Kamenyec-podolszkiji terület, 1944. március 10.
- ⁴¹ A témához, különösen az OUN és az UPA érintettségéhez lásd: Másodrendű ellenség: az Ukrán Nacionalisták Szervezete (OUN), az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) és a „zsidókérdés megoldása”. In Alekszandr Djukov: *Holokauszt, kollaboráció, megtorlás a Szovjetunió ukrán és balti területein*. (Ford. Terbe Teréz.) Budapest, Russica Pannonica, 2011. 9–129. Az ukrán területeken élt zsidók 1941 utáni tragédiájához: *Az ismeretlen fekete könyv. Szentanúk vallomásai a szovjet zsidók tragédiájáról*. (Ford. Székely Ervin.) Budapest, Pannonica, 2005. 33–205.
- ⁴² [A.S.] Pogrebeckij 1943 júliusában esett fogságba. A hivatkozott levél 1999. április 21-én íródott.
- ⁴³ Ma: Szlonyim, Belarusz
- ⁴⁴ A kötetben hibásan a 316-os Stalag szerepel, azt azonban Wolkowyskban állították fel, majd annak felszámolása után az ott őrzött hadifoglyokat átszállították a Suchozébry-től kb. 120 km-re északra található, Białystok melletti lágérbe.
- ⁴⁵ [A.S.] YVA M-40/MAP-97. 2. l.
- ⁴⁶ [A.S.] Szolomon Abramson szóbeli közlése a szerzőnek, 1989. november 15.
- ⁴⁷ [A.S.] YVA M-37/569. 7. l.
- ⁴⁸ [A.S.] YVA O-33/2011. (7. fejezet, majdaneki tábor).

- ⁴⁹ Vö. Bebesi György: Az orosz pogromtradíciók és pusztító tömegrohamok az első orosz forradalomban. In Krausz Tamás – Barta Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Budapest, Russica Pannonica, 2014. 47–62.
- ⁵⁰ Vö. Sz. Bíró Zoltán: Akik meggyőződésből kollaboráltak. In Krausz–Barta (2014): i. m. 274–297.
- ⁵¹ [A.S.] YVA M-37/569. 25. l.
- ⁵² [A.S.] Mordechai Altshuler: *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile*. Jerusalem, Hebrew University – Yad Vashem, 1998. 305., 313.
- ⁵³ [A.S.] 1985. december 25-én Morgunov és Kapica is megkapták a Világ Igaza kitüntetését.
- ⁵⁴ [A.S.] Jakov Poliscsuk szerzőnek írott leveléből, 1999. november 25.
- ⁵⁵ [A.S.] Jakov Szamiter szerzőnek írott leveléből, 1998. június 24.
- ⁵⁶ [A.S.] Fajvel Zserebeckij tanúvallomása, 1991. február 25., YVA O-3/6346.
- ⁵⁷ [A.S.] Yad Vashem, tanúságtétel, száma: 68806
- ⁵⁸ A 22 kantonból álló, 1918-ban alapított Volgai Német Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot 1941 augusztusában, nem sokkal a német támadást követően számolták fel. A németeket Szibériába és Kazahsztánba deportálták. Lásd: Gyóni Gábor: *A történelmi Oroszország népei. Adattár*. Budapest, Russica Pannonica, 2011. 116–117. A témához továbbá: J. Otto Pohl: The Persecution of Ethnic Germans in the USSR during World War II. *The Russian Review*, 75. (2016), 2. 284–303.
- ⁵⁹ [A.S.] Cvi Kerem: *Jevrej i nyejevrej i t.d.* Tel Aviv, Iakov Press, 1987. 55.
- ⁶⁰ 1. rész. „Zsidók a Vörös Hadseregben 1918–1945”, 83–196.
- ⁶¹ [A.S.] Altshuler (1998): i. m. 20.
- ⁶² [A.S.] Gennadi Kostyrchenko: *Out of the Red Shadows: Anti-Semitism in Stalin's Russia*. Amherst, N.Y., Prometheus Books, 1996. 56.
- ⁶³ A szövegben tévesen XIX. Kongresszus szerepel. Utóbbi azonban 1952 októberében tartották, s az első pártkongresszus volt a második világháború után. A párt neve innentől fogva SZKP egészen 1991-ig.
- ⁶⁴ A Vörös Hadsereg állományában meglévő antiszemitizmusra több szomorú példa is említ: Mordechai Altshuler: Jewish Combatants of the Red Army Confront the Holocaust. In EstraiKh–Murav (2014): i. m. 16–35.

Szubjektív jegyzetek egy új Gramsci-kiadványról

Francesca Izzo, az *Il moderno principe di Gramsci* című kiadvány szerzője, a római Gramsci Alapítvány „garantóri bizottságának” tagja, tudományos kutató, 1996–2001 között a Demokratikus Baloldal Pártjának parlamenti képviselője, a nápolyi egyetemen a politikai doktrínák tanára, 2007-ben a Politikatörténeti Intézet vendége volt férje, Giuseppe Vacca, a Gramsci Alapítvány volt elnökének társaságában. Könyve Gramscinak az olasz nemzeti kérdéssel kapcsolatos történelemfilozófiai nézeteit tárgyalja, s tematikája nem meglepően a hazai közéletben is érdeklődést válthat ki. A magyar kormánypropaganda nap mint nap sulykolja ideologikus nemzetállami szempontjait, amivel e helyütt nem polemizálnánk, Földes György ezt részben – főleg az emlékezetpolitikai torzókat illetően – elvégezte *Nemzet és hegemonia* című könyvében, mi itt csak az olasz kutató munkájának kissé szubjektíven jegyzetelt, tárgyilagos igyekezetű bemutatását vállaljuk.

Francesca Izzo elkötelezett politikus értelmiségi, kollégáival együtt különböző tanulmányokkal folytonosan napirenden tartják a híres teoretikus műveit, melyekben mindig felfedeznek valami újdonságot. Itáliában a Gramsci-kutatás különben szünet nélkül rendkívül gazdag¹ eredményekkel folyik, miként az olasz gondolkodó munkássága is gazdag: előre kell bocsátanunk, folyamatban van valamennyi írásának összegyűjtése, és mintegy 24 kötetre tervezett kiadása, miáltal végre egységes és teljes kritikai kép állhat össze életművéről, fiatalkori színikritikai szárnypróbálgatásaitól a kiforrott alkotásokig. A máris rendelkezésre álló forrásanyag, az állandóan megújuló szakirodalom kiindulás Gramsci világának kiegészülő újragondolásához. Vagyis nem egyedül közismert politikaelméleti kategóriáinak (hegemonia, történelmi blokk, passzív forradalom – más szóval forradalom nélküli forradalom –, értelmiség és politika, a politikai értelmű álló háború/mozgó háború, pozícióharc) átvizsgálására gondolok, illetve gondolt

Izzo, hanem a nemzeti és nemzetközi viszonylat elhelyezésére az olasz társadalomtörténeti fejlődésben, globális perspektívájában. Konkrétan érzékeltetve, milyen oldalról fogja meg elemzéseinek magvát, Gramsci magyarul is hozzáférhető börtönfüzeteiben idézett irodalmi adalék van a segítségünkre. Giuseppe Cesare Abba – az olasz újjászületést elindító garibaldisták pénzügyi felelőse – feljegyzéseiből származó hivatkozás az első számú börtönfüzetben található.² Gramsci több levelében elmondta, mivel, milyen problémákkal kíván foglalkozni a börtönben, és munkájához mire van szüksége. A leveleiben foglaltaknak eleget téve sógornője, Tatjana Schucht, a római szovjet külkereskedelmi kirendeltség munkatársa, illetve barátja, az oxfordi egyetemen oktató professzor, Piero Sraffa beszerezték és elvitték neki a kért könyveket. Tudományosan megalapozott programjába vette az olasz nemzeti egység kialakulásában megfigyelhető ellentmondásokat, és sok más történeti, politikai, kulturális kérdést. Különösképpen figyelemmel volt az olasz egység társadalmi és politikai tényezőire, benne az értelmiség közreműködésére, arra, hogy az értelmiség és a politikai vezetés miért nem tette érdekeltté a paraszti tömegeket a nemzeti és politikai egység ügyében. A paraszti kérdés nemzeti szempontból nyitott megoldatlansága a későbbiekben komolyan érezte hatását az olasz politikában, nem kevésbé a munkásmozgalom harcában.

Abba naplójának részletére Gramsci éppen csak hivatkozik, viszont a *Börtönfüzetek* 1975-ös kiadásának kurátora, Valentino Gerratana körültekintő jegyzetapparátusában egészében reprodukálja a vonatkozó szöveget. A szemelvény irodalmilag is igen érdekes, ugyanakkor szemlélteti a parasztság helyzetét és Gramsci intencióját. Abba leírja, hogy Palermo bevétele után ismerkedett meg Carmelo szerzetessel, aki „sistergő” beszédével előadta, szívesen beállna Garibaldi csapatába, ha valami igazi nagy cselekedetet hajtanának végre az Északról jött harcosok, de mindannyian, akikkel beszélt, csak azt hajtogatták, hogy egyesíteni akarják Itáliát. A dialógusban Abba közbeveti, egyetlen nagy népet akarnak, mire Carmelo: „Ami a népet illeti, a nép [...] szenved, egyre csak szenved; és én nem tudom, vajon boldoggá akarjátok-e tenni.” Ugyanis – érvelt a szerzetes – a nép boldogságához nem elegendők az iskolák, a szabadság, „a szabadság még nem kenyér, s az iskola sem az [...]. Az elnyomottak háborújára van szükség a nagy és a kis elnyomók ellen, akik nemcsak a királyi háznál [*ti. a Bourbonudvarnál* – P. J.] terpeszkednek, de minden városban és minden faluban.” De még ellenünk is – tette hozzá Carmelo – a szerzetesek,

a papok, az egyház ellen is hadat kéne viselni – igaz, evangéliummal és kereszttel a kézben...

Bevallom, amikor elsőéves egyetemistaként olvastam Abba naplóját – a magyar légiósokról rajzolt portrékkal, a hősi halált halt Tüköryről, a Garibaldi-adjutáns Türről, a remek Éber parancsnokról –, Carmelo atya nem villanyozta fel különösebben az érdeklődésemet (az olasz valóságtól való távolságban távoli volt számomra a szerzetes popolása a forradalomról), és később a Gerratana által gondozott *Börtönfüzetek* jegyzeteinél is átsiklottam az irodalmi betéten, holott Gramsci egyik alapvető koncepcionális gondolatát, politikaelméleti vezérmotívumát érinti, az elmaradott Dél paraszti tömegének mozgósítását a munkásmozgalmi harc sikerének zálogaként. A parasztsággal kapcsolatban pedig feltétlenül szem előtt tartandó: ha az agrárproletariátus gazdasági és társadalmi problémái megoldását elmulasztják vagy halogatják, a munkásmozgalom küzdelme is kudarcra van ítélve, mert megoldatlanul hagyja a nemzet egysége szempontjából elhanyagolhatatlan szociális összetevőt. Izzót olvasva, fölütve újból a *Börtönfüzetek* megfelelő részeit, Abba párbeszédét Carmelo atyával értőbben kézbe véve pótoltam a mulasztásomat Gramsci gondolkodói és politikusi nagyságának meghatározó elemét tekintve, egyben tisztázottabbak lettek bennem az olasz kulturális és társadalompolitikai felfogás feszültségei, nem utolsósorban a hazai italianisztikai stúdiumok és a saját stúdiumaim hozadékai.

Meditálva mindezen föllapoztam Szauder József előszavát Ippolito Nievo *Egy olasz vallomásai* című nagyregényhez, amit 1961-ben jelent meg magyarul. Sajnálattal állapítottam meg, Carmelo és Nievo személyesen nem találkoztak. Kár, mert Carmelo sestergő beszéde Nievo eszméivel tökéletesen összecseng. Szauder professzor ezt idézi: „mielőtt oktatnánk, nevelnénk, meg kell teremteni a kényelmes, független, méltó életnek azt a keretét, melyben lehetővé válik az oktatás és nevelés. Bajos tanítani az ábécét annak, aki éhezik; rosszul fest a jogok egyenlőségének tana annak szemében, aki szüntelenül a gazdatiszt önkényeskedését kell hogy érezze.”³ Az előszó túloz azonban abban, hogy Nievo a „földkérdés” rendezését sürgette volna (magyarán a földosztást), konkrétan a földadó mérséklését vetette föl és nem többet, de Nievo sem szépirodalmi, sem – mondjuk így – társadalomfilozófiai írásaiban nem teljesíthette ki mondanivalóját, mert Szicíliából hazatérőben 30 évesen a tengerbe veszett. Kései utódaira, így – a politikai filozófia diszciplinájában – Gramscira hárult a „földkérdés”, a paraszti probléma beépitése a szocialista, majd kommunista

mozgalom politikai programjába. Szauder József egyébként elsőként ismertette Gramsci műveit, melyek Itáliában 1947-től jelentek meg. Az 1960-as évek elején nem igazán volt ismert Gramsci. A Kardos Tibor vezette olasz tanszék épp belekezdett a forradalmár tanulmányozásába, és Sallai Géza munkatársaival (Fogarasi Miklós, T. Király Erzsébet, Rózsa Zoltán) együtt 1965-ben a Kossuth Könyvkiadó révén juttatták el a közönséghez az első magyar Gramsci-kötetet (*Marxizmus-kultúra-művészet*). Ezután lassan a társadalomtudományok művelői is hozzáfogtak Gramsci kutatásához.

Olaszországban is csak fokozatokban vették birtokukba a műveit. Az Abba–Carmelo párbeszédre rímelő novella, a *Libertá*, Giovanni Vergától, ugyan drámaian adja vissza az elnyomott szicíliai lázadók féktelen öldöklését, a helyi „úriemberekre”, a bárókra, a nemes urakra és kiszolgálóikra vadászva, ám az irodalomtörténeti értékelésekben lázongásaikból helyenként a szabadság „félreértését” emelik ki.⁴ Jóllehet a parasztlázadások a szicíliai Brontén kívül más településeket is elborítottak, a félsziget déli tájait úgyszintén „megfertőzte” a banditizmus („brigantaggio”), de nem a „félreértések”, hanem kilátástalan helyzetük, a sérelmeik, az igazságtalanságok motiválták tetteiket. A délolasz paraszt-briganti csalódott a messiásként várt Garibaldiban – aki önmagát „diktátornak” kikiáltva a brontéi lázongók főkolompósaiként könyörtelen kivégzésével megtorlást alkalmazott. A magyar légiósok katonai erőszakkal csaptak le a Nápoly környéki banditákra, ám nem a rablánc, a börtön, a kivégzés lett volna a megoldás. A lázadások gyökere ugyanaz: a parasztkönyomora, elnyomása, kiszolgáltatottsága. Nem élhetetlen naplopókról beszélünk, pár évtized múltán százezrével vándorolnak ki Amerikába, sokan Afrikában, Ázsiában (például a transzszibériai vasútépítkezésen a zord időjárástól sem félve) keresnek munkát, hogy megéljenek. Gramsci a probléma mélyére hatol, okfejtései megtalálhatóak a munkásmozgalmi (kommunista) pártstratégiában, a hagyományos értelemben nem megvalósult olasz társadalmi forradalom agrárproletár hajtóerejének a felismerésében, a „bracciante” személyében, lefordíthatatlan szakkifejezéssel a „bracciantato” szociális kategóriájában (braccio = kar, ebből a bracciante, a szociológiai „bracciantato” terminus, azaz kizárólag karjának fizikai erejét áruba bocsátó, a karjával dolgozó, földtulajdon nélküli napszámos földművest és osztálykategóriáját jelenti). Még 1951-ben is, a lendületes ipari fejlődés útjára lépő Olaszországban több mint 2 millió a számuk, további 2 millió 300 ezer a részes művelőké, a nem saját

tulajdonnal rendelkező rétegé, nem beszélve a külföldre kiáramló nagy létszámú migráns csoportokról.⁵

Az olasz társadalmi átalakulás nem radikális forradalmi akciók sorozatával ment végbe, a Risorgimento-ra és a későbbi társadalmi változásokra jellemzően a Gramsci fogalma szerinti „passzív forradalommal”, noha voltak klasszikusan aktív, alulról kezdeményezett mozzanatai is. Gramsci a Risorgimento tanulságait – a Risorgimento irányító politikai vezető erőnek, az Akciópártnak a gyengeségét, II. Viktor Emánuelnek és Cavournak a monarchiát intézményesítő politikájának antidemokratikus vonásait, a király és Garibaldi ellentétét vagy a szabadságszerető és demokratikus Mazzini ideológiai egyoldalúságait – kifejtve bontja ki a kormányzók és a kormányzottak viszonyának fogyatékoságait, a kialakuló monarchikus rend törésvonalait, hegemoniájának ingatagságát,⁶ a monarchia kormányzottjai engedetlen elégedetlenségének megnyilatkozásait, melyeket az olasz társadalom igazságosan berendezett területi-adminisztratív, gazdasági és politikai rendjének a megteremtésével lehetett volna felszámolni. Izzo rámutat arra, hogy Gramscit a legfontosabb politikai kérdések foglalkoztatták. Megállapította, hogy az Akciópártnak nem volt programja, katonai szempontból sem volt világos számukra, miként lehet felsorakoztatni a kor egyik legnagyobb hadseregének – az osztráknak – az elűzésére alkalmas olasz nemzeti erőket.⁷ Továbbá ebben a gondolatmenetben értekezett arról, hogy a „katonai irányítást mindenkor alá kell rendelni a politikai irányításnak”,⁸ mivel a katona, ha politikus is, a politikai vezetés nem rá tartozik. Hozzáteszi, minden politikai megmozdulásnak – legyen az tüntetés vagy forradalmi megmozdulás – van fizikai erővel, nyomással párosuló katonai vonzata. Megközelelti ezt a problémát a más összefüggésekben szintén tanulmányozott pozícióháború, állóháború/mozgó háború ellentétpárja, ostrom és rohamharcok technikája felől. Utóbbi élesen vetődött fel nála az első világháborúban bevált különleges rohamosztagosok, az „arditi”-k (vakmerően bátrak) gyilkos cselekményeiről szólva. Sokan közülük a háború után fasiszta bandákba verődve nem alkalmazkodtak a béke körülményeihez, a rohamozási technikáikat ott folytatták, ahol a háborúban abbahagyták. Izzo Gramsci nyomán jelezte, az „arditi”, valamint a szocialisták izgága radikálisai „forradalmi” szenvedélyből, emocionális felbuzdulásukban tömegével csatlakoztak a fasiszta mozgalomhoz, nem beszélve a munkásmozgalom tudatos árulóiról (maga Mussolini eklatáns példa). Jól látható, milyen történeti, eszmei alapanyagból táplálkozott Gramsci fogalomrendszere és annak

népi-nemzeti kerete, a nemzetköziség felé mutató fejlődési iránya. Nem volt kétséges számára, hogy a háború alatti és utáni történések nemzeti és nemzetközi aspektusai egymásba érnek, és egy modern politikai pártnak – a párt „fejedelmének” vagy akár magát a párt szervezetét erős határozott fejedelemnek tételezve – a társadalmi és politikai követelményekkel egybevágó programmal kell rendelkeznie. A programot a 20. század elejére a politikailag már izmosabb munkásosztály és a vele szövetséges parasztság képes megvalósítani. Gramsci nem kételkedett abban sem, hogy az 1917-ben Oroszországban lezajlott forradalmi változás követhető lehet, ha Itáliában is a szituáció megkívánta politikai mozgalom áll az érlelődő forradalom élére. Megfontolásai a kommunizmushoz vezették, amelynek pártját nemzeti alapon, de internacionalista perspektívában gondolta el.

Izzo könyve a nemzeti-nemzetközi viszonylatot elemezve áttekinti az olasz kommunista mozgalomnak, mint a nemzetközi kommunista mozgalom szerves alakulatának, valamint vezetőjének, Gramscinak a szerepét ebben az összefüggésben. Eközben úgy tűnhet – nem bernsteini, nem „renegát” értelemben –, revízió alá veszi a tradíció egyes vonásait, és nem idegenkedik az olasz értelmiségi baloldalon az utóbbi időkben felszínre került jelenségtől, amely különbséget tesz az elmarasztalt lenini orosz bolsevik irányzat és az originálisan, eredményekkel működő, tehát érthetően piedesztálra állított olasz, Gramsci kezdeményezte sajátos olasz munkásmozgalmi elmélet és gyakorlat között. Gramsci előtt természetesen egyértelmű volt a „keleti” orosz valóság és a nyugat-európai társadalmi tagoltság szembeszökő különbsége, amit alaposan kielemezve önálló gondolatokkal járult hozzá a kommunizmus modern, Nyugaton elfogadható elméletéhez, de mindvégig követte az 1917-tel elkezdett nyomvonalat. Az októberi orosz forradalomhoz való viszonya azonban nem mechanikus, nem szolgai. Észelve, hogy Itáliában (hatványozottabban Németországban) az érlelődő forradalmi helyzet nem véglegesíti az érési folyamatot, a mozgóháború rohamozási technikája nem váltja be a reményeket, új és eltérő eljárások szükségét ismeri fel: az 1917-es típusú, rohammal bevett hatalmi bástyák megfelelőit Nyugaton az állóháborús hadviseléssel lehetséges körbevenni és meghódítani. Felismerései Itáliában hosszú távon meghatározták pártjának harci módszereit. Mindezt figyelembe véve, mindennek tudatában meglepő arra a következtetésre jutni – egyik korai, majd későbbi érett írásához kapcsolódva –, hogy „soha nem csatlakozott az imperializmus lenini teóriájához, mint a kapitalizmus pusztuló végső szakaszához, melynek

orvosolhatatlan ellentmondásai az államokat elkerülhetetlen háborúba taszítják.”⁹ Izzo, alátámasztandó a megállapítását, Gramsci 1916-os, a szocialista *Avanti!* fórumának írt cikkét idézi, amikor a háború már dúlt és Gramsci még nem ismerte Lenin elméletét sem az imperializmusról, sem a politikai irányvonaláról; vagyis 1916-ban még nincs mit revidálnia. Az újságcikk ellenben megmagyarázza Gramsci mozgalmi és eszmei pályájának elejét, valamint egyfajta bejáratot és bejárást a nemzeti-nemzetközi viszony értelmezéséhez, a polgári liberalizmus és munkásosztály küldetésének találkozási pontjaihoz, a találkozás internacionális keretéhez, a kommunista mozgalomhoz. Mint írta 1916-ban, „a proletariátus nem élheti a haza területi eszméjét, mert nincs történelme, mert soha nem vett részt [*addigiakban* – P. J.] a politikai életben, mert nincsenek hagyományai a kollektív létformákban. [...] A szocializmuson keresztül vált politikai tényezővé. [...] A szenvedélyei, a fájdalmai, a mártíromságai [...] az embernek mindenféle rabszolgaságból való felszabadítási eszményéből származnak. [...] A szocializmus az embernek az általános jellegzetességekhez való visszatérését jelenti: ezért beszélünk oly sokat humanizmusról és ezért akarjuk az Internacionálét.” A történelmi folyamat percepciójából fakadt Izzo szerint (egyetértve vele) Gramsci humanizmusa, eleinte pacifista háborúellenessége, a liberalizmus igenlése, aminek következtében üdvözölte Woodrow Wilson javaslatait a nemzeti szuverenitás korlátozásáról, mint olyan lehetőséget, amely kedvezőbb feltételeket biztosít a szocialista-kommunista internacionalizmus megerősödéséhez. Ez nem következett be, de távlati feltételezésként terjedőben volt. Öt év múltán, 1921-ben, eltávolodva a liberalizmustól arról írt, hogy az imperializmus nemzeti és nemzetközi monopóliumainak történelmi periódusa áthágja a szabad egyéni kezdeményezést. A további „rákövetkező mozgás fejlődése ezen az elsődleges lényeges marxista értékű gazdasági jellegesen alapul. Ha a tézist nem fogadjuk el, nem tartozhatunk az Internacionáléhoz, nem lehetünk sem kommunisták, sem forradalmárok.”¹⁰ E sorok megjelenésekor már két éve működött a Komintern, és Gramsci hamarosan az olasz kommunisták képviselőjeként Moszkvába érkezik, ahol az első világháború tanulságainak feldolgozása, a forradalmi stratégia heves vitái folytak. A Kominternben feltehetően senkinek nem fordult meg a fejében az, hogy a forradalmi fejlődéssel ne járnának együtt újabb háborúk, ne járna együtt esetlegesen újabb világháborús konfliktus, Gramscinál sincs nyoma ennek, és nem igazolja Izzo feltevését, hogy Gramsci ne osztotta volna az imperializmus immanensen konfliktuális jellegét.

A *Börtönfüzetek*ben több ízben fölvetődik „az olasz nép úgynevezett internacionalizmusa”,¹¹ amit nem Itália politikai, területi, nemzeti egységéhez köt, mivel ennek „talán egyáltalában nincs hagyománya”, Itália 1870 előtt nem egységes, nem „egyesített test”. Itália neve a római birodalom idejében csak a Dél és a félsziget középeinek területeit jelölte, a középkorban „Longobardia” elnevezéssel további terminológiai tévesztés történt, és Itália fogalma csak ezután nyerte el jelenlegi földrajzi jelentését, az ország politikai egyesítésétől évszázados távolságban: évszázadokkal korábban legalább már földrajzi fogalom, de mint állam és ország csak a Risorgimento óta létezett, súlyos társadalmi és politikai ellentmondások között megteremtett entitásként. Az „úgynevezett” olasz népi (populáris) internacionalizmus eredete visszamegy a katolikus középkori univerzalizmushoz és kozmopolitizmushoz, ezek maradandó kulturális hagyományához, a Trecento (1300) és a Seicento (1600) folyamán kibontakozott klasszikus humanizmus és reneszánsz időszakához, a kor művészi lángelméinek, iskoláinak, előfutáraiknak és követőiknek az alkotásaihoz. A kultúrtörténelemnek ezek a fejezetei jól ismertek és nem igénylik Gramsci megállapításának kommentárját. Annál inkább kell folytatnunk gondolatmenetét történeti-politikai kontextusban: „a kulturális egység – írta – valójában a Risorgimentóban igen gyenge bázist adott ahhoz, hogy a burzsoázia az egység mellett koncentrálni tudja a lakosság legintelligensebb és legaktívabb rétegeit, és ebből eredt a népi nacionalizmus szubsztrátuma.”¹² Hiányos, üresebb szubsztrátum ez, nélkülözötte a militáris-politikai és a politikai-gazdasági érzelmeket, amelyek a hatékony francia vagy a német vagy az amerikai nacionalizmus társadalmi pszichológiájában megtalálhatók. Következésképp az olaszok „internacionalista” érzelmei részben átfordultak a nacionalizmus rokonságában levő sovinizmusba, bár a 20. század eleji kezdetleges nacionalizmusuk „anti-irredenta”: a franciákra féltékeny olaszok jobbára franciaellenesek, kritikusak a francia demokrácia értékeivel szemben, egy időben előnyben részesítik a németekkel és Ausztriával összehozott szövetséget („hármasszövetség” – olaszul „Triplice”). 1915-ben azután az antant területi gyarapodásukat kilátásba helyező ajánlatát elfogadják, és elpártolnak a németektől és az osztrákoktól. Kődös ábrándokban úszó kolonialista („imperialista”) követeléseik minden nagyobb gyarmattal rendelkező hatalom ellen, csaknem mindenki ellen irányultak – mondja Gramsci. A nacionalizmus eredendő sajátosságainak felsorolása után meghúzza a patrióta nacionalizmus és a romboló, a hazafiságot

visszajára fordító kártékony és veszélyes nacionalizmus közti határvonalat. Irodalmi példákhoz fordul illusztrációért. André Gide-re hivatkozik, aki szerint az általános érdekeket jobban szolgálhatja a különös, a sajátos, a „partikuláris”. Hasonló állásfoglalásra lelt Julien Bendánál, aki szintén azt állította, hogy az általánosnak kedvez a partikuláris, azonban – kommentálta Gramsci – „egy dolog különösnek (>partikulárisnak<) lenni, és egy másik prédikálni róla. Ebben van a nacionalizmus kétértelmű ellentmondása, mivel kettősségének talaján követelnek univerzalizmust és igazi pacifizmust, mint általánost. Vagyis a nemzeti más, mint a nacionalista. Goethe német nemzeti, Stendhal francia nemzeti, ám sem az egyik, sem a másik nem nacionalista. Egy eszme nem hatékony, ha művészileg nem fejeződik ki sajátosan. A szellemiség annyiban sajátos, amennyiben nemzeti? A nemzetiség elsődleges sajátosság, a nagy író a honfitársai között sajátossá válik, mintegy második partikularitásban, ami azonban nem meghosszabbítása az elsőnek. [...] Miért van az, hogy annyi modern író sokra tartja a műveiben művészileg kifejezett nemzeti lelkületet? Ez annak hasznos, annak kell deklarálnia, hogy nemzeti, akinek nincs személyisége.”¹³ (Ilyen írókkal a magyar irodalom is „büszkélkedik”.) Gramsci megfigyelte, hogy sok nyelvben a „nemzeti” és a „népi” (a populáris) szinte szinonimák, és állítja, „quasi intim faji jelentés e van a jelzőnek. A franciában szintén, de itt politikailag nagyobb a kidolgozottsága, a francia szó kapcsolódik a szuverenitás fogalmához. Olaszországban az értelmiség távol van a néptől, vagyis a nemzettől, kaszthagyománnyal azonosul, és soha nem törte meg népi és nemzeti politikai mozgalom; a hagyomány elvont és könnyvízű.”¹⁴ Magyarázatra, hogy a nép évszázados írástudatlansága folytán nem művelődhetett, a könyveket latinul írták, a kultúra kevesek kiváltsága volt, majd a vulgáris latinból fejlesztett toszkán irodalmi nyelv sem változtatott igazán a helyzeten, a köznép a maga tájszólásain beszélt és értett meg (keveset) a közéleti, kulturális dolgokból.

Gramsci finom érzékkel nyúlt a nacionalizmusok árnyalataihoz. Mint Izzo mondja, a *Börtönfüzetek*ben sokféleképpen tárgyalt nemzeti kérdést a „vezetők és vezetettek” viszonyának államelméleti összefüggéseiben is differenciáltan szemlélte, figyelmet szentelt a nacionalizmusban rejlő demokratikus és dinamizáló erőre. A vonatkozó idézet: „Az állam a nagy nemzeti sokaság speciális és tudatos irányítását jelenti, ebből következik a sokasággal való érzelmi és ideológiai kapcsolat szükségessége, és bizonyos mértékben a (sokaság) szükségletei és igényei iránti szimpátia”,¹⁵ továbbá a nemzeti kérdés bonyolultságának

kiegyensúlyozott, mértékletes felfogása, mert enélkül a munkásmozgalom nem érheti el kitűzött célját. Nem mondja ki Gramsci, Izzo sem, hogy téves a tézis: „a munkásnak nincs hazája” – a munkás előtt a tőke nemzetközisége kitarta az országhatárokat, de az idegenbe kerülő munkást mindig hazahúzta a szíve, az otthonához, a környezetéhez, a családjához, a szülőföldjéhez ragaszkodott és hazatért, ugyanolyan patrióta, mint bárki más. Érzelmei csak erősödtek azáltal, hogy a nemzetközi méretű harcai és a változások eredményeként szociálisgazdasági körülményei szétfeszítették a proletárlét pauper állapotát, a munkás javakhoz, tulajdonhoz jutott, már van mit vesztenie, ez is a hazájához (a házához) köti. Gramsci nem foglalkozhatott ezekkel az újdonságokkal, de intuíciójával ráérezett a jelentőségükre.

Behatóan foglalkozott viszont az „internacionalizmus” sok más aspektusával. Az internacionalistához csatolta a „felforgató” jelzőt, amit ugyanakkor a felülről való – ellenforradalmi vagy passzív forradalmi (lásd a Risorgimento folyamatát, a fasizmus mozgalmi technikáit) – „felforgatással” párhuzamosan kezelt, mivel nem a törvényesség rendjéhez igazodott a történelem sodra, hanem önkényes és csoportvagy személyi klikkek befolyásához.¹⁶ (Lásd még a nyelvi, dialektális problémákat.) Ebben a vonatkozásban megjegyzi, a humanizmus és a reneszánsz kulturális felvirágzása egybeesett Itáliában a 16. és 17. század politikai, katonai, állami dekadenciájával, s a kultúra eredményei ekkorra a városállami burzsoázia aulikus udvari luxusának díszévé váltak. Az olasz nemzetállami fejlődésnek ezeket az anomáliáit tisztán kell érzékelnie a modern értelemben vett internacionalistáknak és forradalmároknak, mert amennyiben csak részlegesen értik meg a sajátosságait, az osztálytudatuk meggyengül. Az állam tulajdonságaival akkor kell legjobban tisztában lennünk – mondja Gramsci – amikor védjük, de főként akkor, amikor támadjuk és meg akarjuk dönteni.

Itt és most nem a stratégiai elgondolásainak ismétlődő magyarázása a feladatunk, a nemzeti kérdés, a nacionalizmus tematikájára koncentráltunk egy tisztos monografikus feldolgozás útmutatásával. Végül említést kell tennünk Gramscinak a népi-nemzeti – populáris és nacionalista – jelzőpáros szétválására vonatkozó megállapításairól. Már az első világháború próbára tette a két jelző összetartozását, a háború utáni krízis előidézte a 19. századi liberális nemzetállami eszme hanyatlását, majd a fasizmus holt vakvágányra terelte a népi-nemzeti ideológia tartalmát. És mi sem volt természetesebb, mint az, hogy az európai kontinens politikai változásai nem állíthatták

meg a globalizmus, a nemzetköziség térhódítását. Gramsci kritikával figyelte mind az internacionalista világnézetű szovjetköztársaság első lépéseit, mind a nemzetközileg elismert „amerikanizmus” hatékony termelészervezési újításait, és úgy vélte, az internacionalizmus új lehetőségei bontakoznak ki. A maga részéről „modern kozmopolitizmust” vizionált, amely a beszűkült nacionalizmusokat („saját erőnkől megoldunk minden problémát”) felváltja és világméretű pozitív tendenciákat szül. De az ellentmondások sem kerültek el a figyelmét. Az amerikanizmusét abban érzékelte, hogy nem szervezi a politikai hegemoniát, a szovjetköztársaság esetében ugyanezt a problémát látta: tapogatódzva, de felfigyelt a szovjet vezetés „erkölcsi-politikai” fedezetének hegemonisztikus hiányára. A börtönben nem bírhatott pontos információkat erről, és arról sem, hogy kiszabadítása is részben a Szovjetunió és a fasiszta Itália nem kifejezetten etikus államérdekű tárgyalásai miatt futhat zátonyra, jóllehet nem emiatt viszonyult kritikusan a szovjet valósághoz;¹⁷ fenntartásai voltak abban a tekintetben is, hogy a szovjet típusú kommunizmus egy új európai és nemzetközi méretű „szociális osztályt” képes teremteni. Minden bizonnyal a munkás-szocialista osztály politikai küldetésére gondolva róttá erre vonatkozóan a sorait.

Ezekben a gondolatokban Izzo szerint a hagyományos „történelmi materializmus” meghaladása rejlik. Gramsci Buharin népszerű kézikönyvének leegyszerűsítő tételeit kritizálva vont átfogó elméleti mérleget, emellett központi gondolata a konszenzuson nyugvó politikai hegemonia, mindazonáltal a „történelmi materializmus” újraírása a *Börtönfüzetekben* már nem történhetett meg, 1937-ben meghalt. Műve befejezetlen, töredékes, és halála után, írásai utóéletének ironiája, hogy a jelenünkre kialakult gazdasági-társadalmi és politikai viszonyok nem kedveznek elméleti-eszmei vállalkozásának folytatásához. Új értelmezések és reflexiók azonban mindig lehetségesek, és mindig reményekre jogosítanak.

Jegyzetek

¹ Erről épp Izzo élet- és alkotótársa számol be pályáját összefoglaló könyvében, felsorolva a Gramsci Alapítványnál folytatott kutatásokat, szól a kiadványaikról, intellektuális élményeiről, melyek Olaszország 1945 utáni történetéhez fűződnek. Lásd Giuseppe Vacca: *Italia in cammino: Letture, ricordi, riflessioni*. Roma, Castelvechi Lit Edizioni, 2022.

- ² Cesare Abba: *Garibaldi seregében*. Budapest, Európa, 1960. Specifikusan lásd a 86–88. oldalakat, továbbá Gramsci hivatkozását: *Quaderni del carcere*. Torino, Giulio Einaudi editore, 1975. 40.
- ³ Folytatva az idézetet, nem lehet nem asszociálni egyrészt jelenünkben a hazai „politológusi” bükkfanyelvnek, másrészt a politikusok közhelyekkel teli stílusára: „Ne erőltessünk olyasmit, ami a képtelenséget a neveltségességgel tetézi. [...] Egy szóval: tegyék előbb fizikai és erkölcsi erejüvé az embereket egy bölcs gazdasági rendben, tegyék egyenlővé tenmagatokkal törvények, kódexek, életszokások útján, aztán akár tudálemos testvéreiteké is tehetitek őket a fecsegésben.” Szauder József előszava Ippolito Nievo: *Egy olasz vallomásai* című könyvhöz (Budapest, Európa, 1961), XX.
- ⁴ Vö. Sergio Blazina szócikkét Verga elbeszéléseiről: *Dizionario della letteratura italiana*. Milano, Le Opere, UTET, 1987. 482. A „Libertá” c. novella Majtényi Zoltán fordításában olvasható: Giovanni Verga: *Parasztbecsület*. Budapest, Magyar Helikon, 1964. 168–175.
- ⁵ Camillo Daneo: *Agricoltura e sviluppo capitalistico in Italia*. Torino, Giulio Einaudi editore, 1969. 51.
- ⁶ A Savoyaiak trónja több mint nyolcvan éven át a helyén volt, közvetlen veszély nem fenyegette, de a Risorgimento eszményeiből, mítoszaiból uralkodói nem építettek stabil politikai hegemoniát, csak recsegő-ropogót. 1900-ban királygyilkosság is történt; az anarchista Bresci megölte I. Umbertót. Majd miután az utód III. Viktor Emánuel áldását adta a háborús összeomlásba vivő Mussolini-kormányzásra, a fasizmusra, a köztársaság-királyság alternatívára 1946-ban kiírt referendummal a monarchia szükségszerűen megbukott.
- ⁷ Gramsci (1975): i. m. 101.
- ⁸ Gramsci (1975): i. m. 110.
- ⁹ Francesca Izzo: *Il moderno Principe di Gramsci*. Roma, Carocci Editore, 2021. 24. „Az összeomlás” c. 1921. április 5-én közzölt írást Gramscitól Francesca Izzo idézi: Izzo (2021): i. m. 32.
- ¹¹ Gramsci (1975): i. m. 325.
- ¹² Gramsci (1975): i. m. 326.
- ¹³ Gramsci (1975): i. m. 284–285.
- ¹⁴ Gramsci (1975): i. m. 343.
- ¹⁵ Izzo (2021): i. m. 66.; Gramsci (1975): i. m. 297.
- ¹⁶ Gramsci (1975): i. m. 327.
- ¹⁷ A vonatkozó újabb kutatásokról szól Angelo Rossi és Giuseppe Vacca *Gramsci tra Mussolini e Stalin* c. könyve (Roma, Fazi Editore, 2007).

Egy felülírt forradalom

Gondolatok a *The Forgotten Revolution – The 1919 Hungarian Republic of Councils* című tanulmánykötet¹ megjelenésének margójára

Amikor Magyarországon témaként kerül az írás fókuszába az 1919-es Tanácsköztársaság, vagy amikor egyszerűen csak egy beszélgetés tárgya, hirtelen a legnagyobb mértékig polarizálttá válnak a nézőpontok, a rájuk adott válaszok és gyakran maga a közeg – s a két létező narratívatómb általában a legkisebb mértékben sem képes komplementer lenni. Hívhatjuk forradalmi és ellenforradalmi megközelítésmódnak – vagy lényegre törően létállapotnak – ezt a történeti hagyományon alapuló két pólust, melyeknek történelem- és világszemléletbeli különbözősége Európa utolsó 250 évének forradalmi eseményeinek értelmezése kapcsán mindig markánsan leképeződik.

Ez az elementáris erő az, ami már az első pillantásra is, a kiindulási ponton jelzi, és igazán megmutatja azt a történelmi fordulópontot – és egyben civilizációs újszerűséget –, amit 1919 márciusának gondolata hordozott a budapesti – és magyar tömegek – számára. Még akkor is, ha nem az első forradalom volt, amely megkérdőjelezte a fennálló hatalmi, társadalmi viszonyokat, mert már volt Párizs és 1789; akkor is, ha nem is az első Kelet-Európában, hiszen már másfél évvel az októberi forradalom után jártak az események. De végtére is az első igazán nagyszabású itt, Magyarországon, és az első, amit a következő évtizedek annyira „elástak”, vagy máskor egyszerűen csak önmagából kifordítottak, hogy a ma közgondolkodásának jobbjára csak a perifériáján lapuljon, mint egy „elfeledett forradalom”.

Az 1919-es tavaszi események főszereplői – mint ahogy azt a kötet szerkesztője, Göllner B. András a felvezetés egy bekezdésében kiemeli – a munkások, a férfiak és nők, tágabb kontextusban a nép maga.² Mégis van egy szereplő – egy nagyon is kardinális személy az események alakulásának szempontjából –, akinek az emléke előtt maga a kötet is tiszteleg. Duczyńska Ilona, az akkor 22 éves fiatal

forradalmár, a Szabó Ervin, Pinkler Gyula vagy éppen Lukács György – de közvetve Ady Endre – nevével is fémjelzett Galilei Körhöz tartozó modern gondolkodó két évvel a gróf Tisza István elleni megghiúsult merénylet után újra Budapesten volt, hogy azért harcoljon, amiért a meggyőződése diktálta, hogy harcolnia kell.³

1919 vázlatos historiográfiája

Az 1919. március 21-én megalakult Magyarországi Tanácsköztársaság és a létrejött tanácsok tevékenységének és történelmi szerepének megítélése több változáson is átment az azóta eltelt több mint 104 évben. Az első korszak az 1920 és 1945 közötti időszak. A Horthy-kori elit saját legitimációs céljaitól vezérelve abban volt érdekelt, hogy minél brutálisabbnak, véresebbnek és céltalanabbnak állítsa be nemcsak a tanácskormány működését, de az egész, 1918 októberében elkezdődött és 1920-ig tartó forradalmi időszakot. Ekkor született az első munka is a témában. A Gratz Gusztáv, későbbi külügyminiszter által szerkesztett – és egyébként Bethlen István miniszterelnök által megrendelt – 1920-as, *A bolsevizmus Magyarországon*⁴ címet viselő tanulmánykötet kétségkívül a rezsim legitimációját szolgálta, mégis az első tudományos kísérlet a témában. A szerző azonban a vérengzésekre teszi a hangsúlyt, nem foglalkozik a Tanácsköztársaság szociális vagy bármely más oldalával, és konklúzióként a 133 napot teszi meg a trianoni területvesztés fő okozójának is. Ez egyébként – tekintettel arra is, hogy „Trianon, mint büntetés a Tanácsköztársaságért” egy egészen szilárd közhely a mai magyar közgondolkodásban – már csak azért sem állja meg a helyét, mert a békekonferencián már a kommun kikiáltása előtt ratifikálták az antant-szövetséges államok új határait; március 14-én a csehszlovák, március 18-án a román és a jugoszláv igényeket garantálták.⁵

A munkát Hajdu Tibor, a Tanácsköztársaság történetének egyik legfontosabb kutatója is kárhóztatta, s ugyanígy tett az 1948 utáni történeti irodalommal, amely szerinte csak részkérdésekkel foglalkozott a témát illetően, de sosem 1919 „egész képletével”.⁶ A 2019-ben, a kikiáltás 100. évfordulóján megjelent *1919 Tanácsköztársaság 2019*⁷ című tanulmánykötetbe a 133 nap historiográfiájáról írt tanulmányában rámutat, hogy a Rákosi-korszakban a „sztálini perekben” elítélt Kun Béla ábrázolása okozott gondot, és Rákosi Kommunben betöltött szerepét is aránytalanul felnagyították. Az 1960-as évek

után több, korábban „szürke téma” is a felszínre került, mint például a nők szerepe vagy az események nemzetközi kontextusba helyezése, azonban továbbra is az egyoldalúan „dicsőítő” hangnem érvényesült a munkák többségében a korszak megítélése kapcsán.

Amit viszont a tanácskormány működésének időszakáról jelenleg tudunk, annak nagy részét az 1959 és 1989 közötti 30 évben írták meg.⁸

A rendszerváltozás óta eltelt több mint 30 évnek leginkább az utolsó 8-10 évét érdemes kiemelni. Jelen írás a magyar történelem szerves részének tekinti a Tanácsköztársaságot, annak ellenére is, amire Pók Attila is felhívja a figyelmet: a mai ellenforradalmi korszak politikája és közbeszéde úgy torzítja a képet, hogy az eseménysort összemossa Trianonnal.⁹ A tágabban értelmezett – akár az első világháborút is felölelő és a Horthy-rendszer megszilárdulásáig tartó – időszak kutatásának újbóli „népszerűsödéséhez” részben bizonyosan hozzájárultak a történelmi események (az első világháború, Trianon, a forradalmak) centenáriumi mint „aktualizáló faktorok”. Emellett azonban kiemelten fontos szerepe van a jelenlegi magyar kormány identitáspolitikájának, amely az egész 1918–1919-es eseménysort a nemzeti hagyományba nem illeszkedő folyamatként aposztrofálja, s valójában a Horthy-kori értelmezésének visszaadásával egyfajta sajátos legitimációs ideológiát is gyárt önmaga számára.

Vörös Bécs, román Budapest

Duczyńska Ilona nemcsak életcélt, de szerelmet is talált a Galilei Kör alkalmain a társaság első elnöke, Polányi Károly személyében. A pár 1923-ban házasodott össze, és nem sokkal később megszületett gyermekük, Kari, aki bécsi gyerekkori emlékeit a kötetben is megosztja egy „tanulmány-memoár” formájában.¹⁰ Kari Polányi Levitt írása Bécsről és Budapestről valójában két testvérváros paradox története.

Az Osztrák–Magyar Monarchia két központja közül a kommün egyedül Budapesten jutott hatalomra, Bécsben nem, viszont az előbbi városban csupán 133 napig tartott, míg az utóbbi több mint 25 évig építkezett közvetve a társadalmi igazságosság gondolatának alapján. A Victor Adler által 1889. január elsején alapított Osztrák Szociáldemokrata Munkáspárt¹¹ 1918 és 1934 között irányította Bécs szövetségi tartományt, melyet a korszakban „Vörös Bécs”

jelzővel illettek, utalva ezzel a lakosságot segítő és korábban nem tapasztalt mennyiségű és minőségű szociális intézkedésre, amely valódi gyógyírt jelentett a háborús évek után, majd egyre inkább perspektívát az évtized végére és az 1930-as évek elejére. Ahogy Polányi Levitt fogalmaz; „1919-ben nem volt kommün Bécsben, mert nem volt tér számára, de szükség sem. A bécsi forradalmárok a Szociáldemokrata Párton belül voltak. Ez nem egy tipikus szociáldemokrata párt volt. [...] Bécsben egy kicsi és viszonylag erőtlen kommunista párt volt abban az időben. A szerepet, amit játszhatott volna, a szociáldemokraták és az ausztro-marxisták töltötték be, ellentétben Budapesttel.”¹²

Ezzel szemben Budapest maga volt a kontraszt. Több értelemben is. Először is, itt valóban hatalomra jutottak a kommunisták, akik 1919 tavaszán jóval markánsabb erőt képviseltek, mint ausztriai társaik, azonban jelenlétük időben csak töredéke Vörös Bécs relatíve hosszú egzisztálásának. Ehhez pedig tartozik két fontos további jellemző. Az egyik az események kimenetele. Mindkét esetben az történt, hogy egy jobboldali-autoriter periódus következett – Bécs esetében 1934-ben az ausztro-fasiszták tevékenysége nyomán, majd az Anschluss-szal, Budapesten pedig 1919 augusztusában először a város és az ország nagy részének román megszállása, majd a 25 éves Horthy-korszak formájában.

A másik pont az emlékezet. Vörös Bécs a háborúból való sikeres kilábalás jelképe az osztrák közgondolkodásban, valamint a modern szociális és jóléti társadalom kiépítését célzó első próbálkozás a térségben. Ezzel szemben a Tanácsköztársaság hónapjait inkább illetik a „vörös rongyokba való öltözés” Horthy-féle metaforájával, s itthon a vörös színhez és ebben a kontextusban hamarabb társulnak a „terror” vagy „diktatúra” fogalmai, semmint bármilyen pozitív töltetű képzet.¹³ Ami érthető is, hiszen az 1920-as évek Bécsé igazán csak ideológiai motívumokban volt hasonló az 1919 tavaszi Budapesthez, ami a gyakorlatban valóban egy proletárdiktatúra volt. De alapvetően, a lehető legteljesebb mértékben eltért egymástól a nemzetközi politikai háttér, a kormányok ebből fakadó mozgástere és a konszolidálódás érdekében felhasználható anyagi és társadalmi erőforrások mértéke.¹⁴

Budapest kaotikus helyzetben volt 1919 márciusában; az őszirózsás forradalom eseményei közepette hatalomra jutott Károlyi Mihály kormánya a Vix-jegyzék következtében lemondásra kényszerült, a társadalom egészét óriási energiák feszítették teljesen ellentétes irányokba, és az országhatárokon belül három antant-szövetséges

hadsereg állomásozott.¹⁵ A tanácskormány március 21-én egy olyan helyzetben vette át a hatalmat, amelyben valójában semmilyen más frakció nem vállalta el azt.

Ilyen kilátásokkal vágott bele a kormányzat a stabilizáció kísérletébe, ami együtt járt az átalakítás megkísérlésével is. Csoma Lajos több írásában is rámutat, hogy ez mennyire újszerű és egyszerre kudarcra ítélt vállalkozás volt: noha az ország minden részén létrejövő munkástanácsok a forradalom legsajátabb szervezetei voltak, életképességüket az adott – és fentebb csak felvillantott – feltételek között tartósan nem tudták fenntartani.¹⁶

A Tanácsköztársaság egyébként „szervesen illeszkedett” az 1910-es évek végének európai trendjébe: nem egy egyedi, elszigetelt szocialista kísérlet volt, része volt a korszak társadalmi egyenlőséget hirdető forradalmi és reformmozgalmi hullámának. Uthalhatunk az 1918-as novemberi forradalomra Németországban, amelyről a kötet egyik tanulmánya is szól,¹⁷ az egy hónapig fennállt müncheni Bajor Tanácsköztársaságra, de a hamburgi munkáslázadásra, vagy éppen a szászországi, thüringiai tanácskormányokra.¹⁸

Nem állja meg a helyét az a széles körben elterjedt toposz, miszerint a tanácskormány „elveszejtette a nemzetet”, vagy legalábbis közvetlenül okolható az országot, a társadalmat ért traumákért. A Székely Hadosztály végül sikertelen kísérletein kívül a Tanácsköztársaság Vörös Hadserege volt az egyetlen aktor, amely vállalta – és amely képes volt vállalni még a nyilvánvaló kudarc tudatában is – a küzdelmet a román hadsereggel szemben 1919 nyarán, azzal együtt, hogy a tiszai fronton nem a Vörös Hadsereg kezdeményezte azt.¹⁹

A Magyarországi Tanácsköztársaság azt a lángot gyújtotta meg, amely egy évvel korábban a cári Oroszország végét jelentette. Ez pedig teljesen ellentétes volt az antanthatalmak hatalmi érdekeivel és alapvetően a világrend 20. század eleji szisztémájával. Az antantnak elemi érdeke volt bármilyen tanácsalapú szerveződés szétzúzása, a budapesti tanácskormánynak pedig ugyanúgy elemi érdeke volt egyrészt saját maga védelme, aminek alapjain Magyarország elindulhatott volna egy teljesen új fejlődési pályán. Ezt pedig csak a restaurációval lehetett meggátolni, vagyis a román hadsereg segítségével, s Horthy Miklós által az *ancien régime* visszaállítása útján.²⁰ És ez meg is történt. Hiszen az új antant-világrendben Magyarországra az antibolsevista közép-kelet-európai pufferzóna kirakósának egy darabjaként volt szükség, amely ha kell, a régió többi államával együtt féken tartja Szovjet-Oroszországot.

A magyar társadalomban 1919 őszén elszabaduló antikommunista indulatoknak csak részben volt a forrása a tanácskormány tevékenysége. A szocialista forradalmak leverése következtében új kohéziós erőre volt szükség, amit a széles tömegek (újra) a nacionalizmusban találtak meg. Ezt támogatta a román megszállókban megszemélyesült ellenségkép, valamint az elvesztett háború és a trianoni területvesztés ösztársadalmi rémképei. Ennek keretként pedig maga a kapitalizmus szolgál(t), amely az új alternatívára adott természetes válaszreakcióként módszeresen diszkreditálja jelenleg is a Tanácsköztársaság – és minden más, lényegét tekintve humanisztikus kísérlet – jelentőségét.

Ezzel együtt pedig az látszik, hogy minden, ami ebbe a negatív események gyors sorozata alkotta vákuumba kerül, nem képes pozitív színben kiemelkedni belőle: a közgondolkodás értelmezéseit felülírja Trianon „Stunde Null-ja”, a Tanácsköztársaság ellenében létrejött két háború közti rendszer lenyomata és a jelenlegi, hivatalos magyar emlékezetpolitikai irányvonal.

Régi történet – új színben

A *Forgotten Revolution*ban a Tanácsköztársaság megértéséhez szükséges lényegi megközelítések és szempontok mind fókuszba kerülnek valamilyen formában. Mert a történetben látnunk kell azokat a progresszív irányokat is, amelyeket a bukás után elkendőzni igyekeztek, az egészségügy, a közoktatás, a felsőoktatás, a női emancipáció – de általánosságban véve a társadalmi egyenlősődés – terén.

Ha szembenézünk 1919 egész jelenségével, azt látjuk, hogy két értelmezési keret köré csoportosíthatók azok a kérdések, amelyek az 1919-es magyarországi eseményekkel kapcsolatosan relevánsak. Az első maga a történelmi kontextus, az események megtörténéseinek pillanata, az a légkör, amiben a forradalmi eszme – még ha csak 133 napra is, de – érvényt nyert, és az abból kinövő intézmények, politikai döntések, s az ezek alapjain nyomokban meginduló társadalmi változások erre az időintervallumra vetítve formálták a történelmet. Ez a történész által vizsgált kontextus.

A másik értelmezési keret pedig az ennél sokkal absztraktabb jelen és az ebből prognosztizálható jövő. Az, hogy mit jelent 1919 a ma Magyarországn. Milyen üzenetet hordoz ma, miként tekint rá 2023 embere?

Jelen tanulmánykötet protagonistái az emberek. Azok, akikkel az események megtörténtek, akik benne éltek és akik aztán a kezükbe vették sorsuk alakulásának menetét. Azok, akik 1918 őszén még tárgyai voltak a történelemnek és saját életük folyásának, hogy aztán néhány hónap elteltével – s ha csak egy epizódszerű rövid fázis erejéig is –, de aktív alanyokká formálják önmagukat. Göllner B. András szerkesztésében egy olyan könyvet tartunk a kezünkben, amely nemcsak azt éri el, hogy a benne foglalt tanulmányokon keresztül autentikus képet kapunk a Tanácsköztársaságot megelőző időszak politikai háttéréről, a születés körülményeiről, a munkástanácsok megalakulásáról, közel féléves működéséről, vagy a forradalmi gondolat 1919 augusztusa utáni utóéletéről a kanadai magyar emigráns sajtóban. Egyszerre üzen is nekünk; cselekvésre biztat és felmutatja azt a kikezdzhetetlen – és 1919 tavaszán széles tömegek által hangoztatott – erkölcsi normát, hogy a társadalmi szolidaritás és egyenlőség alapvetés. S ez az üzenet nem hanyatlott le a direktóriumok lemondásával 1919 augusztusában, ez itt van ma is mindenkiben, aki figyel rá.

Jegyzetek

- ¹ Göllner B. András (szerk.): *The Forgotten Revolution. The 1919 Hungarian Republic of Councils*. Montréal, Black Rose Books, 2022.
- ² Göllner B. András: Preface. In Göllner B. András (szerk.): *The Forgotten Revolution. The 1919 Hungarian Republic of Councils*. Montréal, Black Rose Books, 2022. xxii.
- ³ 1917. május 23-án Duczyńska Ilona a Galilei Kör berkein belül előkészített összeesküvés tervéből kiindulva – és Szabó Ervin támogatásával megerősítve – egy női táskába rejtett Browning típusú pisztollyal az oldalán elindult, hogy merényletet kövessen el a miniszterelnök ellen. A kitűzött időpont is jelképes volt: öt évvel korábban ugyanezen a napon történt, hogy Tisza a Parlament előtti téren belelövetett a választójogot követelő tüntetők tömegébe. A vállalkozás végül azért nem járt sikerrel, mert időközben Tisza lemondott. A történetet Konrád György jól bemutatja *Csodabogarak* című munkájában. Konrád György: *Csodabogarak. Arcképek, pillanatképek*. Budapest, Noran, 2006.
- ⁴ Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, Franklin Társulat, 1921. Reprint: Budapest, Méry Ratio, 2021.
- ⁵ Ormos Mária: A Tanácsköztársaság nemzetközi környezete. In Krausz Tamás – Vértés Judit (szerk.): *1919 – A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak*. Budapest, L'Harmattan, 2019.
- ⁶ Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Kossuth, 1969. 409.
- ⁷ Krausz Tamás – Morva Judit (szerk.): *1919 Tanácsköztársaság 2019*. Budapest, Le Monde diplomatique, 2019.
- ⁸ A vonatkozó szakirodalom egyrészt az 1964-ben megjelent szakbibliográfiából ismerhető meg: Siklós András: *Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak*.

Források, feldolgozások. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964. Másrészt 1989-ig a Párt-történeti Közlemények „a magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkeinek jegyzéke” című rovatából érhető el.

- ⁹ Pók Attila: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. In Krausz Tamás – Vértes Judit (szerk.): *1919 – A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak.* Budapest, L'Harmattan, 2019.
- ¹⁰ Kari Polanyi Levitt: Vienna and Budapest after WWI: A Tale of Two Cities. In Göllner B. András (szerk.): *The Forgotten Revolution. The 1919 Hungarian Republic of Councils.* Montréal, Black Rose Books, 2022.
- ¹¹ A pártot 1889. január elsején alapította Viktor Adler baloldali gondolkodó, politikus és neurológus az alsó-ausztriai Hainfeldben. Kezdetben Szociáldemokrata Munkáspárt néven (Sozialdemokratische Arbeiterpartei [SDAP]), majd a független Ausztria 1918-as létrejötte és az 1934-es események közötti 26 évben Német-Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártja volt a hivatalos elnevezése (Sozialdemokratische Arbeiterpartei Deutschösterreichs [SDAP]). A párt történetéről részletesebben: Anson Rabinbach: *The Austrian socialist experiment: social democracy and austromarxism, 1918–1934.* Boulder, Colorado, Westview Press, 1987.
- ¹² Polanyi Levitt (2022): i. m. 183.
- ¹³ Példa erre Hatos Pál 2021-es könyve: Hatos Pál: *Roszfűük világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története.* Budapest, Jaffa, 2021.
- ¹⁴ A „Vörös Budapest” politika- és művészettörténetéről egyik legutóbb megjelent összefoglalás: Bob Dent: *A Vörös Város. Politika és művészet az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság idején.* Budapest, Helikon, 2019.
- ¹⁵ Az időszak belpolitikai viszonyait jól bemutatja: Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920.* Budapest, Kossuth, 1983.
- ¹⁶ A munkástanácsok témájában: Csoma Lajos: *Forradalmi kormányzat és önkormányzat konfliktusa 1919-ben. Munkástanácsok Magyarországon. Múltunk,* (2021), 1. 170–200.
- ¹⁷ Marie-Josée Lavallée tanulmánya az 1918. őszi németországi eseményekről: Marie-Josée Lavallée: *Councils and Revolution: The 1918 German Example.* In Göllner B. András (szerk.): *The Forgotten Revolution. The 1919 Hungarian Republic of Councils.* Montréal, Black Rose Books, 2022.
- ¹⁸ Csoma Lajos részletes áttekintést ad az 1917–1923 közötti forradalmi hullámról alábbi tanulmányában: Csoma Lajos: *Világháború után világforradalom.* In Katkó Márton Áron – Krausz Tamás – Mészáros Zsófia (szerk.): *Világháború, világforradalom, világbéke.* Budapest, ELTE Kelet-Európa Története Tanszék, 2017. 101–117.
- ¹⁹ A Székely Hadosztály történetéről részletesebben: Gottfried Barna – Nagy Szabolcs: *A Székely Hadosztály története.* Csikszereda, Gutenberg, 2018.
- ²⁰ Horthyról és a Horthy-korról az egyik legaktuálisabb szintetizáló munka: Turbucz Dávid: *Horthy Miklós.* Budapest, Napvilág, 2014.

In memoriam

Péter Szigeti: **Antithesis – without synthesis.** *In memory of Gáspár Miklós Tamás* 5

Socialism

Miklós Mesterházi: **Foreword to the article by Rüdiger Dannemann** 9

Rüdiger Dannemann: **Georg Lukács' theory of reification and the idea of socialism**

The post-communist era rediscovered, after some delay, the reification theory of Lukács. When Habermas highlighted the importance of this paradigm in the early 80s, he also declared that it would be unavoidable to reformulate the theory on new methodological grounds. Over time, however, it has become clear that the reformulation attempts themselves generate new and severe problems, first and foremost the problem of turning the critical/radical philosophy of practice is turned into a kind of moral philosophy..... 11

Péter Szigeti: **“History and Class Consciousness” is 100 years old.** *A commentary to the article by Rüdiger Dannemann*..... 38

Tamás Krausz: **The Soviet reception of “History and Class Consciousness” – from today’s perspective.** *A note to Dannemann’s article*..... 46

History

Tamás Geröcs: **Hungary in the emerging world economy.** *The expansion of various commodity producing social forms in Eastern Europe in the ‘long 16th century*

Debates about the regional varieties of capitalist development are not new in Hungarian historiography. They are centered around the origin of capitalism in Hungary, subsequently, capitalist development in Hungary can be explained either in an au-

tochthonous way, embedded in an independent national framework, or embedded in the system of uneven dependent development of the world economy, therefore the question of backwardness/underdevelopment must also be examined in this latter context. The following article uses the political economy approach in order to explore the historical background of Hungarian agrarian capitalist development 48

László György: **Transformations of Central Europe.** *Debate between Eric Hobsbawm and Péter Hanák at the dawn of the regime change*

One of the little-known chapters in the history of the "region debate" in Hungary is that in the years around the regime change, in 1991–1992, Eric Hobsbawm also commented on the discourse on the concept of Central Europe in the *Magyar Lettre Internationale* journal. His suggestions were responded to by Péter Hanák, who manifested himself much more as an ideologist than as an unbiased historian. The paper undertakes a critical reconstruction of the positions represented by the two renowned historians 63

Slávka Otčenášová: **Imaging the Other Side of the Iron Curtain: Then and Now.** *Oral History Research Conducted in Eastern Slovakia*

For forty years, the Iron Curtain had been a symbol of divided Europe between Soviet and Western influence. Powers on each side of the border invested huge efforts into creating ideologically motivated images of the *Other*. The paper offers an insight into how aged people in Eastern Slovakia remember their pre-1989 perceptions of the Western Block and how they think of the life in the West today, focusing on the main element of their memories in this respect – emigration 93

Property

György Wiener: **The ancient classical form of property and its historical afterlife**

The author analyses the Marxian theory of the ancient classical double form of property, drawing on the latest findings of historical research. He traces the gradual private expropriation of the common land, and subsequently the reorganization of it in an imperial-bureaucratic form. The survival of some remnants of the form of property of classical antiquity in the middle ages was one of the reasons why the Southern European countries could not become a part of the capitalist core 111

Tényről tényre

Élizabeth Martens: **China, Bolivia, ecology**

China's The Belt and Road Initiative and The Regional Comprehensive Economic Partnership include two-thirds of the world's countries. Most of them come from low-income countries, that is, which were previously called "third world" or "developing countries". There are many signs that the economic model that China has developed in its own territory since the reforms of Deng Xiaoping is attractive to them 125

Document

András György Szabó: **The Hungarian tradition of workers' self-management: the workers' councils of 1956** 136

József Mocsáry: „**A passionate pamphlet**” on privatization..... 140

József Mocsáry: **The crucial issue for the countryside and agriculture in 2001 and those who lead astray**..... 162

Bookmark

Bálint Mezei: **Mosaic pieces of a twofold catastrophe**. Aron Shneyer: *Pariahs among Pariahs: Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945*..... 170

József Pankovits: **Subjective notes on a new Gramsci publication**..... 193

József Buczkó: **A rewritten revolution**. *Reflections on the occasion of the publication of the essay collection The Forgotten Revolution – The 1919 Hungarian Republic of Councils* 205

137. szám (2023. tavasz)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: György László, Hortobágyi Anna, Krausz Tamás (elnök), Matheika Zoltán, Nagy Éva, Melegh Attila, Mezei Bálint, Szalai László, Szigeti Péter, Zima Richárd

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Stephen Eric Bronner, Salvatore Engel-Di Mauro, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Radhika Desai, Rastko Močnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary.

A szerkesztőség elérhetőségei:

Telefon: +36 (30) 613 4974; e-mail: eszmelet2017@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Co-Graf, Budapest

Nyomás: Vareg Hungary Kf., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekkszámmlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000

E számunk szerzői

Buczko József – történész, PhD-hallgató, ELTE (Budapest)

Dannemann, Rüdiger – filozófus, az Internationale Georg-Lukács-Gesellschaft alapítója

Gerőcs Tamás – gazdaságszociológus, KRTK Világgazdasági Intézet külső munkatársa, a Helyzet Műhely tagja

Martens, Élizabeth – újságíró, Chine-écologie.org

Mesterházi Miklós – filozófus, filozófiatörténész (Budapest)

Mocsáry József – közgazdász (1927–2013)

Otčenášová, Slávka – a Pavol Jozef Šafárik Egyetem Történelem Tan-székének docense (Kassa)

Pankovits József – történész (Budapest)

Szabó András György – filozófus (1931–1993)

Wiener György – alkotmányjogász, politológus (Budapest)